

SIMPOZION

COMUNICĂRILE CELUI DE AL XIX-LEA SIMPOZION
AL CERCETĂTORILOR ROMÂNI DIN UNGARIA

(GIULA, 28–29 NOIEMBRIE 2009)

GIULA, 2010

Publicație a
Institutului de Cercetări al Românilor din Ungaria

Redactor și editor responsabil
Maria Berényi

Lector
Tiberiu Herdean

Publicație subvenționată
de:
Autoguvernarea Minoritară Română – Sectorul II, Budapesta

ISBN 978 963 86530 7 9

CUPRINS

Cuvânt de deschidere	5
<i>Ioan Aurel Pop</i> : Iancu de Hunedoara și idealurile lumii sale	8
<i>Maria Berényi</i> : Studenți români din Ungaria de azi la academii, preparandii și universități din Imperiul Austro-Ungar (secolul XIX, începutul secolului XX)	17
<i>Vasile Dobrescu</i> : Asociaționismul în istoria românilor transilvăneni din epoca modernă postpașoptistă	58
<i>Elena Rodica Colta</i> : Prezențe feminine în viața arădeană până la Unire	73
<i>Cornel Sigmirean</i> : Un ofițer român la Regimentul 2 de Honvezi din Gyula și sentimentul dinastic	89
<i>Maria Dan</i> : Preoții români în timpul Primului Război Mondial. Cazul Protopopului Ariton M. Popa	106
<i>Elena Csobai</i> : Comunitatea românească din Bichiș în a doua jumătate a secolului al XIX-lea	118
<i>Emilia Martin</i> : Pe marginea unei aniversări. Patrimoniu etnografic românesc în Ungaria	131
<i>Ana Borbély</i> : Limbă maternă, bilingvism și identitate minoritară – cercetări sociolingvistice în Ungaria la începutul secolului al XXI-lea	140
<i>Tiberiu Herdean</i> : Destinul ideii sau recuperarea devenirii: Camil Petrescu	158

Cuvînt de deschidere***Stimați Oaspeți,
Dragi Colegi!***

Doresc să vă mulțumesc pentru că – participînd la actuala, cea de-a XIX-a ediție a Simpozionului nostru – ați răspuns afirmativ și generos invitației noastre.

Organizarea simpozioanelor am început-o în toamna anului 1990. Am avut grija apoi ca aceste evenimente să aibă loc în fiecare an și, iată, am ajuns în al nouăsprezecelea an de existență. Împrejurările de la început nu erau, poate, cu mult mai prielnice decît cele neprielnice, de astăzi. Institutul a întîmpinat mereu diferite obstacole, o „grămadă” de dificultăți, dintre care cea mai gravă s-a arătat întotdeauna cea de finanțare. Din păcate, problema finanțării a devenit și ea o „tradiție”, dovadă că în acest an nu au fost finanțate de Fundația Publică Pentru Minoritățile Naționale și Etnice nici manifestările științifice, nici editarea publicațiilor noastre, deși sarcina i-ar cam intra în rol oficiului cu pricina. Se pare că actualmente aceste domenii nu au prea mare preț în „ochii” forurilor competente. Prin urmare, în acest an și Institutul de Cercetări al Românilor din Ungaria a suferit foarte mult din pricina acestei mentalități și atitudini socio-politice indifferente. Pînă la mijlocul anului ne întrebăm dacă va fi posibil organizarea acestui simpozion.

Am stat și mă gîndeam: ce înseamnă cei 16 de ani de cînd am fost numită (1993) director la un institut, de fapt, inexistent, pe care l-am făcut apoi să existe. Și care mai trăiește doar pentru că noi, cîtiva „încăpățînați”, știm că instituția este o realitate transcendentă insului, așa că ne-am simțit obligați s-o ținem în viață. Am ținut-o, repet, împotriva multor împrejurări ostile. În această perioadă, în funcția de director, am putut să fiu consecventă în multe chestiuni mulțumită încrederii și ajutorului colegilor mei.

Mulțumesc, de asemenea, și prietenilor din România, căci au răspuns mereu cu generozitate solicitărilor noastre.

În iulie al anului acesta am decis ca – în ciuda circumstanțelor nefavorabile – trebuie să facem tot posibilul pentru a ține în viață *Simpozionul*, este datoria noastră – spre a dezminți, în folosul culturii române, năravul autohton de a începe și de a nu duce pînă la capăt un lucru început. Ne-a venit într-ajutor două autogovernări românești: cea din sectorul II din Budapesta și Autogovernarea Românească din Giula. Le mulțumesc amîndurora pe această cale. Gestul autogovernărilor pomenite, plin de responsabilitate intelectuală și morală, a făcut posibil ca tradiția organizării simpozioanelor să nu se întrerupă.

La ce bun un Simpozion, o carte, o publicație? – se poate întreba cineva, iar eu răspund: o comunitate care nu lasă urme, este ca una inexistentă, pierdută în neant, fără memorie, confiscată de gîndire și preocupări rudimentare. Pentru că forma de respect și prețuire reală față de înaintașii noștri este conservarea și punerea în valoare a inestimabilelor comori culturale și spirituale; de artă veche, etnografie și folclor. De fapt, asta își propune Institutul: prin cultivarea și înțelegerea în spirit actual al valorilor noastre din trecut, reafirmă tradițiile pentru generațiile noastre de azi și mîine.

În decursul istoriei, civilizațiile puternice au lăsat în urmă nu doar relicvele materiale ale existenței lor, ci mai ales valori culturale de ordin spiritual.

O lume fără scris și cărți este greu de imaginat, chiar dacă nevoile noastre zilnice par a contrazice afirmația. Epoca actuală, îmbătută și dependentă de imagine, nu va putea evita cuvîntul scris sau cartea, asta ar însemna să neglijeze un tezaur devenit patrimoniu uman universal. Prin carte comunicăm cu cei care au fost și cu cei care vin.

Pe lîngă promovarea culturii, cercetătorii Institutului și-au propus, drept scop, cercetarea și valorificarea trecutului nostru istoric și cultural, a tradițiilor românilor de pe aceste meleaguri.

Institutul publică, an de an, cărți, volume cu scopul de a prezenta fizionomia spirituală a comunității românești din Ungaria în momentul ei actual. Ca să ne atingem scopul, dorim, evident, ca publicațiile noastre să fie și citite.

În final, pentru a sublinia rostul cărții în îmbogățirea spiritului și moralului uman, venim cu cîteva rînduri luate de la Mihai Sadoveanu : „*Cartea îndeplinește nu numai minunea de a ne pune în contact cu semenii noștri depărtați în timp și spațiu; cartea îndeplinește fapta de mirare de a ne face să trăim în afară de minciună, nedreptate și prejudecăți. În aceste urne sacre, în care poezii și cugetătorii și-au închis inimile, găsim acea putere fără moarte care mișcă umanitatea înainte în progresul ei neconținut....*”

Sub semnul acestui deziderat declar deschise lucrările simpozionului nostru.

Giula, 28 noiembrie 2009

Maria Berényi

Ioan-Aurel Pop

Iancu de Hunedoara și idealurile lumii sale

Numele de Iancu de Hunedoara sau Hunyadi János sau Iohannes de Huniad mai stârnește încă destule mirări, ridică semne de întrebare, conduce la polemici, deși au trecut peste cinci secole și jumătate de la moartea acestui erou, considerat un simbol al „Republicii Creștine” sau – cum am spune astăzi – al civilizației europene. Într-un fel este și normal să se întâmple așa, din mai multe motive. El a fost un conducător ungar, născut în Regatul Ungariei, dar provenit dintr-o familie românească (în câteva documente timpurii, elaborate în limba latină, este numit de-a dreptul *Iohannes Olah*, adică Ioan Românul); s-a afirmat drept catolic, dar avea puternice legături cu lumea ortodoxă din care se trăgea și peste care, în parte, domnea; s-a afirmat la scurt timp după Conciliul de la Ferrara-Florența, când Creștinătatea se credea reunită iarăși sub un sceptru comun; a fost voievod și guvernator al Transilvaniei, dar, la un moment dat, și voievod al Țării Românești; a ctitorit biserici deopotrivă catolice și ortodoxe; avea rude românești în regiunea Hunedoara-Hațeg și Zarand; l-a ajutat, se pare, să ajungă pe tron, la a doua domnie, pe Vlad al III-lea, poreclit Țepeș; a luptat alături de Gheorghe Castriot, zis Skanderbeg, eroul național al albanezilor; a devenit vestit în Balcani, între sârbi, bulgari, greci și croați, intrând chiar în folclor și în legende; a fost de departe cel mai bogat om din Ungaria, deținând circa 1000 de sate și părți de sate, precum și peste 50 de orașe, târguri și cetăți; a fost pe cale să dea Ungariei prima dinastie autohtonă, după stingerea Arpadienilor, la 1301, deși nu era os regesc; a împiedicat înaintarea otomanilor spre Europa Centrală pentru circa trei sferturi de secol etc. Toate aceste caracteristici, concentrate într-un singur om, par cumva de domeniul fantasticului. După gusturile noastre de astăzi, Iancu de Hune-

doara ar putea fi caracterizat drept un *self made man*. Oare este însă bine să gândim astfel, să-l vedem pe Iancu de Hunedoara în acest mod?

Este un loc comun de-acum faptul că istoria se scrie și se rescrie mereu sub ochii noștri. Rescrierea este pentru unii istorici chiar mai interesantă decât scrierea. Fiecare generație se apropie cu propria sa sensibilitate de trecut. Aceasta nu înseamnă deloc că trecutul este relativ la modul absolut, că el nu poate fi cunoscut în liniile sale generale ori că faptele nu s-au întâmplat într-un fel anume. Doar cunoașterea noastră este limitată de limitele ființei omenești, ale comunităților, de educație, de felurite prejudecăți, de „gustul” nostru pentru un anumit gen de viață trecută.

Nici personalitățile istorice nu au fost scutite de asemenea *corsi e ricorsi* – cum zicea, în alt context, Gianbattista Vico – încât reconstituirea rolului lor devine adesea foarte dificilă. Vechii dihotomii dintre laudele susținătorilor și detractările inamicilor contemporani i se adaugă, de-a lungul timpului, tot atâtea greu perceptibile și greu explicabile nuanțe, încât efortul lămuririi chestiunii în sine pare sortit eșecului. În plus, astăzi, un conținut vechi cu nume nou – *political correctness* – conduce la o și mai mare descurajare în încercarea de descifrare a trecutului. În anumite texte și locuri, de exemplu, este imposibil să se mai vorbească despre „moștenirea comună creștină europeană” sau despre „apărarea civilizației creștine în fața asalturilor Semilunii”. În acest cadru, chiar și personalitatea lui Iancu/Ioan de Hunedoara¹ rămâne ușor stingheră, dificil de valutat. Dilema este însă doar aparentă, fiindcă istoricul are obligația deontologică să trateze trecutul prin prisma idealurilor epocii respective și nu prin transpunerea ideilor contemporane în trecut. Suntem, de aceea, de părere că personalitatea lui Iancu se cuvine analizată în funcție de comandamentele societății în care a trăit eroul nostru, ale cărei valori le-a apărat și promovat.

Chiar și așa, rămân destule puncte obscure, destule controverse, destule paradoxuri și interpretări diferite. Nici nu s-ar putea altfel! Totuși, dincolo de acest relativism, ce rămâne peren din personalitatea lui Iancu de Hunedoara? De ce îl pomenim pe

acest fiu al Transilvaniei și acum, după mai bine de o jumătate de mileniu de la moartea sa? E bine s-o facem ori e rău?

Suntem dintre acei autori care credem că trecutul este indispensabil vieții sociale, așa cum memoria individuală – componentă de marcă a inteligenței – este absolut necesară ființei umane. Cu alte cuvinte, referirea cumpătată, limitată și neobsesivă la trecut nu poate să fie decât benefică și este absolut necesară în viața comunităților. Or Iancu de Hunedoara face parte din trecut, dar aruncă urme până în timpurile noastre. Pentru a răspunde la chestiunea personalității comandantului de la Belgrad din 1456, am dori să evocăm o evocare de-acum cinci decenii, din 1956, când se împlineau cinci sute de ani de la moartea celui aflat acum și atunci în atenție. „Cuvântarea” respectivă a fost rostită la „ședința comemorativă a Filialei Cluj a Academiei Republicii Populare Române, din 21 septembrie 1956”, de către „academicianul D. Prodan”². Prin analiza fugară a respectivei evocări, vom putea ilustra și problema rescrierii istoriei în funcție de timp, de loc, de tipul de societate, de regim politic etc.

David Prodan a fost el însuși un mare istoric, care printr-o muncă uriașă, de benedictin, a reconstituit în parte trecutul medieval și modern, cu metodele verificate ale specialistului, ajungând la rezultate de excepție. Ca orientare filosofică a fost, cum se știe, materialist (pe linia lui Leucip și Democrit, a materialiştilor mecaniciști ș. a.), dar nu marxist-leninist, cum greșit se spune azi uneori. A avut o fază de colaborare cu partidul comunist, până la începutul anilor '60 ai secolului trecut, după care s-a retras într-un protest tăcut și înțelept. Am ales exemplul său pentru probitatea profesională, pentru tributul cumpătat plătit epocii și pentru că nu a fost neapărat un specialist al secolului al XV-lea transilvan (deși a tratat anumite chestiuni sociale ale vremii, în contextul studierii iobăgiei). Specialiștii clujeni ai vremii și personalității luptătorului de la Belgrad erau Francisc Pall, Mihail P. Dan și Camil Mureșanu, nume marcante ale scrisului istoric românesc.

Discursul dedicat de David Prodan lui Iancu de Hunedoara este unul aniversativ, dar nu este unul esențialmente festiv și cu

atât mai puțin festiv. Deși suntem în 1956, adică la numai trei ani de la moartea lui Stalin și în preajma celui de-al XX-lea Congres al PCUS (când Hrușciiov veștejea cultul personalității), ecourile „internaționalismului proletar” sunt minime în textul prodanian, iar referirile la „marele frate de la Răsărit” sunt nule. Întâi de toate, textul începe cu două fraze patriotice despre „poporul nostru” și „pământul țării noastre”, care au dat istoriei „figura măreață” a lui Iancu de Hunedoara³. Era un act de curaj atunci să glorifici istoria poporului român și a României, în plină perioadă proletcultistă, de proslăvire a trecutului „poporului rus”, care ne adusese libertatea și care era „bastionul păcii universale”. După acest început necanonic, parcă pentru a atenua șocul, dar și pentru a reda „proporțiile” reale ale personalității analizate, David Prodan subliniază „rolul istoric hotărâtor și în cadrul Regatului Ungariei”, cuprinderea sub steagurile sale a „popoarelor din Balcani”, a „popoarelor creștine din răsăritul Europei”, pentru a conchide că „Iancu de Hunedoara s-a ridicat la un rol istoric european”⁴. Urmează o scurtă prezentare a extinderii „colosului turcesc” până spre Dunăre și Belgrad, „cheia cu care puteau fi deschise porțile Europei”, o referire la „virtuțile militare” și la „slăbiciunile Imperiului Otoman”, la „slăbiciunile Europei” și ale „orânduirii feudale”, definite prin lupte intestine, anarhie, rivalități, promisiuni deșarte. Se deplânge ineficiența cruciadelor „proclamate periodic de papă” și devenite doar mijloace de presiune asupra turcilor. David Prodan trece critic în revistă și situația „țărilor noastre”: disputele nesfârșite, fărâmițarea feudală, lipsa de autoritate a domnilor, reluctanța nobilimii ungare/transilvane față de participarea sa la campaniile din afara hotarelor, dar și acutizarea „luptei de clasă”, cu referire specială la răscoala de la Bobâlna, la refuzul elitei nobiliare de a mai da arme „în mâinile țărănimii ostile”⁵.

În acest cadru internațional și intern, este apoi prezentată cariera lui Iancu de Hunedoara, „traectoria spectaculoasă” a vieții sale, de la „simplu soldat sau cavaler de curte”, până la calitatea de ban de Severin, cea de comite de Timiș, de voievod al Transilvaniei sau de guvernator al Ungariei, de mare luptător

antiotoman și de om politic, „vestit în Europa, Asia și Africa”. Sunt trecute în revistă originile sale românești, transilvane sau muntene, familia sa, numele de Ioan și de Iancu, cariera militară începută pe lângă tatăl său și continuată la curtea voievodului Transilvaniei, la cea a despotului sârb Ștefan Lazarevici, la curtea nobililor Ujlaki, în ducatul de Milano al lui Filippo Visconti (unde l-a cunoscut pe Francesco Sforza), la Basel sau în Boemia. Peste tot – se spune – a deprins aspecte ale artei militate, folosite ulterior în confruntările cu inamicii. Sunt evocate micile și marile bătălii pe care le-a condus, din 1439 până la 1456: Semendria, Sântimbru, Poarta de Fier a Transilvaniei, Ialomița, campania din Balcani, Varna, Kossovopolje și, în fine, Belgrad. Nu au fost trecute cu vederea nici calitățile de om politic, aliat cu Gheorghe Brancovici, cu Gheorghe Castriota, zis Skanderbeg, cu Venetia, Burgundia, de făuritor de alianțe și de participant la alianțe, mai toate sub oblăduirea Sfântului Scaun. Evocarea luptei de la Belgrad este pusă sub semnul participării de tip cruciat, general-creștin și popular, cu „cete de studenți din Viena”, „oșteni improvizati”, preoți, călugări, meseriași, țărani, „oameni de toate neamurile”, din Ungaria (mai ales din Transilvania), Germania, Burgundia, Austria⁶.

În fine, prezentat întâi ca un mare general, strateg, tactician, „soldat plin de curaj și vitejie”, „mereu în avangardă la înaintare” și „în ariergardă la retragere”, Iancu de Hunedoara îi apare analistului de la 1956 și ca un adevărat erou popular, urmat în acțiunile sale nu numai de români și unguri, ci și de bulgari, sârbi, croați, sloveni, albanezi, cehi, polonezi, nemți și de alții, care l-au transformat încă din timpul vieții, dar mai ales după moarte, în personaj legendar, „ridicat pe aripile fanteziei populare, purtat în povești, în versuri, din om în om, din generație în generație, până la noi”⁷. Este relevantă popularitatea eroului chiar și printre turci, care se temeau de el ca de „groaza pământului” sau de „fulgerul oștilor”. David Prodan nu-l face însă pe Iancu un om din popor – cum s-ar putea crede la o privire superficială – ci îi evidențiază calitatea de mare nobil, posesor de bunuri nenumă-

rate, de „cavaler medieval în înțeleșul înalt al cuvântului”, de „purtător cu ardoare al spadei Creștinătății”⁸.

La întrebarea legată de moștenirea universală a lui Iancu, de importanța sa pentru istoria românilor, David Prodan aduce în atenție câteva aspecte: originea sa etnică românească, copilăria sa transilvană, printre români, unguri, secui, prezența alături de el în lupte a „oștilor Țării Românești”, interesele comune ale Ungariei și Țărilor Române, importanța specială a titlului de voievod al Transilvaniei, păstrat mereu de protagonistul nostru, rolul Banatului în acțiunile sale, sprijinul pe orașele Brașov, Cluj, Timișoara, Turda, Dej, Bistrița, Alba-Iulia, pe oamenii săi de pe domeniul Hunedoarei, pe arădani, maramureșeni etc. Există chiar un cuvânt special de elogiu pentru cetatea albensă: „Albei-Iulii i-a revenit marea cinste de a-i străjui mormântul”⁹. Evocarea se încheie cu sublinierea însemnătății europene a figurii lui Iancu, mai ales pentru zona sud-estică a continentului, cu precădere pentru Ungaria (căreia i-a fost cărmuitor și părinte al celui mai mare dintre regii ei) și pentru „țara noastră” (care-l înscrie, alături de Mircea cel Bătrân și Ștefan cel Mare, în rândul marilor săi luptători contra primejdiei otomane). Valorificarea și din perspectivă românească a eroului nu are în sine nimic anistoric – dacă nu se exagerează! – fiindcă o anumită conștiință a apartenenței etnice exista și în epocă (chiar dacă aceasta nu prevala). Cea mai bună mărturie în acest sens este aprecierea papei Pius al II-lea, care scrie, atunci, în secolul al XV-lea – cum bine se știe – că Ioan de Hunedoara „nu a sporit atât gloria ungarilor, cât a românilor, din mijlocul cărora s-a născut”.

Totuși, evocarea aceasta a lui David Prodan poartă – dincolo de amprenta evidentă a obiectivității – și urmele epocii în care a fost scrisă, ale concepțiilor vremii, ale ideilor autorului, ale mediului său social de origine etc. Nu este vorba însă în text – cum s-a insinuat de către necunosători sau răuvoitori – despre un sublimat naționalism românesc, imposibil de cultivat și de exprimat oficial în acea epocă. Dimpotrivă, autorul se străduiește să evidențieze și aspectul „european” al luptei lui Iancu de Hunedoara

ra, caracterul ei popular, situat dincolo de orice diferențe etnice. Nu sunt scoase în evidență prea apăsător nici originea sa românească, nici așa-zisa încercare de confederare a Țărilor Române sau frontul lor comun antiotoman, teme recurente mai târziu, în perioada de exagerări naționalist-comuniste. De aceea, David Prodan (ca și Camil Mureșanu, la scurt timp) este protagonistul unei recuperări absolut echilibrate a lui Iancu pentru istoria națională. Nu de-aici au pornit exagerările naționaliste ulterioare și nici impunerea exclusivă a numelui de Iancu, în detrimentul celui de Ioan¹⁰. De altfel, ambele forme, ca și altele, au deplină legitimitate și sunt utilizate în epocă (secolele XV-XVI).

Firește, există în text alte aspecte ideologice supărătoare astăzi, cum ar fi accentul apăsător pe lupta populară și țărănească, pe solidaritatea conștientă a popoarelor sud-est europene, critica feudalismului, invocarea luptei de clasă și a exploatarea feudale. Aici, în insistența pe popor, pe țărănime și suferințele ei din partea „domnilor” – dincolo de ideologia oficială comunistă, impusă – se poate să fie și ecouri ale convingerilor personale ale lui David Prodan, fiu de țăran din Cioara, istoric al muncii tăcute, conștient că poartă pe umeri toată drama neamului său de plugari. Se vede și o anumită rețineră autoimpusă în evidențierea rolului Republicii Creștine, în tratarea conotațiilor religioase, lucru perfect justificabil. Totuși, chestiunea apărării de către Iancu a valorilor Europei creștine este menționată și chiar abordată cu destul curaj, surprinzător pentru România „obsedantului deceniu”. Dar în pofida acestor distorsiuni (legate mai mult de cadrul general), reconstituirea vieții și carierei eroului de la Belgrad, este pertinentă, corectă sub aspect istoric și chiar plină de har literar. Firește, trebuie să se țină seama și de nivelul cunoștințelor de atunci, legate de subiectul respectiv. La cel nivel și în acel moment, când încă nu se cunoșteau anumite detalii – de la itinerariile lui Iancu prin Regatul Ungar până la implicațiile unirii de la Ferrara-Florența – prezentarea lui David Prodan a fost una realistă, fără notabile distonanțe. Au urmat apoi cercetări sistematice, cea mai importantă la noi fiind cea a profesorului Camil Mureșanu, de la finele anilor 50 ai secolului trecut.

Iancu rămâne „contemporanul nostru”, al publicului larg, în mare parte, prin caracteristicile fixate de David Prodan în 1956, prin motivarea evocării sale de-atunci: ne amintim de Iancu pentru că a apărat idealurile Europei, ale civilizației europene, ale popoarelor, iar în România și în Transilvania, îl pomenim în chip special fiindcă aici s-a născut și aici își doarme somnul de veci, îl pomenim cu mai multă insistență, deopotrivă români și unguri, deoarece și-a legat destinul de istoria ambelor națiuni. Iar Europa nu pare nici astăzi, după atâtea secole, prea departe de idealul lui Iancu de Hunedoara și al aliaților săi, anume conservarea valorilor de civilizație și a identității bătrânului continent, în fața asalturilor dizolvante ale unor factori alogeni. *Nihil novi sub sole!*

NOTE

1. Despre Iancu de Hunedoara s-a scris destul de mult în istoriografia română modernă începând cu secolul al XIX-lea, dar cele mai importante lucrări au apărut în secolul al XX-lea. Iată câteva dintre ele: Camil Mureșanu, *Ioan de Hunedoara și vremea sa*, București, 1957; idem, *Iancu de Hunedoara*, ed. a II-a, București, 1968 (o nouă ediție a lucrării din 1957); Mihail. P. Dan, *Un stegar al luptei antiotomane. Iancu de Hunedoara*, București, 1974; Adrian Andrei Rusu, *Ioan de Hunedoara și românii din vremea sa. Studii*, Cluj-Napoca, 1999. De mare actualitate rămân studiile temeinice ale lui Francisc Pall asupra Cruciadei Târzii, în cadrul cărora figura lui Iancu de Hunedoara ocupă un loc central (Vezi Francisc Pall, *Românii și Cruciada Târzie*, vol. îngrijit de Ionuț Costea, Cluj-Napoca, 2003).
2. D. Prodan, *Din istoria Transilvaniei. Studii și evocări*. București, 1991, p. 256–271.
3. *Ibidem*, p. 256.
4. *Ibidem*.
5. *Ibidem*, p. 258.
6. *Ibidem*. P. 265–266.
7. *Ibidem*, p. 268–269.
8. *Ibidem*, p. 269.
9. *Ibidem*, p. 270.

10. S-a demonstrat între timp – dacă mai era nevoie! – că formele *Ioannes-Iancu-Janos* ș.a. sunt variante ale aceluiași nume de botez (*Ioan*, în româna literară) și că au fost folosite concomitent, încă din timpul vieții eroului de la Belgrad. Acesta avea un frate cu nume oficial omonim (*Ioannes*) și care, în mediile locale familiale, ale apropiaților, era chemat *Ivașcu* (altă variantă a lui *Ioannes*). Prin urmare, cei doi frați *Ioannes* erau în viața cotidiană de-acasă *Iancu* și *Ivașcu*, lucru absolut normal, fie și din rațiuni practice (vezi Ioan-Aurel Pop, Iacob Mârza, *Personalitatea și epoca lui Iancu (Ioan) de Hunedoara reflectate în însemnările de pe un incunabul de la 1481*, în vol. „Studii istorice. Omagiu profesorului Camil Mureșanu la împlinirea vârstei de 70 de ani, Cluj-Napoca, 1998, p. 48–61).

Maria Berényi

Studentii români din Ungaria de azi la academii, preparandii și universități din Imperiul Austro-Ungar (secolul XIX, începutul secolului XX)

În formarea intelectualității române din Ungaria de azi, pe parcursul secolelor al XIX–XX-lea, Oradea, Aradul, Timișora, Clujul, Sibiul și Budapesta, importante centre de cultură și învățământ, au avut un rol covârșitor. Acești intelectuali, chiar dacă nu au lăsat în urma lor opere deosebite, au beneficiat de pregătire și au avut preocupări culturale, cultivând, în mediul în care au trăit, ideile veacurilor. Putem afirma că cei mai mulți au ales cariera preoțească și învățătorescă, mai puțini pe cea juridică. Mulți dintre ei s-au reîntors pe meleagurile de baștină și aici au activat, însă foarte mulți au ajuns în centre cultural-politice ca: Oradea, Sibiul, Clujul, Timișoara, Lugojul, Budapesta, ș. a. Românii din Ungaria și Transilvania au înțeles că de formarea unei elite intelectuale depinde în mod special propriul progres pe calea culturii, evoluția generală a societății românești într-un imperiu multinațional.

În condițiile de lipsă a unei clase prospere din punct de vedere economic, sau încă insuficient consolidată, cu o slabă reprezentare a elementului românesc în mediile urbane, cu o populație preponderent rurală, formarea intelectualității a fost rodul, în mare parte, al operei de susținere colectivă prin fonduri și fundații de stipendii. În acest efort colectiv se remarcă activitatea și contribuția unor fundații înființate de *Emanoil Gojdu*, *Nicola Jiga*, *familia Mocioni*, *Elena Ghiba-Birta*, *Teodor Papp*, *Alexandru Nedelcu*, *Iosif Gall* etc., administrate de Biserica Ortodoxă Română.¹

Cultura românească din Ungaria s-a păstrat și răspândit prin mijlocirea bisericii și a școlii. Aceste instituții au fost ajutate de

societățile culturale și de români mai înstăriți, care formau și constituiau fundații, deveneau mecenajii culturii românești de aici. Constituirea asociațiilor sau fundațiilor culturale este o activitate caracteristică secolului al XIX-lea, cu preponderență, dar și primelor decenii ale secolului XX. Fundațiile și asociațiile, mai ales acelea constituite din inițiativa unor personalități culturale, au avut drept obiectiv și ajutorarea elevilor și studenților silitori, care nu dispuneau de posibilități materiale pentru a-și termina studiile, cu scopul de a contribui la culturalizarea maselor, fortificând conștiința de identitate.

Trăind într-o zonă istorică marcată de profunde confluente etnice, cu bogate tradiții istorice culturale maghiare și germane, românii au reușit în epoca modernă importante recuperări în planul instruirii școlare superioare și în promovarea unor certe valori intelectuale în cultura română. Secolele al XIX-lea și al XX-lea au impus o întreagă pleiadă de intelectuali formați în Academii și Universitățile din Imperiul Austro-Ungar.

Pornind de la aceste aspecte contextuale introductive, ne propunem în studiul de față un demers asupra tinerilor care au frecventat preparandiile, institutele teologice, academiile și universitățile în secolul al XIX-lea și la începutul secolului al XX-lea, proveniți din localitățile românești din Ungaria de azi. Vom analiza și locul și rolul pe care l-au jucat aceste instituții de învățământ superior în formarea intelectualității românești în epoca modernă și contemporană. Studiul nostru se bazează pe cercetarea matricolelor universitare de la instituțiile de învățământ superior din Ungaria istorică, pe studierea presei românești din acea epocă, completată cu informațiile oferite de parcurgerea evidențelor cu bursierii fundațiilor românești – precum și cu informațiile provenind din literatura de specialitate apărută până în prezent pe această temă. Mai cu seamă am utilizat cartea de referință a lui Cornel Sigmirean: *Istoria formării intelectualității românești din Transilvania și Banat în epoca modernă*, Cluj, 2000.

Existau unele centre școlare medii cu limba de predare maghiară

în cadrul cărora își urmau studiile un număr însemnat de români. Astfel de centru era și orașul **Szarvas**, a cărui gimnaziu cu prestigiu a fost frecventat de românii din localitățile apropiate. Aici și-a continuat studiile *Moise Nicoară (Giula)*, *Ioan Popovici-Desseanu (Bichiș)*, *Iosif Ioan Ardelean (Chitighaz)*, memorandistul *Aurel Suciu (Chitighaz)*, viitorul preot din Bichișciaba, *Victor Popovici (Bichiș)* etc., ca să amintim pe câțiva dintre personalitățile mai cunoscute în rîndul nostru, al românilor din Ungaria de azi. Încă la gimnaziile din **Kecskemét**, **Seghedin**, **Bichișciaba**, **Bichiș**, **Oradea**, **Beiuș** și-au terminat studiile medii românii din satele noastre.²

PREPARANDII, ȘCOLI NORMALE ȘI INSTITUTE TEOLOGICE

Arad

Preparandia din Arad (1812)

Importanța Aradului ca centru al vieții naționale-bisericești a românilor din Banat și Crișana crește, începînd cu veacul al XVIII-lea, prin întemeierea unei episcopii ortodoxe române (1706). Ca și începuturile Școlii Ardelene, mișcarea național-culturală a românilor din Banat și Crișana are un adînc substrat religios. Focarul, centrul acestei mișcări – asemeni Blajului școlii ardelene – a fost Aradul.

Un reper cultural în istoria Aradului este înființarea, în 1812, a primei școli pedagogice (Preparandia) românești. Între motivațiile care pot fi detectate, ca premise ale înființării Preparandiei în Arad și nu în altă parte, pot fi invocate: existența aici a centrului eparhial, a centrului Episcopiei ortodoxe române care cuprindea actualele județe Arad, Timiș, Caraș-Severin și o bună parte din Bihor, chiar județele Bichiș și Cenad, azi în Ungaria. De asemenea, în această zonă a Aradului exista o compactă comunitate românească organizată și activă.

Preparandia din Arad, deschisă în 1812, devine principala instituție de pregătire a dascălilor pentru școlile elementare românești din Banat și Crișana. Înființarea acestei instituții deschide o etapă nouă în mișcarea națională română din această zonă. Din 1813 profesorii acestei școli se găsesc în fruntea luptei pentru episcop român la Arad – condusă de *giulanul Moise Nicoară* – și pe lângă aceasta au strâns legături cu corifeii Școlii Ardelene (*Petru Maior, Gheorghe Șincai, Samuil Micu-Clain*) care atunci activau la Tipografia din Buda. Profesorii acesteia erau personalități reprezentative ale mișcării de emancipare românești. Mai mult, în jurul instituției de învățământ s-a creat o veritabilă atmosferă intelectuală, pentru că profesorii au fost autentici promotori ai spiritului românesc și didactic. Îi amintim pe *Dimitrie Țichindeal, Constantin Diaconovici – Loga, Ioan Mihut, Alexandru Gavra*. Prin activitatea acestor profesori Preparandia devine un centru de mare importanță pentru formarea intelectualității românești din aceste părți. Acest institut a urmărit să dezvolte disponibilitatea viitorilor dascăli pentru educația copiilor și adulților, prin manifestări culturale, societăți de cultură în sate, conferințe de popularizare a unor metode de cultivare rațională a pământului. Preparandia din Arad, pe lângă rolul de conducere pe care și-l asumă, trimite în satele din aceste locuri nu numai o remarcabilă pleiadă de deascăli chemați să lumineze poporul, ci și contingentele de luptători ai mișcării național-culturale. Învățătorii erau receptivi la înnoirile culturale pe care epoca le solicită.

La Preparandia din Arad între **1812** și **1922** au obținut diploma **107** învățători originari din satele noastre: *Giula* – 38; *Otlaca* – 11; *Apateu* – 6; *Micherechi* – 5; *Vecherd* – 4; *Chitighaz* – 4; *Bichiș* – 1; *Bătania* – 7; *Cenadul-Unguresc* – 12; *Peterd* – 3; *Vecherd* – 4; *Jaca* – 2; *Bichișciaba* – 1; *Săcal* – 4; *Crîstor* – 4; *Darvaș* – 1.

Istoria Școlii Pedagogice de la Arad dovedește că ea nu a fost o școală regională sau locală, ci de la început o școală națională prin excelență. Preparandia din Arad a fost prima instituție școlară din întreg Ardealul românesc, și între primele din Europa (prima școală normală a fost înființată în 1810 la Strassbourg) creatoare de intelectualitate românească, specifică vremii de

atunci. În jurul acestei instituții de învățământ s-au grupat intelectualii români ai vremii, pentru că profesorii au fost autentici promotori ai spiritului românesc.

Fără îndoială, Preparandia din Arad s-a afirmat nu doar ca o instituție școlară de rezonanță națională, sprijinitoare activă a oricărei inițiative culturale românești, ci și ca o instituție de formare continuă a corpului didactic românesc din eparhia Aradului. Conținutul învățământului din preparandie, prin stăruința cadrelor didactice, a devenit tot mai legat de nevoile școlilor elementare de la sate. (Printre profesorii preparandiei și ai institutului teologic, în anii 1920 îi întâlnim pe *Romul Nestor* și *Teodor Mariș*. Ultimul dintre ei ani de-a rândul a fost dascălul școlii românești din *Giula*, iar Romul Nestor era preotul parohiei române din *Cenadul Unguresc* între 1896-1921.)³

*Absolvenți români din localitățile Ungariei de azi la Preparandia din Arad (1812-1925)*⁴

1814

Moise Bota, (*Giula*); Constantin Mihailovici, (*Otlaca*)

1815

Teodor Ilovici, (*Giula*); Teodor Moaler, (*Otlaca*)

1815/16

Moise Iovuțeu, Ilie Lupoșan, (*Giula*); Iosif Marcovici, (*Apateu*); Ioan Roxin, (*Micherechi*)

1817/18

Grigore Bonaț, Dimitire Neteu, (*Vecherd*); Demetriu Șipos, (*Chitighaz*)

1818/19

Ioan Marienuț, (*Giula-Vărșand*)

1819/20

Ilie Băican, (*Giula*)

1820/21

Petru Moaler, Moise Papp, (*Otlaca*)

1821/22

Nicolae Vașarhan, (*Giula*)

1824/25
Paul Popovici, Demetriu Pușcaș, (*Giula*)
1825/26
Nicolae Abrudan, (*Chitighaz*); Simeon Vlăduț, (*Giula*)
1828/29
Demetriu Ungurean, (*Giula-Vărșand*)
1830/31
Teodor Bercea, (*Giula*)
1831/32
Moise Popovici, (*Otlaca*)
1832/33
Nicolae Silaghi, (*Giula*)
1834/35
David Bercea, Moise Magdu, (*Giula*)
1835/36
Atanasie Moaler, (*Otlaca*); Iosif Silaghi, (*Bichiș*)
1836/37
Ștefan Lungulovici, (*Bătania*)
1837/38
Pavel Butean, Petru Mîndruțău, George Ordo, Ioan Păcurar, Teodor Papp, (*Giula*)
1838/39
Moise Galamboș, (*Giula*); George Șimăndan, (*Bătania*)
1839/40
Vlad Gedoșovici, (*Cenadul Unguresc*); Aron Georgevici, (*Bătania*); Demetriu Georgevici, (*Giula*)
1840/41
Vasile Dodici, (*Bătania*); Paul Georgevici, (*Giula*)
1841/42
Ilie Arsici, (*Giula*)
1842/43
George Achimoș, (*Cenadul Unguresc*); Iosif Lăpășeanu, (*Giula-Vărșand*)
1846/47
Petru Beteu, Nicolae Varadi, (*Giula-Vărșand*)
1850/51

Paul Duma, (*Hódmezővásárhely*); Alexandru Mateuț, (*Giula-Vărșand*)
1851/52
Ioan Bordaș, (*Micherechi*); Ștefan Hasas, (*Crîstor*); Moise Secoșan, (*Giula*)
1853/54
Vasile Roxin, (*Micherechi*)
1854/55
George Drimba, (*Apateu*); Teodor Luncan, (*Săcal*); George Turic, (*Otlaca*)
1855/56
Petru Balint, (*Chitighaz*); Iosif Hossu, (*Crîstor*); Ioan Mărcuș, Georgiu Pomuț, (*Giula*)
1856/57
Moise Ardelean, (*Giula*); Savu Drăgan, Sofroniu Popovici, (*Cenadul Unguresc*)
1858/59
Nicolae Grozescu, (*Szentes*); Aron Tomotici, (*Bătania*)
1859/1860
Dimitrie Bara, (*Kigyós*); Alexiu Popovici, (*Otlaca*); Simeon Popovici, (*Apateu*)
1860/61
Iosif Georgevici, (*Crîstor*); Moise Giulani, (*Otlaca*); Atanasie Luțai, (*Cenadul Unguresc*); Iosif Roxin, (*Micherechi*); Ioan Soponioș, (*Giula*)
1861/62
Nicolae Silaghi, (*Hódmezővásárhely*)
1864/65
Ioan Onciu, (*Peterd*); Iosif Raț, (*Giula-Vărșand*)
1868/69
Uroș Achimoș, Terențiu Luțai, Vasile Radu, (*Cenadul Unguresc*)
1874/75
Uroș Luțai, (*Cenadul Unguresc*)
1875/76
Zenobie Ciobriș, Nicolae Cizmaș, (*Giula-Vărșand*); George Hidișan, (*Cenadul Unguresc*)

1878/79

Mihai Mihișescu, (*Giula*); Antonie Minișan, (*Cenadul Unguresc*)

1881/82

Ioan Radovici, (*Darvaș*); Elevă particulară: Ecaterina Suciu, (*Chitighaz*)

1882/83

George Calo, (*Giula*)

1885/86

Romul Tăuceanu, (*Cenadul Unguresc*), Iuliu Țioldan, (*Giula*)

1887/88

Teodor Gubașiu, (*Giula*)

1888/89

Alexie Turic, (*Otlaca*)

1890/91

Dimitrie Neteu, (*Veherd*); Petru Teodoreanu, (*Giula Vărșand*)

1893/94

George Lupot, (*Peterd*); Alexandru Mărcuș, (*Săcal*)

1894/95

George Popovici, (*Veherd*); Particulari: Florian Chirvai, (*Apateu*);Petru Jurău, (*Săcal*)

1895/96

Iustin Moroșan, (*Giula*)

1897/98

Nicolae Coste, (*Cenadul Unguresc*)

1898/99

Alexandru Drimba, (*Apateu*)

1899/1900

Teodor Roxin, (*Micherechi*)

1900/1901

Alexandru Gurbădan, Teodor Oșorhan, (*Săcal*); Particular: GeorgePopovici, (*Jaca*)

1901/1902

Particular: George Popovici, (*Jaca*)

1903/1904

Ioan Maniu, (*Giula*); Mihai Nicoară, (*Bătania*)

1904/1905

Andrei Ardelean, (*Giula*); Ioan Eugen Drimba, (*Apateu*); Uroș Pinte, (*Cenadul Unguresc*)

1906/1907

Petru Oltean, (*Giula*)

1911/12

Alexandru Pățcaș, (*Crîstor*)

1914/15

Ștefan Moșiu, (*Otlaca*)

1915/16

Petru Brad, (*Otlaca*); Cleric: Teodor Pățcaș, (*Crîstor*)

1919/20

Eleve particulare: Ana Livia Cornea, Hortensia Popovici, (*Bătania*)

1920/21

Ilie Albu, (*Giula*); Aurel Dan, (*Cenadul Unguresc*); Elevă particulară: Cornelia Murășan, (*Bichișciaba*)

1921/22

George Mărcuș, Ana Purgea, (*Giula*)

Școala normală Arad

1924/25

Clasa I.

Romul Vădășan, (*Cenadul Unguresc*)

Clasa IV.

Ilin Vald, (*Bătania*); Gheorghe Negru, Gheorghe Silaghi, (*Giula*)

Clasa V.

Aurel Faur, (*Cenadul Unguresc*); Gheorghe Handra, (*Giula*); Dimitrie Manate, (*Orosháza*)

Clasa VI.

Ioan Lórinț, (*Chitighaz*)

Clasa VII.

Gheroghe Rotaru, (*Giula*)

Clasa VIII.

Ioan Silaghi, (*Giula*)

Școala de aplicațiune Arad

1924/25

Clasa II.

Ilie Roșu, Maria Ițivar, (Bătănia)

Clasa III.

Cornelia Măcelariu, (Rákosliget)

Clasa IV.

Magda Măcelariu, (Budapesta); Elița Șiclovan, (Bătănia); Maria Uza, (Seghedin)

Institutul Teologic Ortodox Român din Arad

În toamna anului 1822 s-a deschis la Arad *Institutul Teologic Ortodox Român*. Pentru înființarea acestuia a dus o luptă crâncenă și giulanul *Moise Nicoară*. Vestea deschiderii institutului s-a răspândit rapid în întreaga Episcopie a Aradului, în urma comunicării ei de către episcopul Iosif Putnic, administratorul diecezei ortodoxe a Aradului. Ecoul acestei vești a fost remarcabil, dacă la primul curs s-au înscris 68 de tineri. Primii profesori ai Institutului Teologic au fost: *Gavril Raț* și *Gavril Giuliani*, considerați în epoca aceea ca cei mai bine pregătiți clerici din părțile Aradului. În anul școlar 1823–1824 s-au înscris în anul I 49 de tineri. Gavril Gherasim Raț s-a aflat în fruntea Institutului pînă la sfîrșitul semestrului I al anului școlar 1834–1835, întrucît acum au fost încununute cu succes eforturile românilor arădeni de a avea în fruntea lor un episcop român; acesta a fost profesorul Gavril Gherasim Raț. El a fost hirotonit întru episcop la sărbătoarea Bunevestiri din anul 1835, iar în ziua de 8 aprilie a fost instalat. În locul lui Gavril Raț, la Institut, a fost numit *Dimitrie Iacobescu*. La începutul anului școlar 1835–1836 părăsește catedra Institutului și Gavril Giuliani, ajungînd protopop de Buteni. Conducerea Institutului a fost încredințată după plecarea lui Giuliani, administratorului mănăstirii Hodoș-Bodrog, *Grigorie Chirilovici*. La Institutul Teologic arădean au mai funcționat ca profesori și alte personalități ale culturii și spiritualității românești, multe

dintre ele foarte cunoscute: *Roman Ciorogariu*, *Iosif Goldiș*, *Aron - Augustin Hamsea*, *Vasile Mangra*, *Iustin Suciu*, *Teodor Botiș*, *Iosif Iuliu Olariu* s. a.

Pe la mijlocul veacului al XIX-lea, Institutul Teologic din Arad trece printr-o mare criză. Acest lucru l-a determinat pe episcopul locului de atunci – *Ioan Meșianu* – să facă apel la organele de conducere bisericească pentru redresarea școlilor românești, în general, și a acestui Institut, în special. Episcopul Meșianu a ajuns la unele constatări personale: pentru „ridicarea învățămîntului, mai înainte de toate avem trebuință de organe luminate, de preoți și învățători luminați, de adevărați apostoli ai credincioșilor noștri, iar pentru creșterea acestora avem neapărată trebuință de un Institut bun de creștere și pregătire, înțeleg de un Institut Pedagogic-Teologic, după cerințele timpului și după trebuințele noastre...”.

Urmînd cu tenacitate cele afirmate la Sinod, episcopul Meșianu întreprinde cele necesare pentru reorganizarea și consolidarea Institutului și, în primul rînd, se îngrijește de cadrele didactice corespunzătoare unui proces de învățămînt la nivelul dorințelor sale. În acest context, depune o muncă asiduă de regenerare a Institutului, fiind preocupat de creșterea unei generații care să fie la înălțimea chemării lor. Episcopul Ioan Meșianu se îngrijește de trimiterea de tineri peste hotare, în vederea pregătirii lor temeinice și cu scopul de a sluji Institutul Teologic din Arad. De exemplu, *Roman Ciorogariu* este trimis în Germania, iar mai apoi *Ioan Trăilescu* la Cernăuți. Întorși de la studiu, aceștia și alți tineri au devenit promotorii înnoirii și dinamizării activității Institutului Teologic pe toate planurile.

Cei mai mulți preoți de ai noștri au terminat aici și la Seminarul din Sibiu. Între anii 1824–1924 la Institutul Teologic din Arad au obținut diploma 79 teologi originari de pe meleagurile noastre: *Chitighaz* – 6; *Bătănia* – 6; *Giula* – 22; *Micherechi* – 5; *Vecherd* – 5; *Otlaca* – 16; *Bichiș* – 1; *Bichișciaba* – 2; *Apateu* – 5; *Cenadul-Unguresc* – 2; *Săcal* – 3; *Jaca* – 4; *Darvaș* – 1; *Crîstor* – 1.

***Absolvenți români din localitățile Ungariei de azi la
Institutul Teologic Ortodox Român din Arad (1822-1925)⁵***

1824/25
Ioan Tulcan, (*Chitighaz*)
1826/27
George georgevici, (*Bătania*)
1838/39
Mihai Ardelean, (*Chitighaz*); Moise Magdu, (*Giula*); George Meruț,
(*Micherechi*);
Gavril Neteu, (*Vecherd*); Simeon Popovici, Vasile Ungureanu,
(*Otlaca*)
1839/40
Iosif Silaghi, (*Bichiș*)
1840/41
Teodor Papp, (*Giula*)
1841/42
Leontie Petrovici, (*Bătania*)
1842/43
Arseniu Bojidar, (*Bătania*); Ioan Păcurar, (*Giula*)
1843/44
Paul Gheorghevici, (*Giula*); Lazar Popovici, (*Otlaca*)
1844/45
Andrei Machi, (*Bichișciaba*)
1846/47
Ilie Arsici, Demetriu Georgevici, Ioan Nistor, (*Giula*); Simeon
Tămaș, (*Apateu*)
1852/53
Ștefan Popovici, (*Otlaca*); George Vașarhan, (*Bichișciaba*)
1853/54
Particulari: Svetozar Popovici, (*Cenadul Unguresc*)
1854/55
George Plasa, (*Giula*)
1855/56
Petru Popovici, (*Giula-Vărșand*)
1857/58

George Popovici, (*Săcal*)
1858/59
George Drimba, (*Apateu*); Ioan Giulani, (*Otlaca*); Ștefan Neteu,
(*Jaca*)
1859/60
Teodor Cefan, (*Giula*); Gheorghe Popovici, (*Otlaca*)
1860/61
Teodor Luncan, (*Săcal*)
1862/63
Iustin Popovici, (*Otlaca*)
1863/64
Gheorghe Chirilescu, (*Chitighaz*)
1864/65
Gavril Bejan, (*Darvaș*); Iosif Roxin, (*Micherechi*)
1865/66
Teodor Bitea, (*Săcal*); George Popovici, (*Giula-Vărșand*); Ștefan
Tulcan, (*Giula*)
1867/68
Lazar Popovici, (*Jaca*)
186/-69
Iosif Hosu, (*Crîstor*)
1869/70
Ioan Beșan, (*Darvaș*); George Ciobriș, (*Giula-Vărșand*)
1870/71
Mihai Drimba, (*Apateu*)
1871/72
Dionisiu Popovici, (*Otlaca*)
1872/73
Iosif Ardelean, (*Chitighaz*); Dionisie Luțai, (*Cenadul Unguresc*)
1875/76
Ioan Morariu, (*Giula*)
1877/78
Alexa Popovici, (*Otlaca*)
1878/79
Nicoale Roxin, (*Micherechi*)
1879/80

Victor Popovici, Ambrosie Ungurean, (*Otlaca*); Terențiu Todoran, (*Giula-Vârșand*)
1883/84
Ioan Vaida, (*Jaca*)
1884/85
Moise Grozescu, (*Bătania*)
1887/88
Vasile Bodor, (*Vecherd*); Gheorghe Turic, (*Otlaca*)
1888/89
Augustin Grozescu, (*Bătania*)
1889/90
David Voniga, (*Giula*)
1891/92
Ioan Popovici, (*Giula-Vârșand*); Ioan Suci, (*Chitighaz*)
1892/93
Aurel Albu, (*Apateu*)
1893/94
Emeric Bejan, Teodor Gubaș, Iuliu Țioldan, (*Giula*)
1896/97
Gheorghe Popovici, (*Jaca*)
1900/1901
Petru Némét, (*Giula*)
1902/1903
Ioan Ardelean, (*Chitighaz*)
1903/1904
Ioan Chereșlădan, (*Giula*)
1904/1905
Gavril Hașaș, (*Vecherd*); Teodor Roxin, (*Micherechi*)
1905/1906
Ioan Bonațiu, (*Vecherd*); Particulari: Alexandru Drimba, (*Apateu*); Alexandru Mărcuș, (*Săcal*)
1908/1909
George Roxin, (*Micherechi*)
1909/10
Nicolae Roxin, (*Micherechi*)
1914/15

Ștefan Moșiu, (*Otlaca*)
1915/16
Emiliu Papp, (*Vecherd*); Teodor Pățaș, (*Crîstor*)
1917/18
Simeon Lucian Cornea, (*Bătania*); Oct. Iuliu Turic, (*Otlaca*)
1919/20
Petru Ștefan Rusu, Toma Ungureanu, (*Otlaca*)
1920/21
Ioan Borza, (*Otlaca*); George Marian, (*Crîstor*)
1921/22
Particulari: Petru Oltean, (*Giula*)
1924/25
Cursul I.
Gheorghe Mărcuș, Petru Mișcuția, Dimitrie Sabău, (*Giula*)
Cursul III.
Particulari: Ilie Albu, Iustin Moroșan, (*Giula*)

Oradea

În formarea intelectualității române din Ungaria de azi, pe parcursul secolului al XIX-lea, **Oradea**, important centru de cultură și învățămînt, a avut un rol covârșitor.⁶ Școlile românești din acest oraș bihorean s-au dezvoltat și menținut grație a două instituții: Episcopia Română Unită și Consistoriul Ortodox. Acestea din urmă se afla în uniune personală cu Consistoriul din Arad, adică pînă la 1920 au avut episcop comun.

Românii din localitățile **Leta Mare**, **Pocei** și **Bedeu** au trecut, pe la mijlocul secolului al XVIII-lea, de la ortodoxie la religia greco-catolică, și au aparținut Diecezei Române Unite din Oradea constituită în 1777. Această trecere nu a fost atît de simplă, atît de ușoară. Forurile superioare ale Bisericii Ortodoxe au depus mari eforturi pentru apărarea românilor din Bihor în contra catolicizării. Din această pricină aceste biserici duceau o luptă dîrză. Spre sfîrșitul secolului al XVIII-lea, lucrurile s-au mai limpezit și s-au constituit acele instituții de învățămînt greco-catolice care au servit și apărut această religie.

Alături de Episcopia unită a Blajului și de cea Ortodoxă a Sibiului, Episcopia unită a Orăzii a jucat un rol important în consolidarea elitelor românești din Transilvania. Instituția bisericii unite din Partium, atașat Ungariei, s-a conturat în condiții de mai mare complexitate decât cele din principatul Ardealului.

La Oradea, ca urmare a strategiei Curții de la Viena privind fortificarea complexului școlar *catolic*, se pun bazele unui Seminar greco-catolic, aria de proveniență a tinerilor fiind mult mai largă, depășind ținuturile Bihor, Sătmar și Sălaj, acoperind, practic, întreg Partium-ul

Școala Normală Română Unită din Oradea (1784)

„La 28 septembrie 1778 Maria Tereza răspunde la memoriul episcopului *Moise Dragoș* că nu poate accepta deschiderea unei școli normale pentru uniții de la Oradea, deoarece o astfel de școală are deja Episcopia Latină, iar uniții pot să-și facă studiile în acel așezământ. Soluția nu era fericită, deoarece școala de la Episcopia Latină era în limba maghiară și adaptată condițiilor și situației școlilor (maghiare) romano-catolice.”⁷

În iunie 1783, *Simeon Maghiar* înaintase Comitatului Bihor proiectul pentru înființarea Școlii Normale Române Unite, care s-a deschis în 1784. Școala s-a înființat în 1784, dar știri din timpul acestui an de funcționare nu avem. Abia la 31 octombrie 1785 aflăm că existau 11 “preparanzi” al căror profesor, *Simeon Maghiar*, a fost numit de Consiliul Locotenențial în data de 30 mai 1785. Școala avea menirea de a pregăti și instrui învățătorii. În anul 1786 cursul s-a ținut cu 31 de participanți. Mai jos prezentăm directorii, profesorii și studenții care s-au născut sau au activat în localitățile din Ungaria de azi, **Leta**, **Pocei**, **Bedeu** și **Macău** unde există Biserică greco-catolică.

Directorii:

Din anul 1791 directorul acestei instituții devine *Ioan Corneli*. În timpul directoratului său începe seria de construcții școlare la sate. (De 6 ori a umblat la *Pocei*, *Bedeu* și *Leta*.)

După el vine *Mihai Benei* (1808–1814), care a ocupat pe lângă postul de director și postul de inspector al școlilor naționale, confesionale gr.cat. din Bihor. Astfel, în anul 1808, împreună cu canonicii *Iosif Papp Silaghi* și *Simeon Bran* constituie o *fundație de 300 fl pentru ajutorarea învățătorului din Leta Mare*.⁸

Nicolae Borbola (1814–1816) s-a născut în 26 noiembrie 1786 la **Darvas**. Și-a făcut studiile teologice și de drept la Buda, unde își ia doctoratul în dreptul civil și canonic. În 1811 e hirotonit de preot. Între 1816 și 1845 e profesor la Academia de drept.

Teodor Aaron (1856–1857). Studiile secundare le face la Blaj și Odorhei, iar teologia la Pesta. În anul 1829 a fost hirotonit de preot și numit arhivar diecezan. În același an e trimis ca profesor la Beiuș. În 1842 pleacă la *Buda*, ca revizor al cărților românești la Tipografia Universității. Aici rămîne pînă în 1848, cînd se desființase acest post. După revoluție, e numit translator la *Foaia legilor* din Pesta și după 1851 e translator la locotenența imperială din Buda. În anul 1855 e canonic în capitulul orădan și director al Școlii Preparandiale din Oradea.⁹

Profesorii:

Ioan Corhan (1857–1859) e profesor, iar între 1864–1881 e canonic. S-a născut la 25 noiembrie 1809 la **Leta Mare**. A făcut studii de teologie la Viena și a fost hirotonit în septembrie 1837. Între anii 1837–1840 e cooperat parohial în *Leta Mare*. Mai tîrziu e paroh în Oradea, unde e și asesor consistorial și v.arhidiacon între anii 1857–1863. A fost numit canonic în 24 mai 1864. Între 1879–1881 a fost vicar episcopesc. Moare la 24 februarie 1881.¹⁰

Ioan Békésy (1896–1898). S-a născut în aprilie 1851, în comuna **Békés (Bichiș)**. Are calificare de maestru de desen pentru școlile de ucenici, a predat desenul la școala normală între anii 1896–1906.¹¹

Mihai Silaghi (1903). Termină aici la preparandie în 1900. Din octombrie 1900, pînă în 1903 e învățător la școala din **Leta Mare**. Din 1903 predă cîntul la preparandie.¹²

Studentii:

Între **1819-1829** aflăm pe următorii preparanzi, care s-au născut sau au activat în **Bedeu, Pocei și Leta**.

1819 – *Ioan Halász* e trimis ca învățător în *Leta Mare*, iar de la 1823 e transferat la Borod.

1822 – *Paul Naghi* e numit învățător în *Pocei*, sat în care se născuse.

Simeon Papp își începe cariera de învățător în *Leta Mare*, apoi predă în Vașad.

Ștefan Voieburnă e învățător în Pișcolț și apoi în *Leta*.

1829 – În acest an termină *Simeon Milan*, născut la *Leta Mare*.

Anul 1848 poate fi socotit ca un moment hotărîtor pentru pregătirea instructivă și educativă a numiților învățători români. De atunci Școala Normală a funcționat cu statut de preparandie.

În anuarele școlii și în cartea lui Vasile Bolca, *Școala Normală unită din Oradea. 1784–1934*, Oradea, 1934, sînt amintiți învățători bine pregătiți, care au terminat aici. În rîndul acestora îi găsim pe:

Dumitru Mureșan născut la *Bedeu*, a fost absolvent în 1861 al școlii normale. A fost învățător în Pișcolț (jud. Bihor), făcînd foarte mult ca această comună să-și păstreze caracterul românesc.

Dimitrie Sabo născut în Nojorid (jud. Bihor), a terminat preparandia în anul 1875. A devenit învățător în *Bedeu*. A fost un pedagog harnic, locuitorii acestui sătuleț bihorean îl stimau nespus de mult pentru devotamentul său depus pentru școală și pentru cultura românească din loc.

Alexandru Cucu născut în jud. Sătmar, a terminat preparandia în 1884. A fost învățător în *Leta Mare*, unde a activat ani de-a rîndul.

Alexandru Mureșan s-a născut la *Bedeu*, în 1864. După ce absolvă școala primară în comuna natală e înscris la liceul din Oradea, de unde trece la Școala Normală gr. catolică pe care o absolvă în 1887. Ajunge cantor-învățător în Borodul Mare și mai tîrziu predă la școala de fete din *Pocei*. În această comună a trăit 34 de ani, unde a activat atît pe terenul cultural cît și pe social. În

Pocei Al. Mureșan a înființat „Concordia”, societate de lectură, „Consumul”, „Banca populară”, precum și „Societatea română a tineretului”. După retragerea armatei române și după ce se stabilește granița între România și Ungaria, dascălul Al. Mureșan pleacă la Oradea. Acolo e ales în 1919 ca profesor detașat la școala civilă. În 1921 trece la revizoratul școlar, iar în 1923 e profesor la Școala de ucenici. Audiind cursurile la Universitatea din Cluj, ajunge profesor la Școala Normală. După o muncă de 44 ani a fost pensionat în 1927.

Traian Mureșan s-a născut în 1866 la *Bedeu*. După ce termină clasele inferioare la liceul din Beiuș, intră la Preparandia greco-catolică din Oradea și o termină în 1887. După obținerea diplomei, ajunge cantor-învățător în comuna Adiul-Nidului, apoi în Nyíradony și Cordău. După o muncă de 25 de ani depusă în comuna Cordău, a fost transferat la Revizoratul școlar din Bihor, unde a funcționat un an. De aici a fost numit în anul 1920 director la școala primară de stat Nr. 1. din Oradea, apoi pensionat în 1927, după un serviciu de 38 de ani.

Petru Cardoș și-a terminat studiile preparandiale în 1894. A devenit învățător la școala din *Pocei*.

Dezideriu Zurbău născut la *Leta Mare*, termină școala normală în 1923, nu peste mult activează ca preot.¹³

Seminarul Român din Oradea (1792)

Întemeierea seminarului se leagă de numele episcopului *Ignație Darabant*. Grație lui, împăratul Leopold II acceptase prin Diploma din 39 ianuarie 1792 înființarea Seminarului Român Unit din Oradea.

Seminarul nu era o instituție de învățămînt teologic, ca cel din Blaj. Acesta era un cămin (Priesterseminar), pentru cazarea și educația liturgică a clericilor uniți care studiau în limba latină la Seminarul (Academia) Episcopiei romano-catolice, din Oradea.

În fruntea Seminarului Unit se afla un rector, care trebuia să fie numit, conform decretului de înființare, de Episcop, dintre cei șase canonici ai Capitlului Catedral.¹⁴

Rectorii

Iosif Papp Silaghi (canonic 1790–1825). A studiat teologia la Viena și a fost denumit protocolist consistorial, capelan la biserica catedrală din Oradea, preot în *Leta Mare* și vicarhidiacon al Luncii. Numit canonic la 27 iulie 1790, a ajuns prepozit și vicar general. Ani îndelungați a condus ca rector Seminarul Unit și la moarte a lăsat „o fundație de premii pentru elevii cei mai buni”. A fost și asesor al tablei comitatului Bihor. Moare la 31 ianuarie 1825.¹⁵

Ioan Pac a stat în fruntea acestui institut între anii (1843–1851) era canonic între (1843–1863). S-a născut la 18 ianuarie 1785 în comuna *Pocei*. A studiat la liceul și Seminarul Unit din Oradea. În ziua de 7 ianuarie 1810 a fost hirotonit. Între 1810-1829 e cooperat în dieceză, în 1830 paroh și v. arhidiacon în *Macău*. E numit canonic în 19 octombrie 1843, a fost cîțva timp vicar general episcopesc și în anii 1843-1851 rector al Seminarului Unit din Oradea. Moare la 27 aprilie 1863.¹⁶

Ne fiind plătit această funcție, rectorul trăia din salariul și beneficiile din Canonic. Sarcina acestuia era: supravegherea modului în care clericii se pregăteau spiritual pentru preoție și modul cum își însușeau cunoștințele de Catehetică, Omiletică, Drept bisericesc oriental, Liturgică practică și teoretică bizantină, Tipicul și Muzica bisericească orientală, care se predau și examinau în exclusivitate în limba română. Restul prelegerilor de teologie catolică, clericii uniți le-au frecventat la Academia teologică romano-catolică din Oradea, din 1792 pînă în anul 1921.

Seminarul Român Unit a fost amenajat în clădirea fostei Mănăstiri Jezuite din Oradea, pe care Episcopia a avut posibilitatea să o primească în mod gratuit.

Primii *seminariști* în 1792 au fost șase la număr, pe care episcopul Ignatie Darabant îi ținea în curtea sa. El a decis să fie primiți pe lîngă aceștia încă 10 tineri, printre aceștia erau: **George Almași** din *Buda veche* și **George Kassai** din *Leta Mare*. În 3 octombrie 1800, Darabant primi în casa și la masa sa zece tineri, cari nu au primit loc în Seminar. Printre aceștia găim doi tineri născuți pe meleagurile noastre. **Ioan Pac** născut la *Pocei*, rămase orfan, mai

tîrziu, precum am amintit, a fost ales canonic, și **Luțaș** din *Leta Mare*.¹⁷

În acest seminar a învățat și **Petru Mihuțiu**, născut la *Leta Mare* în 6 iulie 1830. Din 1855 e profesor la liceul greco-catolic din Beiuș. Între anii 1877-1888 e directorul acestui institut. Din 1888 e numit protopop al Orăzii, aflîndu-se printre fruntașii orașului. În 1897 se înființează „Banca Bihoreană”, al cărei fondator e și Petru Mihuțiu. Se stinge din viață la 17 decembrie 1900.¹⁸

Absolvent al acestui seminar a fost și **Iustin Popfii**, născut la 23 octombrie 1841, în Dijir, jud. Bihor. Între anii 1851–1859 își urmează studiile la Oradea, unde îl are profesor pe Alexandru Roman, și totatunci se împrietenește cu Iosif Vulcan. În 1853 scoate revista *Deșteaptă-te Române* și *Muza Crișană*. Își continuă studiile la Viena, reintorcîndu-se în 1863, este numit profesor de limba și literatura română la liceul Premonstrantes din Oradea. Din 1868 publică revista bisericescă *Amvonul* la Pesta apoi la Oradea. În anul 1870 e numit cameral papal, apoi asesor consistorial și protopop onorar. De la 1874 pînă în 1879 predă Liturgia pentru clericii români în Seminarul latin din Oradea, fiind și vicerektor al acestui institut. În 1880 este numit de episcopul Mihai Pavel paroh și protopop în *Leta Mare*. După doi ani de slujbă vrednică moare la 27 martie 1882, în vîrstă de numai 41 de ani, fiind înmormîntat în cimitirul bisericii greco-catolice din Leta Mare.¹⁹

Proiectul Regulamentului de funcționare a Seminarului preciza că tinerii inteligenți vor fi pregătiți pentru preoție, iar cei mai slabi la învățătură, pentru funcția învățătoarească. Menirea Seminarului era de a forma pe toți tinerii care locuiesc acolo, în spiritul tradiției liturgice bizantine ori răsăritene, pentru a putea deveni buni preoți sau cantori-învățători. Cultivarea acestui atașament față de tradițiile răsăritene în Seminar continua spiritul Blajului în Oradea. Mai mult semăna însă acest institut cu seminarul Unit Central „Sf. Barbara” din Viena, care la fel cu Seminarul din Oradea, era numit Internat sau Cămin. Un element comun al celor două Seminarii este de valoare ecumenică, era decizia aces-

tor așezăminte de a primi și tineri ortodocși, fără tendința de convertire la catolicism. La Oradea, această decizie de primire și a tinerilor ortodocși în Seminarul Unit s-a luat la 3 octombrie 1795. Tot atunci s-a mai hotărât primirea și susținerea în mod gratuit, pe toată durata studiilor, a trei tineri ortodocși români orfani din Oradea. Ceilalți tineri ortodocși dornici să studieze în Seminar, trebuiau să platească anual 65 fl.²⁰

Surse materiale suficiente nu erau la îndemână, dar treptat au fost învinse dificultățile, deși majoritatea elevilor au fost săraci, iar la început bursele au fost puține. Mulți dintre canonicii diecezelor române unite au fost pregătiți în acest seminar.

Contribuția Seminarului la dezvoltarea culturală românească din Transilvania și Ungaria a fost deosebit de mare. După școlile din Blaj, acesta este cel mai vechi așezământ românesc de învățatură care a dat românilor din Transilvania și Ungaria peste 6.000 de cărțurari.²¹

Atmosfera Seminarului nu s-a restrâns doar la aspectele vieții religioase, activitatea instituției orădene s-a armonizat deplin și cu manifestările naționale și culturale românești din aceste ținuturi. Îndeosebi trebuie amintite eforturile oamenilor de condei, care în 1851 depun temeliile *Societății de Leptură din Oradea*, al cărei sediu a fost chiar clădirea Seminarului.

Viena

Seminarul „Sfânta Barbara” din Viena

O nouă șansă pentru studii în capitala Imperiului se oferă tinerilor români de religie greco-catolică prin deschiderea Seminarului de la Sf. Barbara. Seminarul era destinat să găzduiască tineri gr. catolici din Imperiu, români, croați, sârbi, slovaci și ruteni, care urmau una din facultățile Universității vieneze. Era condus de un prefect (rector), de un vicedirector și de un prefect de studii.

Seminarul s-a deschis la 15 octombrie 1775 cu un număr de 20 de bursieri. Din rândul românilor s-au ales și în conducerea

Seminarului: *Samuil Micu Clain* a fost ales duhovnic și apoi prefect de studii; între 1780-1783 a funcționat ca rector *Iacob Aron*.

Numărul total al românilor care au studiat la Barbareum se estimează la circa 41.²²

Mulți preoți și episcopi ai Diecezei Bisericii române unite din Oradea s-au recrutat dintre clericii crescuți în Seminarul gr.cat. din Viena. Așa: *Samuil Vulcan*, canonic și în urmă episcop al Orăzii. *Alexa Pocsay*, canonic la Oradea și în urmă episcop al Muncaciului. *Vasile Erdeli*, canonic și apoi episcop al Orăzii. *Dr. Alexandru Dobra*, canonic catedral și în urmă episcop al Lugojului, *Ioan Alexiu*, canonic și apoi episcop la Gherla, *Ioan Vancea*, canonic la Oradea, apoi episcop la Gherla, iar în urmă Metropolit al Blajului.

Episcopul, marele mecenat al Orăzii, *Mihail Pavel*, primul an de teologie îl face la Seminarul din Viena, dar în urma revoluției din anul 1848 e nevoit să părăsească acest seminar. Tot aici au studiat teologia pe lângă cei enumerați mai sus, *canonicii: Georgiu Godșa; Simoen Maghiar*, primul profesor și organizator al școlii de dascăli din Oradea; *Iosif Silaghi*, abate și prepozit, totodată primul rector și organizator al Seminarului. La Sf. Barbara au mai studiat: *Zaharia Silaghi, Mihail Muntean, Ioan Korhany*, abate și prepozit, apoi *Nicolae Vulcan*, fost protopop în *Leta Mare* și *Paul Vela*. Dintre profesorii și preoții mai distinși amintim pe *Iustin Popfiu*, profesor de religie și de limba română la liceul Premonstr., orator bisricesc, scriitor și poet. *Ignatie Sabo* și *Iuliu Papfalvi*, foști profesori la Beiuș; apoi *Augustin Antal*, profesor și în urmă protopopul Beiușului; *Gavril Lazar de Purcărețiu*, profesor și în urmă protopopul Sanislăului, *Petru Mihuțiu*, născut în *Leta Mare*, director la Beiuș și în urmă protopopul Orăzii, *Alexandru Bozintan*, fost protopop al *Macăului* și *Ioan Cristian*, fost protopop în *Leta Mare*.²³

ACADEMII DE DREPT

Istoria instituțiilor de învățământ superior din Ungaria va cunoaște o nouă epocă în secolul al XVIII-lea, profund marcat de politica de reforme din Imperiu, mai ales de prima lege Ratio

Educaționis din 1777. Se crează academii de drept la Nagyszombat, Győr, Kassa și Oradea. Un rol important în rețeaua învățământului superior îl aveau academiile de drept, în număr foarte mare în Ungaria. În 1874 erau 13 academii de drept, ca apoi numărul lor să se reducă la 10. Erau de două categorii: a) academii de stat (regale): Kassa, Oradea și Pozsony și b) confesionale: Eger (catolică), Pécs (catolică), Debrecen (reformată), Kecskemét (reformată), Sárospatak (reformată) Sighetul Marmăției (reformată și Eperjes (evanghelică). Diploma obținută la aceste academii era echivalentă diplomei obținute la facultățile de drept de la universitățile din Ungaria. Academiile nu puteau conferi în schimb titlul de doctor în științe. Durata studiilor era de patru ani. Deschise oricărui student, indiferent de confesiune, la academiile de drept s-au înscris și tineri români.

La *Academia Regală de Drept din Bratislava (Pozsony)*, creată în 1783 au studiat peste 70 de studenți români. La începutul secolului al XIX-lea, între anii 1802-1806, aici a studiat *Moise Nicoară* născut la *Giula*, după propria mărturisire „primul român ortodox din monarhie care termină studiile academice”. Aici a studiat între anii 1821-1822 și *Emanuil Gojdu*, creatorul celei mai mari și importante fundații private din Imperiul Austro-Ungar. *Iuliu Pușcariu* născut la *Budapesta* a frecventat această academie terminând studiile în anul școlar 1907-08

La *Academia Reformată de Drept de la Debrecen* au studiat 85 de români. Printre aceștia îi întâlnim pe studenții *Ioan Vaina* născut la *Jaca* care-și termină studiile în 1896-97. La începutul secolului al XX-lea, în anul 1913-14 obține aici diploma *Ștefan Popovici* din *Otlaca*.

La *Academia Reformată de Drept de la Kecskemét* se pot enumera 55 studenți români care au frecventat această instituție de învățământ superior. Printre ei îi găsim pe *Mihai Pacsu* (1867-68), *Alexandru Pap* (1867-68) *Ioan Cosma* (1868-69), toți trei născuți în orașul *Kecskemét*.²⁴

Academia de Drept din Oradea (1780)

Academia de Drept din Oradea a fost înființată, în 1780, de

către împărăteasa Maria Tereza. „La început Academia a funcționat cu o secție de filosofie. Prin dispoziția Curții de la Viena din 17 iunie 1788 Academia s-a întregit și cu o facultate de drept, cu durata de doi ani a studiilor. La 1855 instituția s-a organizat sub numele de Academia de Drept cesaro-regească (crăiască), durata studiilor fiind stabilită în 3 ani, desfășurată în limba germană. În 1861, ca în majoritatea instituțiilor de învățământ superior din Ungaria, Slovacia și Transilvania, s-a introdus predarea în limba maghiară. În sfârșit, la 4 mai 1874, Academia din Oradea a fost echivalată ca statut cu facultățile de drept de la cele două universități din Ungaria, durata studiilor fiind stabilită în 4 ani.”²⁵

În cadrul Facultății a funcționat 8 catedre: Drept Roman, Drept Penal, Procedura Civilă, Drept Civil, Drept Comercial și Cambial, Drept Financiar, Drept Public și Drept Canonic. La Academie se studiau următoarele discipline: Drept roman, Drept penal și de filosofie a dreptului, Economie politică, Finanțe și drept financiar maghiar, Drept civil austriac și maghiar, Procedură civilă și procedură extraprocésuală, Drept comercial și cambial, Statistică și drept administrativ maghiar, Istoria dreptului și drept canonic, Politică, Drept public maghiar, Introducere în drept și în științele de stat. Cursuri suplimentare și facultative propuneau subiecte de drept universal, de statistica statelor europene și altele. Examenele se țineau semestrial și anual. În ultimul an de studii se realiza specializarea, în științe juridice sau în științe politice (administrative). În anul 1934, datorită condițiilor istorice, Facultatea de Drept din Oradea a trecut în cadrul Facultății de Drept din Cluj.

Academia de Drept a avut o importanță deosebită în viața culturală românească, personalități de prestigiu studiind și activând aici, printre care: *Alexandru Roman*, membru al Academiei Române, inițiatorul „Societății de lectură a fundației române studioase”, prima societate studențească română cu caracter național; *Eugeniu Speranția*, fondatorul primului curs de Filozofie a Dreptului, *George Sofronie*, strălucit profesor de Drept Internațional etc. Dintre cei mai renumiți absolvenți ai Academiei de Drept din

Oradea amintim pe *Emanuil Gojdu* - fost deputat, *dr. Aurel Lazar* – fost ministru, *Gheorghe Pop de Băsești*, întemeietor al Partidului Național Român, organizatorul pedagogiei române în Ardeal, *Vasile Mangra*, episcop ortodox, *dr. Gh. Plopu* – prim președinte de secție la Înalta Curte de Casație din România.

Între **1816–1919** și-au continuat aici studiile **53** de tineri români originari din Ungaria de azi: *Giula* – 8; *Leta* – 3; *Micherechi* – 9; *Darvaș* – 2; *Bichiș* – 6; *Macău* – 4; *Bede* – 3; *Apateu* – 2; *Vecherd* – 2; *Cenadul-Unguresc* – 2; *Chitighaz* – 4; *Pocei* – 2; *Crîstor* – 1; *Jaca* – 1; *Darvas* – 2; *Peterd* – 1.

Absolvenți români din localitățile Ungariei de azi la Academia de Drept din Oradea (1816-1919)²⁶

Nume	Anul	Localitatea	Părinți	Date ult.	Burse
Antoni Borbola	1816/17	Darvas			
Francisc Bocsian	1829/30	Pocei			
Povezanczev Iosif	1830/31	Peterd	preot în Peterd		
Ioan Szántay	1843/44	Micherechi		notar în Micherechi	
Iulius Moldoványi	1844/45	Giula		notar în Giula	
Gh. Plăcintar	1844/45	Bichiș		oficinat la Bichiș	
Ioan Netea	1850/51	Jaca	Dumitru-preț		
Mihai Nicoară	1850/51	Giula	David-propr.Giula		
Ioan Vlad	1861/62	Leta Mare		avocat în Lugoj	
Teodor Bordaș	1862/63	Micherechi		avocat în Caransebeș	
Dezideriu Borbola	1862/63	Darvas	tutore: N.Borbola		
Vasile Bordaș	1865/66	Micherechi		avocat în Caransebeș	
Ioan Câmpian	1866/67	Bichiș		avocat în Arad	
Gheorghe Roxin	1866/67	Micherechi		primprețor în Tinca	
Iuliu Bolcu	1867/68	Macău			
Dumitru Fekete	1868/69	Bedeu			
Petru Ardelean	1872/73	Macău			
Aurel Suci	1872/73	Chitighaz		avocat în Arad	
Isaia B. Bosco	1872/73			notar adj. în Chitighaz	
Silviu Popovici	1874/75	Bichiș	Simeon preot		
David Sciru	1874/75	Giula			

Nume	Anul	Localitatea	Părinți	Date ult.	Burse
Nicolae Maior	1875/76	Macău			
Petru Țegle	1877/78	Apateu	avocat Timișoara		Gojdu si Jiga
Alexandru Tripon	1879/80	Apateu			
Gheorghe Popovici	1882/83	Chitighaz			
Victor Popovici	1883/84	Bichiș	Florian învățător		Gojdu
Vasile Bodor	1884/85	Vecherd			
Ioan Damian	1887/88	Leta Mare			
Ioan Németh	1888/89	Giula			
Iuliu Balcu	1890/91	Macău			
Iustin Miron	1892/93	Giula	Vasile învățător		
Aurel Petruț	1893/94	Bichiș			
Iuliu Costa	1894/95	Cenad	Ambrozie învățător		
Mihai Mărcuș	1894/95	Giula	Ioan învăț. avocat în Giula		T.Papp
Gheorghe Roxin	1895/96	Micherechi			
Emil Coste	1896/97	Cenad	Ambrozie învățător		Ghiba-Birta
Alexandru Roxin	1898/99	Micherechi	Nicolae protopop		
Alexandru Roxin	1898/99	Micherechi	Alexandru învățător		
Alexe Lațcu	1900/01	Giula	Petru notar		T.Papp
Liviu Luțai	1900/01	Cenad			
Cornel Șiclovan	1901/02	Macău			
Gheorghe Popovici	1901/02	Chitighaz	Gheorghe medic		Ghiba-Birta
Eugen Nyéki	1902/03	Léta-Vértes			
Ioan Bonațiu	1902/03	Vecherd			
Ioan Sabău	1902/03	Bedeu	Dumitru învățător		
Iustin Németh	1904/05	Giula	Ioan avocat		T. Papp
Augustin Sabău	1907/08	Bedeu	Laurențiu învățător		
Nicolae Roxin jun.	1910/11	Micherechi	Nicolae protopop		
Ioan Bejan	1912/13	Micherechi			Gojdu
Iosif Csász	1913/14	Pocei			
Teodor Pățaș	1916/17	Crîstor			
Petru Ciumpila	1918/19	Bichișciaba			
Alexandru Oltean	1918/19	Crîstor		ziarist, scriitor în Oradea	

UNIVERSITĂȚI

Învățământul superior, prin compromisul austro-ungar din 1867, care favoriza maghiarizarea părților ungare ale Imperiului a fost și sursa unor conflicte etnice și religioase. Românii, asumându-și și ei modelul meritocratic de societate, au inițiat în secolul al XIX-lea zeci de acțiuni pentru dobândirea unui învățământ superior în limba maternă. Dar demersurile lor au fost respinse de autoritățile politice din Imperiu. Cu toate acestea, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, peste 6500 de români au urmat studiile la universitățile din Europa Centrală și de Vest.

A fost, putem spune, o perioadă de emulație în planul vieții culturale, expresia acestei stări de spirit fiind acțiunea revendicativă declanșată de elita politică și culturală românească la mijlocul secolului al XIX-lea pentru dobândirea unor instituții de învățământ superior în limba maternă. Prin zeci de memorii, intervenții directe la autoritățile politice din Transilvania și de la Viena, prin numeroase articole publicate în presa vremii, elita românească a revendicat dreptul la o instituție proprie de învățământ superior în Transilvania, universitate sau academie.

Dar memoriile elitei politice și culturale adresate Vienei, după 1867 Budapestei, au rămas fără efect, intelectualitatea românească a Transilvaniei și a Banatului formându-se în perioada 1867–1919 în universitățile și academiile maghiare și germane din Austro-Ungaria și din afara imperiului, în Germania, Franța, Belgia, Elveția și Italia.

Rețeaua învățământului universitar se completează cu noi instituții de învățământ, și se supun unui proces de modernizare mai vechilor instituții. Astfel, învățământul universitar din Ungaria istorică cuprindea mai întâi cele două mari universități de la Budapesta și Cluj (deschisă în 1872). În 1912 s-au transformat în universități cele două academii de drept de la Debrețin și Bratislava. În categoria universităților era inclusă și Politehnica, Universitatea Tehnică Regală maghiară de la Budapesta.

Cu toate că în perioada dualismului Ungaria a promovat o identitate exclusiv maghiară a statului și a instituțiilor sale și o

ideologie naționalistă care s-a resimțit și în politica școlară, instituțiile de învățământ au fost accesibile tuturor naționalităților.

În aceste condiții, în perioada 1867–1919 la instituțiile de învățământ superior de pe teritoriul actual al Ungariei au studiat 3064 de studenți români. Revenind la repartizarea studenților români pe instituțiile de învățământ frecventate constatăm că numărul cel mai mare se înregistrează la Universitatea din Budapesta.²⁷

Budapesta

Universitatea Regală Maghiară de la Budapesta

Printre universitățile cele mai frecventate de românii din Transilvania și Banat, în secolul al XIX-lea și la începutul secolului al XX-lea, a fost *Universitatea Regală Maghiară de la Budapesta*.²⁸

Fondată la 12 mai 1635, de arhiepiscopul de Esztergom Pázmány Péter, în vechiul oraș slovac Tîrnava (Nagyszombat), universitatea a fost structurată după modelul consacrat al universităților create de ordinul iezuit, cu două facultăți, una de litere și alta de teologie. În anul 1667 s-a întregit cu o nouă facultate, de drept, iar în 1769 s-a creat facultatea de medicină. În 1777, din ordinul împărătesei Maria Tereza, Universitatea a fost transferată la Buda. La puțin timp, în 1784, facultățile de drept, medicină și filozofie au fost mutate la Pesta, iar facultatea de teologie la Bratislava.²⁹

Perioada premergătoare revoluției de la 1848 a fost marcată de o serie de proiecte de reformare a universității, venite din partea elitei politice și universitare. Reformarea și modernizarea universității, transformarea ei în principalul centru spiritual al Ungariei s-a continuat prin politica ministrului Trefort Ágoston.

Schimbări importante au intervenit în cadrul facultății de filozofie, care îngloba atât științele umane (istoria, filozofia, limbile), cât și fizica, matematica, chimia, științele naturale etc. Pe lângă facultatea de filozofie s-au creat și o serie de institute care susțineau viața științifică universitară.

Importante schimbări au intervenit pe parcursul anilor și la facultatea de drept, care la începutul anilor șaptezeci s-a separat în două secții, în drept și în științe politice. Se creează noi catedre speciale, mai ales de economie politică, istoria dreptului, filozofie juridică, contabilitate națională, statistică etc.

Printre profesorii facultății de medicină s-au aflat și medici români. Între anii 1847-1848 a funcționat aici ca profesor extraordinar *Constantin Pomuț (originar din Giula)*. El a fost primul profesor de psihopatologie la această facultate. A funcționat ca profesor și *Dimitrie Nedelcu*. Acesta timp de 35 de ani a fost titularul catedrei de stomatologie, fiind considerat întemeietorul învățământului stomatologic din Ungaria.³⁰ Cel mai renumit profesor român de la facultatea de medicină a fost *Victor Babeș*, fiul lui *Vincentiu Babeș*. A studiat la Budapesta și la Viena ca bursier al „*Fundației Gojdu*”.

Universitatea din capitala Ungariei reprezintă incontestabil în anii dualismului austro-ungar instituția de învățământ superior cu cel mai mare număr de studenți români ardeleni. Dintre cei 2499 români înregistrați la Budapesta, 1266 au frecventat Facultatea de Drept, 609 Facultatea de Medicină, 385 Facultatea de Filosofie și 239 au studiat la Facultatea de Teologie.³¹

În ceea ce privește facultățile frecventate de tinerii români originari din localitățile Ungariei de azi, se remarcă preferința acestora pentru specializările: drept și științe politice, teologie – respectiv, medicină și farmacie. În acest sens, repartizarea studenților în funcție de facultățile frecventate în timpul studiilor se prezintă după cum urmează pe perioada **1870-1918**:

*Facultatea de Teologie*³²

Numele	Localitatea	Anul terminării	Bursa	Doctorat
Bud Iustin	Leta Mare	1905/1906		17 martie 1910

*Facultatea de Drept și Științe Politice*³³

Numele	Localitatea	Anul terminării	Bursa	Doctorat
Cornel Nicoară	Giula	1882/83		23 aprilie 1889
Titus Babeș	Budapesta	1891/92	Gojdu	1895
Petru Țegle	Apateu	1891/92		9 aprilie 1892
Iuliu Todorescu	Budapesta	1891/92		10 dec. 1892
Ioan Damian	Leta Mare	1892/93		
Octavian Zaharici	Seghedin	1894/95	Gojdu	
Vald Cozma	Kecskemét	1895/96		8 iunie 1901
Iosif Botca	Leta Mare	1894/95		9 mai 1896
Iustin Miron	Giula	1896/97		27 iunie 1900
Vasile Nicoară	Aletea	1898/99		
Mihai Mărcuș	Giula	1897/98		25 mai 1901
Gheorghe Petrovici	Bătania	1896/97		
Alexa Lascu	Giula	1901/02		
Gheorghe Șimonca	Otlaca	1903/04		
Nicolae Barian	Budapesta	1902/03	Gojdu	
Felix Dumitreanu	Budapesta	1905/06		31 mai 1907
Iuliu Pușcariu	Budapesta	1906/07		
Carol Șiclovian	Macău	1904/05		
Victor Fildan	Crîstor	1905/06		
Iustin Németh	Giula	1905/06		
Alexandru Mocioni jun.	Budapesta	1907/08		16 oct. 1909
Iona Novac	Budapesta	1907/08		1908
Gh. Cornel Ionescu	Budapesta	1908/09		
Ștefan Manno	Budapesta	1908/09		1909
Ioan Șierban	Cenadul Ung.	1908/09		1909
Ioan Erdelyi	Macău	1909/10		
Nicolae Rocsin	Micherechi	1910/11		
Alexandru Horaț	Budapesta	1912/13		1913
Iustin Németh	Giula	1913/14		1914
Gheorghe Rădulean	Budapesta	1913/14	Gojdu	
Gheorghe Ionescu	Budapesta	1916/17		1917

Facultatea de Medicină și Farmacie³⁴

Numele	Localitatea	Anul terminării	Bursa	Doctorat
Gheorghe Popovici	Bichiș	1873/74	Gojdu	chirurgie 12.12.1877
Ștefan Erdeli	Macău	1873/74		17 decembrie 1886
Iuliu Papp	Vésztő	1880/81		10 februarie 1883
Ioan Rocsin	Micherechi	1883/84		Magistr.farm 14.05.1884
Virgil Liuba	Bichiș	1901/02	Gojdu	6 decembrie 1902
Victor Dumitrean	Budapesta	1903/04		23 septembrie 1905
Livius Rocsin	Micherechi	1903/04		Magistr. farm. 29.09.1904
Gheorghe Rădulescu	Vác	1905/06		Magistr. farm. 21.06.1906
Zeno Dumitreanu	Budapesta	1909/10		25 februarie 1911
Iosif Perin	Budapesta	1913/14	Gojdu	
Mircea Ionescu	Budapesta	1917/18	Gojdu	
Dionisie Sabău	Macău	1918/19		

Facultatea de Litere și Filosofie³⁵

Numele	Localitatea	Anul terminării	Bursa	Doctorat
Marius Popșioru	Budapesta	1910/11		
Tiberiu Turic	Otlaca	1917/18	Gojdu	

Universitatea Tehnică Regală Maghiară

O altă instituție de învățământ superior, din perspectiva frecventării ei de tineri români, a fost *Politehnica din Budapesta*. Împăratul Iosif al II-lea, reprezentantul caracteristic al absolutismului luminat, a fost cel care, în 1782, a organizat formarea inginerilor (Institutul geometrico-hidrotehnic) în cadrul Facultății de litere. Auditorii acestui institut beneficiau la încheierea cursurilor de o diplomă de inginer, eliberată de Facultatea de litere. Mai târziu, acest institut a fost detașat de Facultatea de litere și atașat, în 1857, Școlii Politehnice, pentru ca în 1881 să se transforme în Universitatea Tehnică Regală Maghiară. Aceasta funcționa cu patru secții: generală și de chimie, arhitectură, inginerie și ingi-

nerie mecanică. Printre profesorii Universității Tehnice s-au numărat și românii *Ioan Bud* și *Cornel Mikloși*.

Unica instituție de învățământ superior cu profil politehnic, Universitatea Tehnică din Budapesta a reprezentat un punct de atracție, o etapă necesară în formarea viitorilor ingineri români din Transilvania și Ungaria. Între anii **1872–1918** au studiat aici **281** de români. Printre acești tineri s-au aflat nume de prestigiu de mai târziu ale științei românești și chiar universale. Aici a studiat un an *Traian Vuia*, inventator în domeniul aviației, și *August Maior*, inventatorul telefoniei multiple. Noi am găsit cinci studenți români născuți în Ungaria de azi:

Secția Inginerie Generală³⁶

Numele	Localitatea	Anul terminării	Bursa	Doctorat
Constantin Kúzdényi	Telekgerendás	1888/89	Gojdu	
Ioan Vaina	Jaca	1897/98		
Francisc Raț	Budapesta	1914/15	Gojdu	

Secția Inginerie Mecanică

Numele	Localitatea	Anul terminării	Bursa	Doctorat
Constantin Ioanovici	Budapesta	1918/19		
Teodor Onciu	Budapesta	1918/19		

Cluj**Universitatea „Francisc Iosif” din Cluj**

În 1872 s-a constituit Universitatea din Cluj, care va juca un rol important în formarea unei mari părți a intelectualității românești din Transilvania și Ungaria. Pentru înființarea universității au pledat mulți tineri ardeleni. Această instituție a funcționat cu patru facultăți: 1) drept și științe politice; 2) medicină; 3) filosofie, limbi și istorie; 4) matematică și științe naturale – și un curs de farmacie. Pe lângă ultimele facultăți, s-a înființat și un Institut Pedagogic pentru pregătirea profesorilor din școlile medii.

Începuturile au fost destul de timide, mai ales datorită lipsei unui spațiu adecvat pentru o asemenea instituție. În anii următori s-au ridicat clădirile necesare dezvoltării unei universități moderne. Clădirea centrală a Universității s-a inaugurat în anul 1895. În acel an a fost vizitată de împăratul Francisc Iosif, atunci pentru a doua oară. Prima dată a vizitat-o în 1887. În cinstea lui, ca un gest de recunoștință, Universitatea din Cluj îi va purta numele.

Pe parcursul anilor, viața universității cunoaște un proces de consolidare științifică, de racordare la viața universitară europeană. După modelul universităților de la Budapesta și Viena și-a creat o amplă rețea de institute și seminarii de studii și cercetări care susținea baza științifică a Universității

Situată în centrul Transilvaniei, într-o provincie populată cu români, Universitatea din Cluj a reprezentat în mod firesc principală instituție de învățămînt spre care s-au îndreptat tinerii români din comitatele centrale ale Transilvaniei. Între anii 1872–1919 la Universitatea din Cluj au studiat 2654 de tineri români. Dintre aceștia au studiat 515 la Facultatea de Medicină, 140 la Facultatea de Filosofie, Limbi și Istorie, 104 la Matematică și Științe naturale și 59 la cursul de Farmacie.

Mai jos redăm repartizarea studenților români originari din localitățile aparținătoare Ungariei de azi, în funcție de facultățile frecventate în timpul studiilor, după cum urmează, pe perioada 1872-1919:

*Facultatea de Drept și Științe Politice*³⁷

Numele	Localitatea	Anul terminării	Bursa	Doctorat
Emil Costa	Cenadul Ung.	1900/01		21 decembrie 1901
Gheorghe Rocsin	Micherechi	1901/02		31 mai 1902
Ștefan Iuhasz	Macău	1901/02		21 iunie 1902
Gheorghe Petrovici	Bătania	1901/02		2 noiembrie 1902
Iuliu Costa	Cenadul Ung.	1902/03		22 iunie 1903
Gheorghe Popovici	Chitighaz	1903/04	Ghiba-Birta	29 aprilie 1905
Livius Luțai	Cenadul Ung.	1905/06		23 iunie 1906

Numele	Localitatea	Anul terminării	Bursa	Doctorat
Ioan Sabău	Macău	1905/06		15 decembrie 1906
Alexandru Șorban	Leta Mare	1906/07		1 iunie 1907
Augustin Sabău	Bedeu	1908/09		
Ioan Erdelyi	Macău	1910/11		24 ianuarie 1914
Ioan Popovici	Bichiș	1911/12		22 iunie 1912
Nicolae Rocsin	Micherechi	1913/14		7 martie 1914

*Facultatea de Medicină*³⁸

Numele	Localitatea	Anul terminării	Bursa	Doctorat
Ioan Damian	Leta Mare	1886/87		
Gheorghe Popovici	Bichiș	1893/94	Birta, Gojdu	8 iunie 1894
Gabriel Popovici	Chitighaz	1901/02	Ghiba-Birta	
Dionisie Sabău	Macău	1918/19		

Curs de Farmacie

Numele	Localitatea	Anul terminării	Bursa	Doctorat
Iosif Rocsin	Micherechi	1907/08	Gojdu	

Viena

Majoritatea intelectualității românești din Transilvania s-a format la universitățile și instituțiile academice din Ungaria, dar un important segment al elitei intelectuale și-a realizat studiile universitare, în întregime sau parțial, în universități din Austria și din Europa de Vest. Locul central al majorității tinerilor ardeleni care studiau în străinătate îl reprezenta Austria cu cele 9 universități. Principalul centru universitar frecventat de români l-a reprezentat *Viena*, și în primul rînd *Universitatea*, fondată în secolul al XIV-lea, la 1365, cu institute auxiliare: clinici, Observator astronomic, Institut central pentru meteorologie, Biblioteca Universității.

Universitatea s-a impus însă în primul rînd prin o serie de mari profesori. O reputație aparte o avea școala de medicină din

Viena. Întreaga muncă științifică, de cercetare și formare a viitorilor medici era susținută prin zece institute specializate.

În perioada 1867–1918, la *Universitatea din Viena* au studiat circa 250 de studenți români.³⁹ Între aceștia găsim 2 studenți din Ungaria de azi: la *Facultatea de Drept* pe *Cornel Nicoară din Giula* (1881/82) și *Ioan Erdelyi din Macău* 1909/1910.

De asemenea, întâlnim studenți români și la *Academia de Comerț din Viena*. Aici a terminat în anul școlar 1906/1907 *Mihai Șerban*, născut la *Seghedin*.

Concluzii

Pe baza cercetărilor noastre de până acum, am reușit să identificăm un număr de circa 330 de tineri originari din localitățile Ungariei de azi, care în perioada 1806–1925 au studiat la Preparatoriile, Institutele Teologice, Academii de Drept și Universitățile din Imperiul Austro-Ungar.

Dar, indiferent de mediul din care proveneau, majoritatea avea origini sociale modeste, cu posibilități materiale precare, depinzând într-o foarte mare măsură de stipendiile obținute de la fundațiile românești Emanuil Gojdu, Elena Ghiba-Birta, Teodor Papp, sau de la micile fundații sau fonduri bisericești. Din tot ce s-a întreprins în rîndul românilor în spiritul acelui etos al instruirii de care aminteam la început, *Fundația Gojdu* s-a remarcat prin excelență, a fost expresia sa cea mai elocventă.

Răsfoind *Analele Fundației Gojdu*, am găsit mai mulți bursieri originari din localitățile locuite și de români din Ungaria de azi. Între 1872–1914 următorii tineri, originari de pe meleagurile noastre au primit burse: Zaharia Rocsin (*Micherechi*); Petru Țegle (*Apateu*); Victor Popovici (*Bichiș*), Constantin Kúzdényi (*Bichiș-ciaba*); Corneliu Kondorosi (*Seghedin*); Valeriu Onițiu (*Seghedin*); Eusebiu Poynár (*Debrețin*); Lazăr Popovici (*Otlaca*); Zaharia Octavian (*Seghedin*); George Popovici (*Bichiș*); Iuliu Coste (*Cenadul-Unguresc*); Eugen Popovici (*Debrețin*); Petru Popovici (*Apateu*); Iosif Drimba (*Apateu*); Tiberiu Turic (*Otlaca*); Constantin Kúzdényi (*Telegerendás*); Eugen Pascariu (*Bichiș*); Iosif Roxin (*Micherechi*);

Valeriu Popovici (*Apateu*); Ioan Bejan (*Micherechi*).⁴⁰ În această enumerare nu i-am inclus pe cei născuți la Budapesta.

Instruiți în gimnaziile și universitățile maghiare și germane, viitorii intelectuali români au suplinit, parțial, lipsa unui învățământ și educații în limba maternă prin crearea unor asociații culturale, un fenomen de altfel generalizat la nivelul întregului Imperiu Austro-Ungar. Astfel, elevii și studenții români de la gimnaziile și universitățile din Imperiu au creat peste 35 de asociații culturale.

Activitatea unor asociații, precum Societatea „*România Jună*” de la Viena, Societatea „*Petru Maior*” a studenților români de la Budapesta, Societatea „*Carmen Sylva*” de la Graz a fost evidențiată în istoriografia română, subliniindu-se meritele pe care le-a avut în educarea tineretului român în spiritul culturii naționale.⁴¹

Școala constituie principala sursă care alimentează formarea elitei românești, un factor important de educație națională și, tot ea, a oferit un contingent masiv mișcării românești de emancipare națională.

O componentă esențială a „intelenței” române din Ungaria de azi, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, cu un statut socio-politic distinct, au constituit-o învățătorii români, care, alături de preoți, au format fondul intelectualității românești.

Pentru primele două decenii postrevoluționare ale secolului al XIX-lea, se constată o creștere calitativ substanțială a păturii învățătoresți, creștere ce se corelează cu politica cercurilor oficiale în domeniul școlar.

Statutul social al învățătorilor era destul de nesigur. Cu toate aceste vicisitudini, „dascălia” era în ochii țăranilor de mare rang, deoarece aceasta era tot ce putea fi mai bun pentru copiii lor.

Aceasta era, într-adevăr, aproape singura posibilitate pentru copiii talentați, de a se ridica la o condiție socială „superioară” oricât de amară era pîinea la care ajungeau și oricât de umilă și instabilă era situația însăși.

În mișcarea națională, dascălii, alături de preoți, sînt aceia care

tălmăcesc poporului înțelesul diverselor acțiuni politice. Majoritatea lor iau parte activă la adunări, subscriu memorii, proteste, organizează subscripții, sînt abonați la publicațiile românești.

O altă componentă importantă a intelectualității românești din Ungaria de azi a constituit-o clerul care este, de fapt, cel mai numeros. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea asistăm la afirmarea clerului ca structură de elită.

La jumătatea secolului al XIX-lea, intelectualitatea românească de aici era conturată precis, pe cel puțin două nivele, unul ecleziastic și altul laic, aflat în proces de conturare a pozițiilor și de clarificare ideologică. Deși numeric redusă, intelectualitatea românească de la mijlocul secolului al XIX-lea era încrezătoare în progres și conștientă în același timp de marile realizări naționale ce vor urma.

Elita intelectuală rurală se completează cu notarii satelor care se deosebesc atît intelectual, cît și material de preoți și învățători.

Începînd cu ultimii ani ai veacului al XVIII-lea, se distinge o nouă etapă în formarea intelectualității românești – constituirea intelectualității laice –, care este rezultatul unui proces îndelungat, favorizat de reformismul școlar al monarhiei și amplificat, mai ales în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Deschiderea porților, pentru români, la învățămîntul superior, va oferi posibilitatea formării unei „elite” românești din această zonă despre care vorbeam.

Pînă la 1872, unica universitate din Ungaria istorică, instituție reprezentativă pentru cultura Ungariei dualiste, *Universitatea Regală Maghiară de la Budapesta* a reprezentat prin natura împrejurărilor istorice un important reper în formarea intelectualității românești.

Creșterea indiscutabilă a nivelului de pregătire în cadrul universității din capitala Ungariei, apariția Universității din Cluj, considerente de ordin material, posibilitățile de stipendiere din partea fundațiilor românești, dar și în politica intelectuală a guvernelor de la Budapesta au orientat majoritatea studenților români spre universitățile din Ungaria și Transilvania.

Întreaga rețea de institute, academii și universități a cunoscut

pe parcursul anilor de la sfîrșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea importante schimbări, o mobilitate specifică perioadei traversate, în consonanță cu nevoile dezvoltării capitaliste a societății din Imperiul Austro-Ungar.

Istoria formării intelectualității românești în epoca modernă este, cu siguranță, printre cele mai relevante pagini ale istoriei națiunii române, care, în primul rînd, dislocă vechiul clișeu istoriografic al unei națiuni țărănești. Iar prezența studenților români la academiile și universitățile din Ungaria reprezintă un capitol important în subiectul confluențelor etnice confesionale și culturale româno-maghiare din epoca modernă.

Studierea, cît mai riguroasă, a provenienței intelectualilor (elitelor) români constituie o imperioasă cerință istoriografică. În acest scop se impune, mai întîi, investigarea, respectiv continuarea investigării fondurilor documentare ale gimnaziilor, preparandiilor și seminariilor, precum și cele ale universităților și academiilor românești și străine. De o certă utilitate este, în stadiul actual al cunoașterii, publicarea unor statistici cît mai precise care să cuprindă cît mai multe informații cu privire la tinerii români originari din localitățile Ungariei de azi aflați la studii în universitățile europene. Studiul nostru abordează procesul complex al formării intelectualității (elitelor) din Ungaria de azi în secolul al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, din perspectiva formației lor superioare, universitare, cu deosebire în perioada cuprinsă între anii 1812–1918. Principala noastră preocupare a fost să realizăm o inventariere cît mai completă a studenților români care au urmat o instituție de învățămînt superior.

NOTE

1. Maria Berényi, *Rolul filantropilor și mecenaților în formarea vieții național-culturale a românilor din Ungaria în secolul al XIX-lea*, In: „Simpozion. Comunicările celui de al XV-lea simpozion al cercetătorilor români din Ungaria”, Giula, 2007, p. 22–57.
2. Maria Berényi, *Din activitatea societăților de lectură ale elevilor de la gimnaziile din Seghedin, Szarvas și Kecskemét*, In: „Lumina '96”, Giula, 1996,

- anul IV, Nr. 5, p.14–20.; Benka Gyula, *A békési ág. hitv. ev. egyházmegye tulajdonát képező s az általa fenntartott Szarvasi Főgymnasium 1802–1895*, Gyoma, 1895.
3. Maria Berényi, *Aspecte național-culturale din istoricul românilor din Ungaria (1785–1918)*, Budapesta, 1990, p.14–24.; V. Țircovnicu, *Contribuții la istoria învățământului românesc din Banat (1780–1918)*, București, 1970, p. 67–68.
  4. Tabelul e făcut pe baza volumului: Teodor Botiș, *Istoria școlii normale (Preparandiei) și a Institutului teologic ortodox-român din Arad*, Arad, 1922. și *Anuarului Institutului teologic și al Școlii Normale Ortodoxe-Române din Arad pe anul școlar 1924–25*, publicat de Dr. Teodor Botiș director, Arad, 1925.
  5. *Ibidem*.
  6. Maria Berényi, *Români din Ungaria de la școli superioare din Oradea, în secolul al XIX-lea*, In: „Simpozion. Comunicările celui de al X-lea simpozion al cercetătorilor români din Ungaria”, Giula, 2001, p. 56–72.
  7. Ioan Marin Mălinaș, *Situația învățământului bisericesc al românilor în contextul reformelor școlare din timpul domniei împărătesei Maria Tereza (1740–80), a împăraților Iosif al II-lea (1780–90) și Leopold al II-lea (1790–92)*, Oradea, 1994, p. 124.
  8. Vasile Bolca, *Școala Normală unită din Oradea. 1784–1934*, Oradea, 1934, p. 41.
  9. *Ibidem*, p. 95–96.
  10. *Familia*, 1881, nr. 14.
  11. V. Bolca, *ibidem*, p. 148.
  12. *Ibidem*, p. 177–178.
  13. *Ibidem*, p. 228–239.
  14. Ioan Georgescu, *Istoria Seminarului din Oradea*, București, 1923, p.16.
  15. I. Radu, *ibidem*, p.207.
  16. *Ibidem*, p.211.
  17. I. Georgescu, *ibidem*., p.36–37.
  18. Maria Berényi, *Petru Mihuțiu directorul liceului din Beiuș*, În: „NOI”, 3 septembrie 1993, p.15.
  19. Maria Berényi, *Aspecte național-culturale din istoricul românilor din Ungaria (1785–1918)*, Budapesta, 1990, p.147–149.
  20. I. M. Mălinaș, *ibidem*, p. 124–125.
  21. *Ibidem*, p.125.
  22. Cornel Sigmirean, *Istoria formării intelectualității românești din Transilvania și Banat în epoca modernă*, Cluj, 2000, p. 22.
  23. Petru Tămăian, *Istoria Seminarului și a educației clerului diecezei române unite de Oradea*, Oradea, 1930, p. 181–182.
  24. Cornel Sigmirean, *Istoria formării intelectualității românești din Transilvania și Banat în epoca modernă*, Cluj, 2000, p.613–619.

25. *Ibidem*, p. 134-135.; *Familia*, 1889, nr. 11, p. 11–12.
26. Bozóky Alajos, *A nagyváradi Királyi Akadémia 100 éves múltja*, Budapest, 1889; Viorel Faur-Ioan Fleisz, *Studentii români la Academia de drept din Oradea (1850-1918)*, În: „Crisia”, Oradea, 1987, p.132–179.; C. Sigmirean, *ibidem*., p. 622–654.
27. Cornel Sigmirean, *Formarea intelectualității românești din Banat și Transilvania în epoca modernă. Studentii români la universități din Ungaria între anii 1867–1918*, In: „Simpozion. Comunicările celui de al XI-lea simpozion al cercetătorilor români din Ungaria”, Giula, 2002, p. 55–65.
28. Maria Berényi, *Cultură românească la Budapesta în secolul al XIX-lea*, Giula, 2000, p. 83–92.
29. Cornel Sigmirean, *Universitatea din Budapesta și formarea intelectualității românești Transilvănene, 1867-1918*, In. „Studii istorice româno-ungare”, Volum editat de Lucian Nastasă, Iași, 199, p. 165.
30. Maria Berényi, *Profesori români la Facultatea de medicină din Budapesta în secolul al XIX-lea*, In: „Almanah”, Publicație a Societății Culturale a Românilor din Budapesta, 1993, p. 36–37.
31. Cornel Sigmirean, *Istoria formării intelectualității românești din Transilvania și Banat în epoca modernă*, Cluj, 2000, p.78.
32. *Ibidem*, p. 350.
33. *Ibidem*, p.360–402.
34. *Ibidem*, p.403–429.
35. *Ibidem*, p. 439.
36. *Ibidem*, p. 607–609.
37. *Ibidem*, p. 484–545.
38. *Ibidem*, p. 549–578.
39. *Ibidem*, p. 149–154.
40. Maria Berényi, *Viața și activitatea lui Emanuil Gojdu 1802-1870*, Giula, 2002, p.134–147.
41. Cornel Sigmirean, *Studentii români de la Seminarul Central din Budapesta și Societatea Salba*, In: „Simpozion. Comunicările celui de al XVII-lea simpozion al cercetătorilor români din Ungaria”, Giula, 2008, p. 25.; Maria Berényi, *Cultură românească la Budapesta în secolul al XIX-lea*, Giula, 2000, p. 95–112.; *Carmen saeculare 1862–1912. Societatea „Petru Maior”*, Budapesta, 1912

Vasile Dobrescu

Asociaționismul în istoria românilor transilvăneni din epoca modernă postpașoptistă

Manifestările curentului asociaționist în cadrul societății românești transilvănene postpașoptiste până în 1918 se derulează pe fondul organizării unor alcătuiți politico-statale nepropice, dacă nu chiar ostile, spiritului de afirmare a identității naționale nu numai în planul vieții publice, dar și pe palierele economiei și culturii. Construcțiile politice instituționale ce asigurau predominanța așa numitelor națiuni istorice sau dominante, germană și maghiară¹ se reflectau în politicile guvernamentale discriminatorii ce afectau evoluția normală a celorlalte națiuni aflate în diferite grade la periferia procesului de modernizare, ce se manifesta și derula în Imperiu în formele moderne ale capitalismului de sorginte liberală, chiar dacă acestea n-au impus întotdeauna și la același nivel schimbări politice de o asemenea coloratură.

Asociaționismul modern dezvoltat în medii doctrinare diferite în occidentul și centrul Europei ca un sistem de reorganizare și conlucrare a membrilor societății mai puțin favorizați de evoluțiile capitalismului în primele sale faze de manifestare², era departe de a se contura într-o reacție de revoltă tradiționalist sau conservatorism desuet, exprimând opțiuni și conturând variabile ce susțineau și se integrau în procesualitatea generală a modernizării cu ținte precise și pragmatice, ce vizau socializarea și solidaritatea unor grupuri sociale numeroase, dar cu resurse materiale și culturale mai reduse în ideea unirii și valorificării capacităților de care dispuneau pentru a ridica standardele de civilizație a membrilor asociației. Insistând pe aplicarea și respectarea principiilor coparticipării voluntare, a egalității membrilor asociați în alegerea conducerii și exercitarea atribuțiilor derivate din scopurile societăților întemeiate, prin aceasta recunoașterea meritelor și valorii muncii prestate și a recompensării patrimoniului mate-

rial sau de altă natură pe care-l angajau în aceste întreprinderi (cu mențiunea că o parte din roadele activității depuse trebuiau dirijate spre împlinirea unor obiective comune ale asociațiilor în cauza)³, asociaționismul promovat în diverse paliere ale vieții sociale sau diferite forme de organizare și-a adus contribuția, alături de alți factori, la formarea treptată a unor atitudini și comportamente civice ce țineau practicarea unor drepturi democratice de largă cuprindere, chiar mai extinse decât cele oferite de regimurile politice existente în epocă.

Paradoxal, deși asociaționismul modern s-a dezvoltat ca o reacție la urmările capitalismului „sălbatic” după formula socialiştilor sau chiar a presupus și impus existența acestor condiționări, el nu a devenit, deși în unele cazuri s-a propus în formule vagi sau utopice un antisistem al lumii capitalului, ci s-a transformat într-o formă de contrapondere socio-economică sau culturală în cadrul acelorași valori de modernizare, intervenind în organizarea grupurilor sociale mai puțin avantajate și propunând un sistem mai coerent și mai echilibrat de dezvoltare de beneficiile căruia să se bucure o masă socială cât mai cuprinzătoare⁴. Din această perspectivă asociaționismul a căutat să modereze stările conflictuale și să dirijeze, respectiv să maximizeze energiile, calitățile și capacitățile individului spre slujirea deopotrivă a interesului particular și a nevoilor comunitare. Cu alte cuvinte să modeleze imaginea aceluia „homo economicus” întrevăzut ca un spirit întreprinzător, agresiv și extrem de egoist din literatura economiei clasice liberale, dar din nefericire și din realitățile socio-economice ale vremii într-un personaj dominat de trăsături și calități umane dispus să întrevadă obținerea fericirii sale ca o parte și ca o contribuție la bunăstarea și confortul semenilor săi. Evident în aceste tendințe și orientări se fundamentau pe formulele solidarității comunitare tradiționale sau se susțineau pe principiile moralei creștine și unele și altele invocate de propagatorii asociaționismului, reprezintă o chestiune deloc secundară în acțiunile de diseminare și concretizare ale acesteia. Dar, aceste norme au fost încorporate într-un set de valori noi care și-au propus angajarea participanților la un proces de înnoire și de

progres ce presupunea depășirea stărilor patriarhale, vizând sfera modernizării printr-o implicare conștientă și eforturi susținute ce impuneau spiritul de solidaritate și întrajutorare⁵. Spre deosebire de spiritul și copurile dominante ale capitalismului clasic care urmărea și urmărește maximizarea profitului individului sub raport material, a statutului său social sau gradului de cultură prin supraevaluarea libertăților sale absolute de manifestare într-o societate, asociaționismul aducea, în prim plan, reevaluarea calităților individului în raport cu rolul și contribuțiile acestuia la dezvoltarea unei comunități asociative mai restrânse sau mai extinse ce se putea suprapune unor întregi grupuri clasiale socio-ocupaționale sau cu sfera de cuprindere a unei entități naționale.

Asociaționismul în Transilvania și în general în Imperiul austro-ungar a vizat, în grade și conotații diferite, diversele paliere ale existenței și ale manifestărilor unei societăți cuprinsă în procesul modernizării în plan socio-economic, cultural, politic, spiritual – religios, deși în aceste ultime domenii, de regulă prin statutul și formele lor de organizare instituțiile ce reprezentau aceste compartimente n-au agreat întru totul și nu au receptat în mod veritabil principiile clasice ale solidarismului universal. Din această perspectivă avem posibilitatea să surprindem în ce măsură partidele politice sau instituțiile biserici au agreat sau au sprijinit curentele asociaționiste. Mult mai autentic și mai convingător asociaționismul se va manifesta în domeniile socio-economic, cultural educațional sau în plan moral, cuprinzând și influențând elementele culturale nonpolitice sau valorile transcendent confesionale, adică pe ansamblu ceea ce numim astăzi sfera societății civile.

Permeabile la curentele de valori modernizatoare elaborate și vehiculate în Occidentul și Centrul Europei, aflate în fața aplicării unor reforme ce schimbau structurile vechiului regim din Imperiul Austriac cu vectori noi de construcție politico-statală, social-economică și culturală, elitele românești postpașoptiste caută să-și definească treptat propriile soluții în concordanță cu parametrii evoluției generale a societății europene pentru a răs-

punde necesităților lumii românești transilvănene aflată într-un stadiu de inferioară dezvoltare față de lumea occidentală, dar și în raport cu grupurile etno-naționale existente în Imperiu sau chiar în zona de locuire a Transilvaniei⁶. Periferizate în mai toate domeniile elitele românilor, ca de altfel și ale celorlalte națiuni „anistorice” din Imperiu vor concepe demersurile lor de afirmare din perspectiva identității naționale (nici elitele maghiare sau germane nu vor eluda această opțiune dar din alte unghiuri de abordare și cu alte soluții), îmbrățișând și susținând procesul de modernizare din perspectiva valorilor universale ale liberalismului, adeseori cu surprinzătoare accente radicale la care vor adăuga ideile asociaționiste, agregate în timp printre alte modele de dezvoltare, ca unele din soluțiile depășirii stadiului de subdezvoltare și de atingere a unor parametrii cât mai performanți în modernizare.

Trebuie să luăm în considerare în introspecția noastră secvențială privind receptarea și promovarea asociaționismului în mediile românești transilvănene modestele capacități materiale sau culturale și prin aceasta posibilitățile restrânse ale elitelor românești de a fi prezente ca o forță politică reprezentativă în structurile politico-statale ale Imperiului Austriac și apoi a celui austro-ungar, pentru a evalua mai realist eforturile, politicile, mijloacele și rezultatele acțiunilor sale în procesul de modernizare în care se va implica cu deosebită dăruire dar și cu multe speranțe, având ca obiective majore emanciparea socială și națională. De asemenea remarcăm faptul că elitele românilor își construiesc, cu multă străduință și tenacitate în cunoștință de cauză, proiecțiile modernizării în funcție de starea socio-economică și culturală a marii majorități a românilor aflați în mediul rural⁷ cu preocupări predominant agrare, a unei lumi marcate de mentalități tradiționale, conservatoare mai puțin receptivă dacă nu chiar suspicioasă și reactivă la schimbările și noutățile introduse de spiritul modern al epocii, cu un nivel educațional scăzut pe fondul menținerii unui grad înalt de analfabetism, cu elemente rudimentare de cultură modernă, dar care manifestă o puternică conștiință identitară, dovedind adeseori sentimente și atitudini de solidari-

tate obștească, fie pentru apărarea patrimoniului comunitar, fie pentru întrajutorarea unor semeni aflați în dificultăți materiale. Așa cum nu trebuie să neglijăm afirmarea spiritului individualist față de proprietatea funciară manifestat cu putere îndeosebi după reforma agrară de la mijlocul secolului XIX.

Luând în considerare aceste realități, mai ales stările ce puteau condamna societatea rurală la stagnare sau la o lentă evoluție socio-economică și culturală, reprezentanții cei mai receptivi ai elitelor românilor la transformările epocii și la noutățile oferite de curentele modernizării socotesc ca o datorie și mai ales o misiune de pionierat de a conduce și impulsiona procesul modernizării prin diseminarea ideilor novatoare în lumea rurală în forme cât mai adecvate și atractive menite să sensibilizeze și să capaciteze interesul unor grupuri sociale din ce în ce mai largi. Mesajele pe care le transmit acești inițiatori și adevărați formatori de opinii și de acțiuni atitudinale se derulează cel puțin în două mari registre. Primul, cu un conținut teoretic mai elaborat și cu argumentații solide ce și chiar de latura științifică a problematice și obiectivelor propuse a fi realizate pe termen mediu sau lung se adresează elitelor mai puțin avizate și se înfăptuiește prin articole de presă cel mai adesea prin broșuri sau chiar micro tratate de specialitate în ideea pregătirii unui corp elită cât mai numeros dar și foarte apropiat sau integrat mediului rural, menit apoi să propage selectiv și adecvat aceste idei, să le practice și să reprezinte modele atractive demne de urmat. Cel de-al doilea palier al propagării concepțiilor modernizatoare, în speță celor asociaționiste, era conceput a se realiza prin mesaje extrem de directe cu formulări din limbajul curent popular, cu exemplificări și trimiteri la viața reală a locuitorilor satului, difuzarea lor împlinindu-se prin articole de popularizare scrise în cotidiene sau calendare populare pentru știutorii de carte, dar cel mai frecvent prin viu grai de către elitele minore ale comunităților rurale (preoți, învățători, funcționari de stat) după slujbele religioase sau cu prilejul unor manifestări laice tradiționale (șezători, hore, întruniri ale obștii pentru scopuri comunitare).

Alegerea vectorilor și modelelor dezvoltării de către fruntașii

românilor în perioada 1850–1918 se va realiza în funcție de cel puțin două seturi de factori: endogeni, care reflectă starea de dezvoltare și necesitățile interne ale societății românești în comparație cu celelalte societăți sau națiuni dar și proiecțiile care presupun și țintesc asigurarea evoluției sale cât mai dinamice pe terenul modernizării. Al doilea set de vectori și modele vizează factorii exogeni ai lumii românești, care privesc, pe de o parte structurile și viața politico-statală ale Imperiului concepute de elitele politice ale națiunilor dominante fără consultarea sau chiar împotriva opțiunilor exprimate de celelalte elite naționale, iar pe altă parte impactul curentelor de idei novatoare central europene și occidentale privite ca surse teoretice sau exemplificări concretizante benefice ce pot să susțină intențiile și proiecțiile fruntașilor români cu argumentații și formule viabile, majoritatea dintre ele trecute prin filtrul propriilor concepții pentru a corespunde nevoilor modernizării societății transilvănene. Astfel elitele românilor, conștiente de însemnătatea promovării valorilor procesului modernizării, se află într-un permanent și extins dialog, mai direct la nivelul zonal al Transilvaniei sau mediat în spațiul politico-statal al Imperiului, neexcluzând interogațiile sau deschiderile spre spațiul paneuropean, fiind extrem de receptivă la ideile și experiențele reușite ce vor fi folosite ca modele și vectori de afirmare în propriile lor programe de dezvoltare⁸. Desigur se pot face aprecieri nuanțate în privința modului de a concepe și a derula acest dialog cvasigeneral, a gradului angajării sale pe diversele paliere ale vieții politice, economice sau culturale, precum și a urmărilor acestor influențe regăsite în structura și evoluția tacticilor și comportamentelor lumii elitare românești. Putem afirma însă că influența factorilor endogeni sau exogen asupra societății românești transilvănene și a atitudinilor elitelor românilor a dimensionat doar amplitudinea dialogului sau interrelațiilor ce au marcat procesul de modernizare a lumii transilvănene în sensul înlăturării stărilor de închistare sau izolare, situație reflectată bunăoară chiar și în planul vieții publice de ansamblu unde s-au manifestat, pentru o lungă perioadă de timp tactica pasivismului privită însă ca o stare de protest tempo-

rar și conjunctural și nu ca o renunțare la dialog sau mai ales la obiectivul general al afirmării ca factor reprezentativ în viața politică a Transilvaniei și în Imperiul austro-ungar.

Obstrucționare și apoi respingerea proiectului elitelor românilor de a fi reprezentați oficiali printr-o grupare politică partidică națională va determina reorientarea majorității opțiunilor sale dinspre domeniul public spre alte sectoare ale vieții sociale unde instituțiile statului aveau o implicare mai redusă sau tangențială și unde indivizii unei comunități aveau o mai mare libertate de mișcare și de inițiativă. În fața mediului politico-statal receptat ca factor ostil, profitând de substanța unor inițiative reformatoare de factură liberală adoptate de autoritățile puterii centrale, elitele românilor își concentrează capacitățile spre alcătuirea unor forme de conviețuire specifice menite să le reprezinte cel puțin în unele domenii interesele, să coaguleze în jurul acestor proiecte grupuri sociale cât mai numeroase din societatea românească⁹. În acest context ideile promovate de curentele asociaționiste, îndeosebi cele de factură social-creștină sau solidariste dezvoltate în centrul Europei, în spațiul german cu precădere, sunt apreciate ca surse de inspirație și de inițiativă pentru constituirea unor asociații cu scopuri și obiective menite să le concretizeze proiectiile modernizatoare, prin intermediul cărora să-și valideze calitățile și capacitățile împreună cu cele ale întregii națiuni privită din acest unghi de vedere ca o mare comunitate asociativă. Națiunea și interesele sale sunt astfel înțelese de elitele naționale ca punct de referință în inițiativele asociaționiste, dar și ca o mare colectivitate omogenă identitară la care se raportează și pe care o cultivă, ea reprezentând masa pe care o dorește să o ridice sub aspect material, spiritual și moral, dar și comunitatea de la care își revendică statutul elită. Dorind emanciparea acesteia sub semnul caracteristicilor unei societăți moderne cât mai depline, elitele românilor își definesc, după 1850, obiectivele programului său, urmărind aplicarea lor cu o consecvență demnă de admirat în sensul repetatelor reluări și reevaluări a conținutului lor pe parcursul a peste șase decenii. Evident cu îmbunătățirile impuse de evoluția generală a societății europene și concretizate în tot

mai numeroase structuri asociative, chiar dacă nu toate se încadrează sau nu respectă decât parțial principiile universale ale asociaționismului. Bunăoară în planul vieții politice proiecția unei singure reprezentanțe naționale cu un program ce cuprindea formulări echilibrate menite să surprindă în diversitatea lor aspirațiile tuturor grupurilor elitare și să vizeze aspectele vitale ale revigorării întregii națiuni este întrevăzut ca o alcătuire asociativă deschisă, cel puțin teoretic, participării neîngrădite a membrilor grupărilor elitare unde confruntările de idei și opinii nu rareori deosebite devin o regulă ce elimină sau estompează manifestările exclusiviste, dezbaterile reflectând valoarea și susținerea drepturilor democratice, iar hotărârile, luate cu majorități calificate, neimplicând dizidența grupurilor momentan învinse. Chiar dacă Partidul Național Român nu a reprezentat o unitate caracteristică întru totul tipică formelor și principiilor asociaționiste, el a reușit să coaguleze cvasimajoritatea elitelor românești fie în calitate de participant direct, fie mai ales în calitate de susținători al programului său, să influențeze și să adune aderenți numeroși și din spectrul social nonelitar, să reprezinte sau să se revendice că reprezintă interesele de ansamblu ale întregii comunități identitare, spre deosebire de partidele oficiale moderne care deși se revendicau de la suportul național reprezentau prin programe, componență și politici doar segmente ale lumii elitare sau ale societății în care acționau¹⁰. Apoi campaniile electorale derulate inițial sub semnul nonparticipării la viața parlamentară, ulterior a implicării active în alegerile parlamentare de către PNR reușeau să atragă treptat grupuri sociale tot mai largi nu numai de electori, ci și din rândul maselor nonelitare, dacă nu ca participanți activi și influenți în procesul selecției electorale cel puțin ca receptori activi ai programului sau și, mai ales, al conținutului discursurilor candidaților săi, ce cuprindeau obiective mult mai numeroase cu problematici de stringentă actualitate¹¹, formându-se prin aceste întruniri, e drept secvențiale dar periodice, pe de o parte masa unei societăți civile, pe de altă parte posibilitatea răspândirii și formării unor concepții și idei politice ce vor contribui la ridicarea conștiinței naționale.

Dar asociaționismul în formele sale cele mai reprezentative s-a realizat și manifestat în domeniile cultural-educative și economice. Încă din deceniul neoabsolutist, pe fondul deschiderilor datorate unor inițiative reformatoare ale oficialităților, elitele românilor, propunându-și transformarea societății românești și înlăturarea decalajelor de dezvoltare în consens cu imperativele procesului de modernizare, se gândesc și elaborează proiecte proprii sau preiau modele menite să demareze progresul în toate domeniile vieții economice, să extindă și să generalizeze pregătirea educațională cel puțin la nivel primar, să formeze și să structureze bazele unei culturi moderne, urmărind prin aceste inițiative, să-și sporească rândurile cu elemente elitare cât mai numeroase, să structureze o clasă mijlocie cât mai cuprinzătoare. Conștiente că nu au suficiente resurse materiale și umane pentru acțiuni individuale, că instituțiile statului nu susțin sau nu sunt capabile să susțină aceste demersuri la nivelul aspirațiilor lor sau devin chiar ostile unor proiecte și inițiative avansate nu numai în domeniul public, elitele românilor recurg la adoptarea și implementarea ideilor asociaționismului în contextul adoptării unor măsuri legislative mai propice înfăptuirii acestor organizații. Eforturile sunt deosebite și se manifestă concomitent în planul autopregătirii și autoformării elitelor care își propun să asimileze, să selecteze și să recompună modelele asociaționiste paneuropene și, prin aceasta, să dezvolte, în timp, o literatură și o cultură specifică și specială ce a presupus preluarea, dar îndeosebi, formarea unei terminologii lingvistice noi capabilă să susțină propagarea noilor idei la nivelul și pe înțelesul membrilor societății românești. Practic în acest proces se conturează bazele unei literaturi științifice românești transilvănene dedicate practicării agriculturii raționale, cu toate, cu toate subramurile acesteia, a organizării și funcționării unui sistem de credit, și a unor asociații de tip cooperatist¹², a dezvoltării unui sistem educațional fundamentat pe principiile pedagogiei și psihologiei moderne, a unei literaturi juridice în ce privește regimul de proprietate și evident a unor lucrări de factură și substanță asociaționistă ce vizează deopotrivă sferile vieții economice, cultural-naționale și morale.

Am aminti, doar în treacăt, dar nu lipsit de semnificații, aportul unor intelectuali la conturarea unei literaturi științifice, sub influența unor curente și doctrine economice diverse, începând cu școala fiziocraților, apoi a celei clasice liberale engleze, a teoreticienilor protecționismului, a reprezentanților ideilor asociaționiste din lumea germană și austriacă precum: Pavel Vasici, Ștefan Pop, Ioan Fekete Negruțiu, George Maior pentru profilul agrar sau contribuțiile lui Nicolae Petra Petrescu, Corneliu Diaconovich, Ion I. Lapădatu, Adrian Oțoiu, Pompiliu Cioban, Eugen Brote, Arsenie Vlaicu și Ioan Panțu pentru domeniul financiar și comercial; apoi realizările intelectuale ale asociaționiștilor ca Pavel Vasici, Visarion Roman, Aurel și Eugen Brote, Demetriu Comșa, Romulus Simu, Ioan Moța, Vasile Osvadă, Iuliu Enescu, fără a epuiza prin aceasta enumerarea creatorilor de lucrări științifice de compilație dar și de contribuții originale.¹³ Surprinzând această emulație care stă sub semnul unei angajări voluntare cunoscutul economist Gheorghe Zane aprecia că școala economică românească transilvăneană chiar dacă n-a fost o școală de erudiți, și de operă a unor savanți de cabinet, ci una de îndrumări pe terenul imediat al realităților „fiind prin excelență o școală de militanți obștești inspirată de puternice sentimente patriotice”¹⁴. Este școală a pragmatismului care-și propune modernizarea societății românești folosind, printre altele, și mijloacele asociaționismului pentru a depăși stagnarea și tradiționalismul existent, pentru a vigoza prin eforturi comune și cu resurse puține toate palierele vieții economico-sociale sau culturale.

Conturarea ideilor asociaționiste s-a derulat treptat, dar s-au conturat viguros și destul de repede pentru a deveni un curent profesat în forme și modalități diferite de majoritatea elitelor naționale. Primul care deschide discuția despre însemnătatea și necesitatea transpunerii asociaționismului în spațiul românesc este Pavel Vasici¹⁵, încă din anul 1853, în paginile publicației „Telegraful român”, insistând pe ideea alcătuirii unei Reuniuni de agricultură la care sunt invitați să participe membrii elitelor naționale interesați cu scopul multiplu de a răspândi cunoștințelor noi în domeniu, de a împărtăși din experiența practicării

unei agriculturi raționale, de a colecta fonduri pentru achiziționarea de semințe cerealiere, de noi rase de animale, de mașini și unelte agricole performante, de a prospecta piețele pentru vânzarea cu folos și rentabilitate a produselor agricole, de a pregăti și edita lucrări științifice și, mai ales, de a le populariza prin susținerea de prelegeri și conferințe populare în satele românești „pentru ca folosul să se lățească la tot publicul agricol”¹⁶.

I-a urmat Visarion Roman considerat nu numai ca militant al asociaționismului economic, ci și ca cel dintâi practicant și realizator al unei societăți cooperatiste de credit la nivelul întregului spațiu românesc. Va fi susținut, în această operă, de agronomul Ștefan Pop și apoi de întreaga pleiadă de militanți, mulți cu studii de specialitate în domeniul agrar sau comercial precum Aurel și Eugen Brote, Dimitrie Comșa, Nicolae Iosif, Vasile Osvadă, Adrian Oțoiu, Aurel Coșciuc, Ioan Moța, Romulus Simu etc. Aceștia, secundați de alți numeroși intelectuali, au răspândit mai întâi prin periodicele vremii cu profil social-cultural, începând cu „Gazeta Transilvaniei”, „Telegraful român”, „Federațiunea”, „Observatorul”, „Foaia poporului”, etc., apoi prin periodicele economice „Economul”, „Bunul econom”, „Revista economică” sau „Tovărășia”¹⁷ – primul periodic românesc de profil cooperatist –, ideile asociaționiste, prezentând diverse formule de realizare a reuniunilor cooperatiste.

Având modelele verificate de practica și succesele mișcării cooperatiste, îndeosebi din spațiul central european, precum cele din lumea germană de tip Schultze-Delitzsch, Reiffeisen sau Haas¹⁸, experimentele pozitive ale cooperăției săsește, apoi ale cele maghiare sau cehe, adepții asociaționismului agrar românesc vor căuta să rezolve complicatele probleme organizatorice plecând de la realitățile socio-economice ale lumii agrare românești transilvănene, apreciind implementarea cooperativismului nu ca o simplă formulă de imitație, ci ca pe o activitate de selecție și creație menită să corespundă „adevăratelor trebuințe”. „Nu e bine ca toate tovărășiile (cooperativele) să le facem după un calapod, ci la formarea lor să ținem seama exclusiv de necesitățile economice locale ale țărănimii și să ne ferim de imitații”¹⁹. Subli-

niind efectele benefice ale solidarității economice prin mișcarea cooperatistă liderii elitelor românești subscriu, în diverse formule, la ideea exprimată de Vasile Osvadă în sensul că acest fenomen susține și se circumscrie perfect procesului politicii de coeziune și consolidare națională întrucât, aprecia acesta, „Fiecare neam își are trebuințele lui, își are calitățile speciale și prin urmare, puterea și importanța fiecărui neam, ca factor economic e deosebită... Iată pentru ce organizațiile economice puse pe baze naționale, le credem noi și sunt dovedite, ca mai potrivite și mai puternice între orice împrejurări și orice țară”²⁰. Dezvoltând această aserțiune unii dintre reprezentanții mișcării cooperatiste, grupați în conducerea Astei apreciau, în plus, că strângerea legăturilor economice cu Regatul României, investigarea și preluarea experienței și modelelor asociaționiste din acel spațiu se poate realiza în mai bune condiții pentru că există o mai mare și mai reală compatibilitate de factură națională, psihologică și sentimentală întrucât „de la frați mai cu drag înveți, mai cu drag îi ai”²¹.

Mișcarea asociaționistă a percutat și în planul creditului modern românesc, care dacă nu s-a supus întru totul principiilor universale asociative s-a inspirat, cel puțin, din acestea în privința inițierii și a colectării capitalurilor sociale, parțial, a organizării și funcționării organismelor de conducere, a redistribuirii unor cote apreciable din beneficiile nete pe seama societăților de cultură, școlilor sau bisericilor²². Faptul că băncile românești s-au constituit ca societăți anonime cu participarea unui număr însemnat de acționari din cadrul elitelor sau chiar din mediul nonelitar, că în conducerea unora dintre ele s-au aflat președinți sau directori de bancă ce împărtășeau și susțineau ideile cooperativismului precum Visarion Roman, Vasile Osvadă, Amos Frâncu, și că în politica de reformă și de susținere reciprocă au conturat un for coordonator prin întemeierea „Solidarității” ne demonstrează că lumea creditului bancar național până la 1918 împărtășea într-o oarecare măsură ideea solidarismului asociaționist și că nu întâmplător „Solidaritatea”, începând cu anul 1911, își va arăta dispoziția de a sprijini mișcarea cooperatistă în privința susținerii sale financiare.

Asociaționismul cultural spiritual concretizat prin numeroasele societăți de lectură, de cultivare și dezvoltare a limbii și spiritului național a fost cel mai elocvent reprezentat de înființarea și funcționarea „Astrei”, de scopurile și țintele sale multiple care au vizat nu numai conturarea și dezvoltarea unei culturi și științe naționale elevate, sprijinirea învățământului național confesional, răspândirea valorilor culturale în mediile sociale populare ci și propulsarea palierele socio-economice ale societății românești, fie prin dezvoltarea unei literaturi de specialitate, fie prin popularizarea cunoștințelor necesare pentru practicarea unei economii eficiente în domeniile agrar, comercial sau industrial²³. Mai mult, sub influența unor lideri ai economiei asociaționiste și-a creat o secțiune economică pentru a se implica, apoi direct, în constituirea unor unități cooperatiste în anii dinaintea războiului mondial. Prin plurivalența obiectivelor înscrise în program și prin diversitatea acțiunilor sale care au cuprins efectiv grupuri mari de locuitori din mediul rural sau urban, cât și prin realizările sale, „Astra” reprezintă un unicat în rândul societăților și reuniunilor culturale de pe întreg spațiul românesc, deoarece s-a preocupat de reformarea și revigorarea civilizației românilor în ansamblu său, iar pe de altă parte a implicat în acest proces, în mod voluntar, cvasitotalitatea elitelor naționale care-și concretizează contribuțiile prin creații intelectuale de factură sau grade de cuprindere diferite pe lângă susținerile materiale adeseori substanțiale.

Societățile asociaționiste de natură economică, culturală și morală (au existat în această perioadă reuniuni de temperanță sau de abținere de alcool sau tutun, asociații de educație a tinerelor fete etc.) au contribuit efectiv, prin rezultatele activității lor, la derularea relativ normală la procesului modernizării, chiar dacă nu la nivelul aspirațiilor inițiatorilor lor, au creând un climat propice pentru cultivarea și însușirea formulelor democrației civice, formând puternice sentimente de solidaritate în plan economic, social, cultural sau politic definind prin, însumarea acestor acțiuni, trăsăturile unei comunități naționale încheiate și a unei conștiințe naționale superioare.

Ideile asociaționismului și creațiile acestora, propagate și alcătuite cu deosebită străduință de elitele românești, le-au permis să mențină un contact permanent și strâns cu grupurile majoritare ca număr nonelitare, făurindu-se în timp o puternică comuniune de spirit și de interese prin care s-a conturat, în ciuda impedimentelor politice, solidaritatea națională, atât de necesară, pentru a reclama și susține drepturile de autodeterminare ale românilor în momentele de criză ale Imperiului de la sfârșitul anului 1918.

NOTE

1. ***, *Istoria Transilvaniei* (coordonator Ioan-Aurel Pop, Thomas Năgler, Magyari András), vol. III, Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2009, pag. 331–605.
2. Gheorghe Popescu, *Istoria gândirii economice*, Cluj-Napoca, 2001, p. 259–270; Idem *Evoluția gândirii economice*, Editura Academiei Române, București, 2004.
3. Despre principiile cooperativismului a se vedea Ionescu-Pășcani T.C., *Regulele practice sau principiile cooperăției și aplicarea lor*, București, 1930; Victor Jinga, *Dinamica economiei cooperatiste*, București, 1941.
4. Gromoslav Mladenatz, *Istoria gândirii cooperative*, București, 1935; Toader Ionescu, *Istoria gândirii economice din România*, Editura Economică, București, 1996.
5. N. Ghiulea, *Asociațiile țărănești*, Editura Cartea românească, București, 1926.
6. Vasile Dobrescu, *Elitele românilor transilvăneni și receptarea modelelor europene de credit comercial și cooperatist în epoca modernă*, în *Economie, instituții și integrare europeană*, coordonator Maria Mureșan, Editura ASE, București, 2007, p. 111–121.
7. Idem, *Elita românească în lumea satului transilvănean. 1867–1918*, Editura Universității „Petru Maior”, Tîrgu-Mureș, 1996.
8. Keith Hitchins, *Afirmarea națiunii: Mișcarea națională românească din Transilvania 1860–1914*, Editura Enciclopedică, București, 2000.
9. Vasile Dobrescu, *Funcții și funcționalități în sistemul de credit românesc până la primul război mondial*, Editura Universității „Petru Maior”, Tîrgu-Mureș, 2006, p. 105–111.
10. Keith Hitchins, op.cit.
11. Liviu Maior, *Mișcarea națională românească din Transilvania*, 1914, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1986.

12. Vasile Dobrescu, *Elita românească în lumea satului transilvănean. 1867–1918*, Editura Universităţii „Petru Maior”, Tîrgu-Mureş, 1996, p. 70–93; 102–111; 125–143.
13. Toader Ionescu, *Ideii și orientări în publicistica economică românească la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea (1890–1918)*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1985.
14. Gheorghe Zane, *Studii*, Editura Eminescu, București, 1980, p.289.
15. Grigore Ploeșteanu, *Pavel Vasici. Viața și opera*, Editura Veritas, Tîrgu-Mureş, 2008, p. 171–174.
16. „Telegraful român”, I, 1953, nr.10, p. 37.
17. N. Cordoș. I. Kovacs, *Preocupări ale literaturii agrare românești în a doua jumătate a secolului XIX*, în Acta Musei Napocensis III, 1966, p. 291–313; Vasile Dobrescu, I. Kovacs, *Presa românească despre cooperarea din Transilvania la începutul secolului XIX*, în Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, Cluj, XVII, 1974, p. 305–316.
18. Gheorghe Dragoș, *Cooperarea în Ardeal. Istorie, situația actuală, perspective*, București, 1933.
19. Pompiliu Cioban, *Creditul nostru. Studiu financiar*, Arad, 1912, p.71.
20. „Tovărășia” V, 1910, nr.15, p.1.
21. Vasile Osvadă, *Băncile populare din România*, Sibiu, 1907, p.3.
22. Nicolae N. Petra, *Băncile românești din Ardeal și Banat*, București, 1936; Lucian Dronca, *Băncile românești din Transilvania în perioada dualismului austro-ungar (1867–1918)*, Editura Presa Universitară Clujană, Cluj-Napoca, 2003.
23. Pamfil Matei, *Asociațiunea transilvană pentru literatura română și cultura poporului român (Astra) și rolul ei în cultura națională (1861-1950)*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1986.

Elena Rodica Colta

Prezențe feminine în viața arădeană până la Unire

Viața arădeană românească de până la Unire a însemnat, dincolo de rolul de excepție al marilor bărbați, care au acționat în parlamentul de la Budapesta sau în redacțiile ziarelor românești în numele neamului lor, și o aleasă prezență feminină, care a asigurat, cu pricepere și fermitate sau dimpotrivă cu o anume grație, calitatea întrunirilor, seratelor și balurilor românești, impunându-le în oraș și în capitală.

Aceste femei implicate, mame, soții și fiice, dar și preotese, învățătoare, profesoare, care au dat, prin gustul și talentul lor organizatoric, prestigiu acțiunilor culturale românești, cu toate că au fost prezențe vii în viața arădeană, au rămas, mai mult sau mai puțin, într-un con de umbră, istoricii focalizând cercetările pe bărbații familiei.

Motiv pentru care, în cele ce urmează, vom încerca să repunem în discuție importanța acestei prezențe a femeilor instruite în viața orașului și a zonei, într-o perioadă în care românii din imperiu începuseră mișcarea națională, ce avea să se finalizeze cu Unirea de la 1918.

Necesitatea ridicării femeii prin instrucție a fost susținută și de Gh. Bariț, care vedea în mamele române primele educatoare ale tinerilor din familiile românești.

Din a doua jumătate a secolului XIX însă problema acestei instrucții a fost privită dintr-o perspectivă nouă, modernă, femeia începând să fie considerată, în lupta națională, ce se purta, un partener important.

În această viziune nouă, în periodicul arădean *Biserica și școala* apărea, în anul 1879, îndemnul: „Lepădați-vă de învechitele datini, luați avântul spiritului modern și cugetați că femeia română a fost destul uitată și umilită, cugetați că ea face jumătate din națiune și că o

națiune numai atunci poate deveni mare și stimată când ambele sexe progresează asemenea”.¹

Privind înapoi, descoperim în epocă multe românce cu simțul datoriei, care și-au transformat, ca mame, fii în mari bărbați, care au fost alături, de soții, de bărbații lor sau care, ca fiice, s-au străduit să urmeze în activitățile lor modelul părintesc.

Dar româncele din părțile arădene s-au implicat și direct. A existat în același timp și un patriotism feminin, care a cunoscut și un anumit militantism, pus în slujba neamului românesc.

Un prim exemplu de femei model prin educația lor aleasă și prin comportament social ne este oferit de două aristocrate din familia Mocioni. Prima în serie ar fi Caterina Mocioni (1806–1878), soția lui Mihai de Mocioni, stăpâna de la Căpâlnaș. Referindu-se la Caterina, Teodor Botiș o consideră una dintre figurile reprezentative ale acestei familii „a cărei viață s-a scurs în serviciul binelui obștesc și al intereselor naționale.”²

Potrivit aceluiași monograf ea s-a impus contemporanilor „prin sufletul nobil, din care au izvorât un adânc sentiment religios, o pilduitoare dragoste de neam, o pasionată iubire de artă și mai presus de toate o dărnicie proverbială”³.

Se știe de altfel că, împreună cu fratele ei Andrei, a susținut la școli, mulți tineri români din imperiu și că a sprijinit toate manifestările culturale românești din vremea sa, rămânând o pildă vie pentru urmași.

Ca mamă s-a îngrijit să le dea fiilor ei o bună educație, ce-i va ajuta să devină la maturitate „mândria generației moderne a românilor din imperiu”.

Această dăruire, alături de comportamentul exemplar, l-a determinat pe Iosif Vulcan să compună și să publice în 1878, la moartea ei, în „Familia” din Oradea, o poezie, care începea în felul următor:

„Iar durere, mare jale,
Iarăși plângi națiunea mea
Din cununa frunții tale
Iarăși a căzut o stea...”⁴

Aceeași prețuire înaltă, de data aceasta filială, l-a motivat pe

Alexandru de Mocioni să-i dedice, în 1864, prima sa compoziție muzicală intitulată „*Pensees Fugitives pour le piano*” iar la moartea ei să compună acel frumos „*Marche funebre*”, o arie solemnă și impresionantă, în care își exprima întreaga durere⁵.

Chiar dacă nu a cunoscut-o personal, Caterina Mocioni a fost un exemplu pentru Therezia Horvath de Zalaber (n.1856-1936)⁶, soția lui Eugen de Mocioni, următoarea stăpână a castelului, care a avut aceeași deschidere pentru tot ce era românesc.

Așa se face, de pildă, că, în anul 1911, o găsim, alături de cumnata ei Elena de Mocioni, văduva lui Alexandru, și de alte românce de familie, printre „patronesele” balului jubiliar al Societății „Petru Maior”, care s-a ținut în sala splendidă de la Pester Llyod din Budapesta.

În plus, Therezia a fost o gazdă desăvârșită, într-o vreme în care Căpâlnașul era locul de întâlnire a multor fețe bisericești, ziarști și politicieni, ce trasau direcțiile politicii românești la finele veacului XIX .

Amintim doar de seratele muzicale organizate la castel, în timpul cărora Therezia își fermeca oaspeții cu vocea ei frumoasă, acompaniată fiind, potrivit contemporanilor, de Al. Mocioni și Fr. Liszt.

Alături de aristocratele dăruite neamului, șirul bunelor românce continuă cu femeile de familie bună și alături de ele cu cele care, de origine modestă fiind, s-au ridicat prin școală.

Ele vor forma în județ acea necesară rețea de doamne, preotese și învățătoare, gata să-și facă datoria.

Un exemplu în acest sens a fost Cristina Ciorogaru (1848–1918), căsătorită cu preotul Codreanu din Siclău. Considerată o adevărată „*grande dame*”, preoteasa a făcut din casa ei, cu tact și inteligență, una din casele preoțești de frunte din zonă⁷.

Vorbind despre activismul româncelor din această vreme putem spune că acesta s-a materializat, în organizarea de reuniuni, societăți, comitete cu scop de într-ajutorare. Activitățile desfășurate au contribuit la afirmarea lor pe tărâm social, cultural și artistic. De aici până la susținerea unor scopuri politice n-a fost decât un pas.

O primă atitudine politică a apărut în anul 1877 și a fost determinată de războiul de independență în care intrase România. Atunci, tot o preoteasă, și anume Ersilia Sturza (1853–1937)⁸, soția preotului Mihai Sturza din Șepreuş, a publicat în Arad, ca ecou al apelului femeilor din Sibiu, un alt apel intitulat „Adresă filantropică către femeile române”, în care, arătând că „lupta o țin românii și noi suntem române”, îndeamnă „pe fiecare română adevărată să facă sacrificii și să ofere după putință pentru ajutorarea bravilor ostași din România.”⁹

Organizate într-un comitet, activitatea femeilor din zonă, de întrajutorare a răniților români de peste Carpați, apare consemnată în revista vremii „Gura satului”¹⁰.

Printre cele care au răspuns apelului, făcând donații individuale, s-au numărat Zoe Mihălțan, Ileana Roșu și Iudita¹¹, soția vice notarului comitatens Gheorghe Secula.

Ca recunoaștere a acestei activități de colectare de materiale pentru ostași, preteasa Elena Țăranu din Lipova și Ana Moga, născută Bologa, din Arad au fost decorate în 1879 de Crucea Roșie din România cu „Crucea Doamna Elisabeta”¹².

Un demers la fel de important a fost înființarea, în 1884, a „Reuniunii Femeilor Române din Arad și provincie.”¹³ Printre membrele fondatoare din provincie s-au numărat și românce din localități aflate azi în Ungaria, precum Marioara Popovici din Csaba, preteasa Elena Bibera din Giula și Terenția Popovici Desseanu din Otlaca¹⁴.

Așa cum se știe, primul comitet al Reuniunii a fost ales în 31 ianuarie 1884, în prezența Episcopului ortodox al Aradului, iar președintă a fost numită Hermina Popovici Deseanu, soția marelui luptător pentru unitate națională¹⁵.

Femeie frumoasă și cultivată, mamă a patru copii, Hermina Popovici Deseanu, născută Rațiu, a fost renumită în vremea sa și prin vocea frumoasă, cu care își încânta invitații la seratele muzicale¹⁶.

Revenind însă la activitățile sociale, scopul Reuniunii femeilor a fost înființarea unei școli superioare de fete și a unui internat, menite să asigure educația fetelor române din întregul ținut.

O asemenea școală era cu atât mai necesară cu cât fetele nu puteau să urmeze Școala normală din oraș, decât în particular.

Pentru realizarea acestui proiect, Reuniunea a organizat, mai mulți ani la rând, baluri de strângere de fonduri¹⁷.

La primul bal, din 26 feb.1884, printre plătitori s-a numărat și Iustin Pop din Giula, care a contribuit cu 2 fl., și preotul Petru Bibera din Giula cu soția Elena, care au donat fiecare 1 fl¹⁸.

Toate aceste colecte au făcut ca, la începutul anului 1888, „averea”¹⁹ Reuniunii să ajungă la 2.977 fl și 89 creițari.

Această sumă a permis deschiderea, în 1890, a primei „Școli superioare de fete”. Funcționând ca școală confesională, patronată de Episcopia Ortodoxă a Aradului,²⁰ ea a primit numele oficial de „Școala civilă greco-ortodoxă română de fete din Arad,”²¹ iar directoare a fost numită Maria Popovici.

Din păcate, președinta Reuniunii femeilor, Hermina Popovici Desseanu, a murit înainte de a vedea realizat proiectul, pentru care s-a zbatut vreme de 6 ani.

Din rapoartele publicate în presă reiese că, în anul 1890, Reuniunea avea 175 de membre și o avere de 5000 fl.²² În locul Herminei Popovici Desseanu, a fost aleasă ca președintă Aurelia Beleş, soția notarului public Dr. Ioan Beleş, iar ca vicepreședintă Rhea Silvia Ceontea, soția profesorului Teodor Ceontea.

Consistoriul arădean s-a ocupat de școală, acordând Reuniunii femeilor dreptul de a se îngriji de educația elevelor din internat și de întreaga gospodărie.

După această reușită, vreme de aproape două decenii, activitatea Reuniunii s-a canalizat mai mult spre acțiuni filantropice, de ajutorare a elevelor sărace, care doreau să învețe.

Este perioada în care o adevărată pleiadă de domnișoare, multe din ele fete de preoți, studiază la Școala normală și la Școala civilă de fete, pentru a-și prelua la absolvire rolul în societate.

Cele mai multe vor ajunge învățătoare²³ de țară, unde își vor onora misiunea primită.

Un exemplu de excepție în epocă a fost Emilia Ciorogaru, sora preotesei din Siclău, care, după ce a terminat Preparandia ară-

deană, în 1879, a activat, vreme de doi ani, ca învățătoare la Șiria, iar în continuare la Pecica. În perioada șiriană i-a avut colegi pe Ioan Vancu, Nicu Ștefu și Mihai Oltean.

Potrivit contemporanilor, Emilia Ciorogaru a fost un pedagog din cap până-n picioare, stând cu cinste alături de Teodor Ceontea și Augustin Hamsea.

Cu tact pedagogic, a știut să-și apropie elevele, în inimile cărora a sădit sentimente naționale, încât acestea au învățat toate cântecele și poeziile naționale ale vremii.

În sfârșit, Emilia Ciorogaru a figurat printre membrii Asociației Naționale pentru Cultura Poporului Român din Arad alături de tatăl ei și de fratele ei Romulus.

O altă pildă de învățătoare dedicată, de data aceasta culturii românești, a fost învățătoarea Maria Doboș.

Când în anul 1881 Emilia Ciorogaru s-a transferat la Pecica, în locul ei la Șiria a venit învățătoarea Maria Doboș, născută Lucaci, din Arad, absolventă a Preparandiei arădene în acel an.

Ajunsa bună prietenă cu Ioan Slavici și cu Ioan Rusu Șirianu și poate influențată de aceștia, în 1910, după 30 de ani de activitate didactică, Maria Doboș a început să compună piese de teatru pentru trupa locală de amatori. Dintre piesele sale, *Priculiciul la șezătoare*, s-a jucat la Șiria chiar în toamna anului 1910.

Tot ei i se datorează și comedia muzicală, *Fântâna fermecată*, a cărei reprezentație a avut loc în 31 aug./13 sept. 1913, în prezența membrilor Reuniunii învățătorilor arădeni. Aranjamentul muzical al comediei a fost făcut de compozitorul Emil Monția²⁴.

Trebuie însă să mai spunem și că, o parte din aceste absolvente ale Preparandiei și Școlii civile de fete sau a unor Pensioane se vor ridica și mai sus. Printre acestea s-au numărat cele două fiice a lui Ioan P. Desseanu, Livia²⁵ și Octavia²⁶, prietena lor din Pecica, Hermina Ciorogaru,²⁷ devenite profesoare, scriitoarea Constanța Hodoș, mezosoprana Lia Pop și prim solista Filarmonicii din Arad, Dora Lepa.

În ceea ce le privește pe primele trei, după ce au studiat în perioada 1893–1896, la Școala normală, și-au continuat instrui-

rea vreme de alți trei ani (1897–1900) la Școala civilă greco-ortodoxă română de fete din Arad.

În continuare, Octavia Desseanu și Hermina Ciorogaru au fost trimise de episcopul Iosif Goldiș, cu bursă de la Consistoriul din Arad și de la Fundația „Elena Ghiba Birta”, la „Pedagogicul budapestan”, numit de Hermina Ciorogaru în jurnalul ei „Elisabetin”.

Din jurnalul ei aflăm, că episcopul Iosif Goldiș a intenționat să le trimită de la Budapesta, pe Hermina în Anglia și pe Octavia în Franța, pentru a cunoaște sistemul de învățământ din aceste țări. Prof. Ioan Petran, la acea vreme directorul Școlii de fete din Arad, s-a și deplasat în acest sens la Budapesta, să stabilească detaliile, însă moartea episcopului a făcut ca proiectatele studii în străinătate să nu mai aibă loc.

Totuși calificările obținute la Școala superioară budapestană le-a permis celor două tinere să activeze inițial ca profesoare la Școala de fete Arad iar din 190, în funcții de conducere. Octavia Desseanu, căsătorită Ciuhandu, a fost numită directoare a școlii, iar Hermina Ciorogaru, căsătorită Arjoca, directoare internatului.

Până la numirea lor, școala s-a confruntat cu numeroase neajunsuri materiale și de conducere, fiind în pericol de a fi sistată de eparhie, din raționamente financiare.

Cele două directoare au reușit însă să recâștige în scurt timp, încrederea părinților și să refacă contingentul de eleve, salvând școala.

Alături de ele, la școală au mai activat în acei ani Elena Pipoș, Georgina Papp, căsătorită cu Moise Popovici; Hortensia Bogdan, Volumnia Baltă, Letiția Dimitrescu, căsătorită Stamatiad. Internatul le avea ca angajate pe Mili Coșa, Mili Moise, Valeria Lazăr, Elena Stoicu, toate cu diplomă de învățătoare.

În perioada cât au fost la conducerea școlii, Octavia Ciuhandu și Hermina Arjoca au introdus în sistemul de predare un spirit modern, au organizat „excursii de botanizare”, ore de lectură, școală de dans și reprezentații de teatru.

Peste ani, Hermina își amintea cum Octavia era regizorul și scenograful trupei iar ea făcea costumele.

Tot Hermina ducea internele la teatru și la ședințele de deschidere a Sinodului. Aceste ședințe erau urmate de o reprezentație festivă, ce avea loc după amiaza, la Seminar, și la care fetele aveau voie să participe două ore.

Continuând însă această trecere în revistă, cu alte femei care au marcat viața culturală arădeană, trebuie să o menționăm și pe scriitoarea Constanța Hodoș, fata prim pretorului Constantin Taloș din Hălmagiu, care, pentru o scurtă vreme, a frecventat cercurile românești din Arad.

Potrivit informațiilor rămase de la Traian Mager, Constanța Hodoș a studiat la un pension particular din Arad, iar la absolvire s-a căsătorit cu Nicolae Marcu, funcționar la telegrafie. Acesta ar fi cunoscut-o la o masă la episcopul Aradului, unde Constanța Taloș a produs o frumoasă impresie cu declamări și discuții inteligente²⁸.

Așa cum am spus deja, Constanța Hodoș nu a rămas prea mulți ani în Arad. Urmându-și destinul, pleacă cu al doilea soț, Ioan Rusu Șirianu, la București.

Rămâne însă definitiv legată de locurile copilăriei și adolescenței prin romanul *Martirii*, publicat în anul 1908 la Editura Minerva. Cartea constituie o frescă a vieții românești din Zărand în anii revoluției de la 1848, în care figurează aproape toate persoanele marcante ale epocii: Sigismund Borlea, Dr. Iosif Hodoș, Dr. Teodor Pop, etc.

Dacă această fiică a Zărandului a plecat la București, cam în aceeași vreme a venit din Regat la Arad, Marilena²⁹, soția gazetarului și omului politic Sever Bocu³⁰.

Ea însăși o publicistă talentată,³¹ Marilena Bocu a dat glas aspirațiilor naționale ale românilor ardeleni.

Astfel, referindu-se la arta populară românească, în articolul „Câteva cuvinte femeilor române – Podoabele naționale”, ea scria: „Țărăncii nu-i stă bine decât cu fota și iia ei pentru că într-aceea numai simțul ei i-a putut inspira minuni cu care farmecă privirile” și mai departe „Ne-am afirmat în arta aceasta în chip unic și după cum

vestea doinei a răzbit până în țări neștiute, tot astfel a pătruns până departe zvonul de laudă al lucrurilor noastre de mână... și unde ajung nu numai că plac, dar uimesc pe toți cei care le văd”.

În sfârșit, reluând subiectul într-un alt articol Marilena Bocu le cerea femeilor române să păzească arta românească fiindcă zicea ea „îi rușine să fii româncă când nu ai mândria artei naționale.”³²

Încheiem această succintă trecere în revistă a femeilor, care prin inteligență și pregătire au rămas în istoria învățământului sau a culturii arădene, cu două cântărețe, Lia Pop și Dora Lepa, ambele sprijinite financiar, pentru a-și desăvârși pregătirea muzicală, de Asociația Arădeană pentru Cultura Poporului român³³.

Lia Pop,³⁴ fiica Veturiei Popa și a profesorului George Popa de la Liceul de Stat (maghiar) din Arad a studiat începând din 1910 canto la Paris. În familie exista de altfel o tradiție muzicală, mama ei Veturia fiind ea însăși renumită în saloanele arădene, pentru „vocea de argint” cu care era înzestrată.

Dora Lepa, care primește, în același an, o bursă de studii la București, provenea de asemenea dintr-o familie cu talente muzicale. Peste ani am găsit-o ca prim solistă la Filarmonica din Arad.

Mai spunem doar că, o parte din aceste tinere vor deveni, la rândul lor, membre ale Reuniunii femeilor, ducând programul asociației mai departe.

Reactivarea Reuniunii femeilor române, în 1909, a fost determinată tot de nevoile Școlii superioare de fete. Localul devenind cu vremea nesatisfăcător, s-a impus construirea unei clădiri noi, moderne, pentru internat și școală.

Apelul, semnat de Letiția Oncu³⁵, președintă, de Iustina Șerban, casieră și de Sever Bocu, secretar, care a apărut în ziarul Tribuna explica, pe un ton ușor patetic, noul scop al Reuniunii: „Ne-am întrunit din nou în Reuniune, noi femeile române din Arad și provincie, pentru dragele noastre odoare, fetele române și limba română...scopul nostru greu și înalt este să adunăm fonduri și gândul nostru arzător este să ridicăm de grabă aici la Arad o zidire nouă și potrivită tuturor cerințelor moderne, în care să așezăm pe viitor internatul și școala românească de fete de aici, să o lărgim și întregim

cu școala de menaj și țesut, și cu educație bună, solidă, românească, căci pe o întindere de loc, de la Orșova până la Beiuș, școala din Arad este singura școală de fete românească³⁶. ”

Din comitetul ales în acel an mai făceau parte Marilena Bocu, Octavia Ciuhandu, Ana Demian, Lucreția Herbai, Adriana Ispravnic, Zina Moga, Aurelia Petran, Eugenia Cicio Pop, soția lui Ștefan Cicio Pop, și Livia Vuia. În comitetul provincial găsim și preotese și învățătoare din unele localități, care azi aparțin Ungariei.

Ca și în prima etapă de funcționare a Reuniunii, și acum, pentru adunarea de fonduri, s-au organizat baluri, serate, conferințe, chiar o loterie, care cu greu a fost aprobată de guvernul maghiar.

La fondurile obținute astfel, se vor mai adăuga darul mărinimos al basarabeanului Vasile Stroiescu, suma de 60.000 de coroane din aur din fondul preoților și 5000 de coroane acordate de Banca Victoria³⁷.

Clădirea nouă a școlii³⁸, elegantă și originală prin stilul ei românesc, a fost, în 1913, o nestemată pentru oraș. Referindu-se la această construcție, ziarul Românul scria: „Liniile ei sigure, elegante și armonice vor trebui să vestească și aici că nu suntem un simplu popor de țărani, fără viață istorică, că avem și noi o artă, un stil, un trecut și o tradiție a noastră”³⁹.

Referindu-se la importanța acestei școli, Sofia Beleş aprecia că „ea va da generațiilor viitoare cea mai puternică armă de luptă pentru apărarea ființei naționale.”⁴⁰

Revenind însă la balurile și la seratele organizate în perioada 1909–1914, ele au reprezentat adevărate sărbători naționale pentru românii din oraș.⁴¹

Din 1909 la aceste baluri au fost introduse costumele naționale din diferite ținuturi românești.

Hermina Ciorogaru Arjoca își amintește: Când am ajuns profesoară, mi-a venit și mie rândul să merg la un astfel de bal, în costum de pădureancă din Ardeal. Balurile „costumate” aveau loc întotdeauna la 2 februarie. Se dansa Ardeleana, Hora, Bătuta și Romana.⁴²

Organizate mai ales cu ocazia Adunării generale a Asociațiunii

arădene, aceste baluri erau îndelung pregătite și așteptate cu emoție.

Referitor la balul costumat din 1910, Elena Hossu Longin din Deva îi scria Letiției Oncu, plină de entuziasm: „...am așa o bucurie de această idee... Se vor dezgropa atâtea frumuseți a vechiului nostru port ardelenesc...”

Evenimentul a fost o reușită. Referindu-se la participantele costumate, Marilena Bocu scria și ea în Tribuna: „Era așa de frumos și de neînchipuit de pitoresc, acolo erau ardelence, bănățene, transilvănene și cele din țara românească... un triumf al portului popular românesc”⁴³

Importanța acestor manifestări culturale pentru viața românească face ca, începând cu anul 1911, ziarul Românul să le acorde în paginile sale un spațiu permanent.

Astfel despre balul din 9 februarie 1911, organizat sub patronajul doamnelor române, printre care s-au numărat Letiția Oncu, Marilena Bocu, Elena Monția din Șiria, Eugenia Cicio Pop, Ileana Veliciu din Chișineu Criș, găsim în pagina 8 următoarele: „Balul costumat de la Arad e o dovadă mai mult despre solidaritatea ce există la poporul nostru. Înainte de pauză s-a jucat cel mai maestru și mai falnic joc al nostru- călușul și bătuta, cu grația și jocul feciorului român”⁴⁴

La fel, balul din februarie 1912 a fost, potrivit ziarului Tribuna, „o splendidă manifestație a geniului românesc, în care frumosul și alesul costum național dominează în plină strălucire”⁴⁵.

Alături de aceste baluri anuale, Reuniunea femeilor a organizat și numeroase serate.

O asemenea serată etnografică a fost organizată la scurtă vreme după balul din 1909. Scopul manifestării este explicat de presa locală românească astfel: „Prin această serată, Reuniunea Femeilor Române încearcă să spargă indiferența publicului și să contribuie la îndulcirea și românizarea moravurilor în societatea noastră. Portul, jocul și cântecul românesc de la sate va veni, cu toată poezia lor curată la oraș, ca să ne dea o clipă de plăceri fără prihană și să ne aducă aminte de în veci nesecatul izvor al puterii, al gândurilor și visurilor românești.”⁴⁶

Serata a fost una dintre cele mai mari și mai reușite manifestări culturale organizate până atunci la Arad. Programul artistic s-a desfășurat conform unui montaj muzical–coregrafic realizat de Tiberiu Brediceanu și a cuprins doine, cântece și jocuri românești. Printre invitați au fost și oaspeți din Brașov, Sibiu și București. Referindu-se la aceștia din urmă ziarul Tribuna scria „*de undeva dintr-o țară liberă, ne-a venit un buchet de călători mari, cu gânduri mai limpezi ca ale noastre, cu privirile mai strălucitoare de mândrie.*”⁴⁷

La fel de reușit a fost și matineul etnografic organizat de Reuniune în ianuarie 1911. De data aceasta, alături de intelectuale au participat și țărânci din împrejurimi.

Podiumul a fost îmbrăcat în scoarțe și ștergere românești iar femeile erau în costume populare din toate zonele țării.⁴⁸

Marilena Bocu, în costum popular din România, a recitat Sburătorul de Heliade Rădulescu.

La fel de bine organizate au fost și conferințele sau seratele muzicale, la care doamne de familie cântau pentru invitați, precum și audițiile muzicale, care deveniseră, de prin 1909–1910, o modă.

Hermina Ciorogaru Arjoca își amintește de prelegerile de canto organizate de Trifu Lugojan, cu ajutorul soției sale Giorgina Antonescu:

„Eram mereu invitate, eu și Octavia, la aceste prelegeri de canto. Întâlnirile acestea ale intelectualilor arădeni cu coriștii erau anume întocmite de Trifu pentru ca acești coriști să aibă contact direct cu Societatea Românilor din Arad. Aveau caracterul unor întâlniri de familie. Băieții se sileau să fie foarte manierați. „Gazda” acestor evenimente era Giorgina Antonescu, soția lui Trifu.

Nouă, dascălilor, ni se părea că la predarea cantoului este mult mai dificilă posibilitatea infiltrării cunoștințelor în sufletele elevilor decât era cazul cu materiile pe care le predam noi. Iar eu eram mândră că străbunica mea și străbunica lui Trifu au fost surori (verișoare primare cu Moise Nicoară)”.⁴⁹

Aria preocupărilor româncelor instruite a fost însă mult mai

largă. Pe unele, le găsim în 1913 contribuind cu diferite sume pentru aeroplanul Vlaicu III⁵⁰.

Altele precum Ana Cicio Pop nu ezită să se implice în politică, fiind cea mai activă, nelipsită la hotărârile, care s-au luat în 2–3 noiembrie 1918 în casa lor.

În ceea ce o privește pe Eugenia Cicio Pop, acea „moață destoinică”, ajunsă în Arad din Munții Apuseni, ea a participat la 1 decembrie la adunarea de la Alba Iulia, ca delegată a Reuniunii Femeilor.

Și încheiem aceste pilde de patriotism feminin local cu o jertfă. Este vorba despre Virginia Hotăran, soția avocatului Ioan Hotăran din Șiria, româncă înzestrată cu toate virtuțile, care a înființat, în Șiria, Reuniunea femeilor și care a fost asasinată, într-un mod barbar, de gărzile roșii maghiare în ziua de 20 februarie 1919, pentru politica românească pe care o făcea familia ei⁵¹.

Putem conchide, prin urmare, că româncele acelor ani, au știut să se instruiască și să instruiască, să organizeze, să încante, dar și să se mobilizeze, să fie prezente în marile momente și să moară, pentru cauza acestui popor.

Bibliografie

- Berényi, Maria, *Rolul filantropilor și mecenaților în formarea vieții național-culturale a românilor din Ungaria în secolul XIX.*, Simpozion, Giula, 2007, p. 22–57.
- Bogdan, Tulia, *Reuniunea Femeilor Române din Arad*, Hotarul, an. VI, nr. 4–8, 1939, p. 149.
- Bogdan, Tulia, *Virginia Hotăran*, Hotarul, Anul VI, nr.1–2, Arad, 1939, p. 1–8.
- Botiș, Teodor, *Monografia familiei Mocioni*, Ed. Mirton, Timișoara, 2003
- Ciuhandu, Gheorghe, *Școala Eparhială de Fete și Internatul ei*, Hotarul, anul VI, nr. 3, 1939, p. 91–97.
- Florea, Ileana, *Aspecte ale activității culturale din Podgoria Aradului*, Ziridava, VIII, Arad, 1977, p. 235–244.

Mager, Traian, *Scritoarea Constanța Hodoș*, Hotarul, V, nr.12 Arad, dec. 1938, p. 406–410.

Roz, Alexandru, *Ecoul războiului de independență din 1877–1878 în părțile Aradului*, în Ziridava, V, Arad, 1975

Presă

Biserica și școala din 5/ 17 iunie 1877

Biserica și școala, anul III, nr. 3 din 13/25 ian. 1879, p 22–23

Biserica și școala, III, 44, 9 XI/28 X 1879, p. 358–361

Biserica și școala an XIV, NR.22,31/15 VI 1890, p 169–170

Gura satului nr.9, din 15/27 mai 1877

Hotarul, V, nr.12 Arad, dec. 1938

Hotarul, Anul VI, nr. 1–2, Arad, 1939

Românul, nr.10, 1911, Arad

Românul III, nr. 186 din 27 VIII/ 9 IX 1913, Arad

Tribuna, an XIII (1909) din 3/16. IV, Arad

Tribuna, an XIV(1910) nr.43 din 25 II/10 III, Arad

Tribuna, an XV (1911) din 12/25. I, Arad

Tribuna, an XVI(1912) din 27 I/9 II, Arad

NOTE

1. *Biserica și școala*, III, 44, 9 XI/28 X 1879, p. 358–361.
2. Teodor Botiș, *Monografia familiei Mocioni*, Ed.Mirton, Timișoara, 2003, p.118.
3. *Ibidem*
4. *Ibidem*
5. Radu Sinaci, *Alexandru Mocioni incursiuni muzicale*, Ed. Mirador, Arad, 2009, p. 22.
6. Și ea macedoromână.
7. Caietele Herminei, volum îngrijit de Rodica Țabic și Adriana Popescu, Ed. Peter Pan, Buc., 2010, p. 27.
8. Fiica preotului Magdu din Șoimoș
9. *Biserica și școala* din 5/ 17 iunie 1877, Arad. vezi Alexandru Roz, *Ecoul războiului de independență din 1877–1878 în părțile Aradului*, în Ziridava, V, Arad, 1975, p. 46.
10. *Gura satului* nr. 9, din 15/27 mai 1877, p. 33.
11. Fiica preotului Petru Truță din Crica, unul dintre tribunii lui Axente de la 1848–1849.

12. *Biserica și școala*, anul III, nr.3 din 13/25 ian.1879, Arad, p 22–23.

13. Aceasta a fost titulatura sub care a fost aprobată Asociația femeilor române din Arad de către guvernul maghiar în 1886.

14. Maria Berényi, *Rolul filantropilor și mecenajilor în formarea vieții național-culturale a românilor din Ungaria în secolul XIX.*, Simpozion, Giula, 2007, p. 22–57.

15. Secretar a fost Atanasie Tuducescu, profesor la Preparandie, și casieră Letiția Oncu. Vezi Tulia Bogdan, *Reuniunea Femeilor Române din Arad*, Hotarul, an.VI, nr.4–8,1939, p 149.

16. Informația este furnizată de jurnalul Herminei Ciorogaru Arjoca vezi Caietele Herminei, volum îngrijit de Rodica Țabic și Adriana Popescu, Ed. Peter Pan, Buc., 2010

17. Baluri au fost organizate și în anii 1885, 1886.

18. Vezi Maria Berényi, *art. cit.*, p. 22–57.

19. Bugetul Reuniunii s-a bazat pe cotizații și pe donații.

20. În clădirea Episcopiei ortodoxe române din Arad.

21. A fost cunoscută și sub numele de Școala eparhială de fete sau Școala diecezană de fete.

22. *Biserica și școala* an XIV, NR.22,31/15 VI 1890, p. 169–170.

23. Menționăm aici doar trei din cele 5 absolventele particulare ale Școlii normale, din anul 1896, și anume pe Silvia Albu din Cermei, sora prof. Albu, care ajunge învățătoare la Igrîș, pe Maria Bugariu din Micălaca, care ajunge învățătoare la Pecica și pe Fizeșan Emilia din Pesac, care ajunge învățătoare la Novi Sad (Voivodina).

24. Ileana Florea, *Aspecte ale activității culturale din Podgoria Aradului*, Ziridava, VIII, Arad, 1977, p. 242.

25. Livia Desseanu P. a fost numită, la absolvirea Școlii normale, învățătoare la Novi Sad.

26. Octavia Desseanu P., la absolvire, a fost numită învățătoare la Seliștea Sibiului.

27. Hermina Ciorogaru, la absolvire, a fost numită învățătoare la Șeitin.

28. Traian Mager, *Scritoarea Constanța Hodoș*, Hotarul, V, Nr. 12, Arad, dec. 1938, p. 406–410.

29. Marilina Bocu născută Manolescu, a fost fiica primarului din Sinaia.

30. Sever Bocu va fi numit Ministru al Banatului în 1928, în timpul guvernului Maniu.

31. A scris mai ales în Tribuna.

32. Rodica Herlo, *Contribuția femeilor arădene la mișcarea națională de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea*, în Ziridava, IX, Arad, 1978, p. 204.

33. Președintele Asociației la acea dată a fost Vasile Goldiș.

34. Este vorba de renumita mezzo-soprană de la opera din Cluj.

35. Soția dr. Nicolae Oncu, directorul Băncii Victoria.
 36. *Tribuna*, nr. 89 din 26 IV 1909, p. 2.
 37. *Vezi Românul*, IV, Nr. 93 din 1914, p. 4-5.
 38. Clădirea de pe strada Vasile Stroescu, era lipită de Episcopie.
 39. *Vezi Românul* III, nr. 186 din 27 VIII/ 9 IX 1913.
 40. *Vezi Românul* III, nr. 186 din 27 VIII/ 9 IX 1913.
 41. *Vezi Tribuna*, an XIII, nr. 249 din 15/28 XI 1909.
 42. *Caietele Herminei*, volum îngrijit de Rodica Țabic și Adriana Popescu, Ed. Peter Pan, Buc., 2010, p. 123.
 43. *Vezi Tribuna*, an XIV(1910) nr. 43 din 25 II/10 III.
 44. *Românul*, nr. 10, 1911, Arad, p. 8.
 45. *Vezi Tribuna*, an XVI(1912) din 27 I/9 II, Arad, p. 5.
 46. *Vezi Tribuna*, an XIII (1909) din 3/16.IV., Arad, p. 5.
 47. *Idem*, 3/18 IV.
 48. *Vezi Tribuna*, an XV (1911) din 12/25.I, Arad.
 49. *Caietele Herminei*, volum îngrijit de Rodica Țabic și Adriana Popescu, Ed. Peter Pan, Buc., 2010, p.164
 50. Pe Lista contribuabililor figurau și Hortensia Velici, soția avocatului dr. Romulus Velici cu 30 cor. Alexandrina Moga din Arad cu 20 cor., Steluța Velici cu 20 cor., Zoia Velici cu 20 cor. și Eugenia Cicio Pop cu 20 cor.
 51. Tulia Bogdan, *Virginia Hotăran*, Hotarul, Anul VI,nr.1-2, Arad, 1939, p. 1-8.

Cornel Sigmirean

Un ofițer român la Regimentul 2 de Honvezi din Gyula și sentimentul dinastic

Într-o lucrare dedicată Imperiului habsburgic, istoricul francez Jean Bérenger remarca faptul că Austro-Ungaria s-a prăbușit în 1918 fără ca armata să sufere înfrângeri militare răsunătoare, ci ca urmare a faptului că era minată de conflicte politice interne.¹ Reflectând structura etnică a Imperiului dunărean, armata austro-ungară era un adevărat mozaic de națiuni: germani, slavi, unguri, români, italieni. Majoritatea ofițerilor ei, indiferent de originea lor etnică, au rămas fideli Imperiului, până la momentul disoluției sale.

Distribuția ofițerilor pe naționalități²

Anul	germani	unguri	cehi	slovaci	sârbi/croaiți	români	ucrainieni	polonezi	sloveni	italieni
	%									
1895	77,90	7,50	5,70	0,10	3,50	0,60	0,20	3,40	0,50	0,60
1896	78,20	7,60	5,60	0,10	3,50	0,60	0,10	3,20	0,50	0,60
1897	77,70	8,00	5,50	0,10	3,60	0,60	0,20	3,00	0,60	0,70
1898	78,70	7,90	5,40	-	3,30	0,70	0,50	2,80	0,50	0,60
1899	78,00	8,20	5,90	0,10	3,30	0,60	0,10	2,80	0,50	0,50
1900	80,00	7,60	5,30	0,10	2,80	0,60	0,20	2,30	0,60	0,50
1901	79,10	7,80	5,80	0,10	2,80	0,50	0,10	2,60	0,60	0,60
1902	78,80	8,20	5,80	0,10	2,70	0,70	0,10	2,30	0,60	0,70
1903	76,60	9,70	6,20	0,10	3,00	0,80	0,10	2,30	0,60	0,60
1904	79,50	8,70	5,00	0,10	2,50	0,60	0,10	2,20	0,60	0,70
1905	79,70	9,30	4,50	0,10	2,30	0,70	0,10	2,20	0,50	0,60
1906	79,10	9,70	4,70	-	2,20	0,80	0,10	2,30	0,50	0,60
1907	78,90	9,60	4,90	0,10	2,20	0,90	0,10	2,10	0,50	0,70
1908	78,30	9,70	4,80	0,10	2,50	0,90	0,10	2,40	0,60	0,60

Anul	germani	unguri	cehi	slovaci	sârbi/croați	români	ucrainieni	polonezi	sloveni	italieni
	%									
1909	79,10	9,40	4,40	-	2,40	0,90	0,20	2,30	0,50	0,70
1910	78,70	9,30	4,80	-	2,40	0,90	0,20	2,50	0,50	0,70
1911	76,10	10,70	5,20	0,10	2,70	1,00	0,20	2,70	0,50	0,80
Total	78,49	8,75	5,26	0,07	2,80	0,73	0,14	2,55	0,54	0,63

În mod paradoxal, cu toată diversitatea structurii sale etnice, prin educația în spiritul loialității față de împărat, armata a reprezentat un element de coeziune a Imperiului dunărean, ofițeria fiind unul din principalii susținători ai patriotismului dinastic. Imnul și jurământul militar, depus față de persoana împăratului, *Gott erhalte unsern Kaiser*, simboliza perfect loialitatea față de monarh.³

Armata, cariera militară a reprezentat o filieră importantă de ascensiune socială pentru mulți români din fostul Imperiu dunărean. Rezervată în mod expres până în secolul al XVIII-lea nobilimii, cariera de ofițer a devenit în secolul al XIX-lea accesibilă și tinerilor proveniți din structurile de jos ale societății, mai ales dacă proveneau din familii de militari.

La Academia Militară de la Neustadt, înființată de Maria Tereza la 1769, se recrutau pentru a deveni cadeți tineri dotați intelectual, provenind din familii care au servit cel puțin 20 de ani în armata austriacă⁴. Regimentele de graniță de la Năsăud și din Banat au reprezentat, până la desființarea lor, o importantă bază de selecție pentru mulți ofițeri și subofițeri români. Într-un articol publicat la 1884 în revista *Transilvania*, George Barițiu consemna, într-o listă întocmită după o lucrare a lui Gustav Ritler Amon von Treunfest, numele și gradele a 174 de români născuți pe teritoriul districtului grăniceresc de la Năsăud, care au ocupat funcții militare în Regimentul II de graniță și în alte regimente din Imperiul habsburgic⁵. Potrivit istoricului Liviu Maior, circa 250

de tineri români proveniți din familii de grăniceri au urmat studii la academiile militare din Austria⁶. Printre ei s-au numărat: *Leonida Pop*, fiul unui ofițer (maior) de graniță, care după studii la Wiener-Neustadt, absolvite în 1851, apoi la Academia Militară Tehnică, a devenit Comandant al Armatei a II-a operative (în imperiu erau 16 armate). S-a distins în războiul pentru ocuparea Bosniei. A fost înnoobilat cu titlul de baron, iar din 1882 a fost, timp de opt ani, Șef al Cancelariei Militare Imperiale; *Traian Doda*, originar din Banat, a studiat la Wiener-Neustadt, a ajuns la gradul de general și comandant de brigadă la Cracovia; în 1864 a fost numit comandant al garnizoanei Viena; apoi Consilier al Împăratului pe probleme de artilerie; *Alexandru Guran* din Borlovenii Vechi, jud. Caraș-Severin, absolvent al Academiei Wiener-Neustadt s-a distins în războaiele din 1848 și din 1859 din Italia, a fost comandant al Școlii de război (1859), comandant al Despărțământului din Ministerul de Război, Director al Institutului Geografic Militar, general, din 1876 locotenent-mareșal, distins cu diferite ordine militare austriece, rusești și italiene; pictor remarcabil, a făcut parte din Juriul Expoziției Universale de la Paris. *Mihail Trașia* din Lăpușnicel (Caraș-Severin), absolvent al Școlii Superioare de Educație Militară Mährisch-Weisskirchen și al Academiei de Artilerie din Olmütz, s-a distins în războaiele din 1859 și 1866 (în bătălia de la Custozza), în 1885 a fost avansat la gradul de general și comandant de brigadă. Pentru faptele sale de arme a fost înaintat la rangul de cavaler al Imperiului; Mareșalul *Teodor Cavalier De Seracin*, participant la războaiele Austriei cu Sardinia (1859), Franța și Danemarca (1864) și Prusia (1866) și la războiul din Bosnia, comandant al Institutului Geografic, profesor la Academia Militară de la Viena, comandant al Regimentului din Cernăuți, în 1888 general, în 1893 avansat la gradul de mareșal, prin Ordinul nr. 333 al Ministerului de Interne i s-a decernat Diploma și Blazonul de Cavaler; *Nicolae Cena*, născut la 21 noiembrie 1844, în Mehadia, profesor și director al Școlilor Militare din Timișoara, Karlstadt, Königfeld, Marburg și Kamenitz, general de divizie. În 1903 s-a pensionat în urma unui accident de călătorie, stabilindu-se la

Mehadia. În 1914 a fost reținut și întemnițat, fiind acuzat că este „spion și agitator în favoarea României”. Pasionat de arheologie, a înființat un muzeu la Băile Herculane. A avut un atașament aparte față de biserica ortodoxă, pentru cultura și istoria românilor; *David Urs de Margina*, din Făgăraș, născut în 1815, a urmat studii la Școala de Grăniceri, a participat la Revoluția din 1848, în confruntările cu armata lui Bem, în 1859 la războiul cu Franța și Sardinia, pentru meritele dovedite pe câmpul de luptă, împăratul i-a acordat titlul de baron de Margina. În 1861, s-a retras la pensie. În 1864 a fost rechemat sub arme și i s-a oferit comanda Regimentului 31 (format din români). I s-a încredințat apărarea insulei Lisa. Această bătălie i-a adus baronului Urs de Margina titlul de „eroul de la Lisa”. În amintirea acestei bătălii, s-a înființat în Comitatul Făgăraș, localitatea Lisa, populată cu grăniceri în fruntea cărora a luptat generalul Urs. A lăsat întreaga sa avere de 50.000 de florini în scopuri culturale; *Ion Dragalina*, absolvent al Academiei de la Neustadt, ofițer al armatei imperiale, în 1887 a demisionat și a intrat în armata română. În primul război mondial a condus Armata I română. Rănit în bătălia de pe Jiu, a murit în noiembrie 1916. Majoritatea ofițerilor s-au remarcat printr-o atitudine politică moderată, loialitate față de împărat, de autoritățile superioare ierarhic, în conformitate cu jurământul depus. În schimb, după trecerea în rezervă, au sprijinit activ învățământul, biserica, reuniunile culturale ale românilor, au creat fundații pentru stipendii.⁷

Un exemplu de ofițer român, prin cariera și sentimentele față de stat, față de imperiu și față de națiunea sa, a fost și colonelul, *Anchidim Șioldea*, la începutul secolului al XX-lea, ofițer, cu grad de maior, la **Regimentul Regal Maghiar de Honvezi nr. 2 din Gyula**.⁸

Era din localitatea Mititei, județul Bistrița-Năsăud, născut la 23 octombrie 1858, în familia preotului Bazil Șoldea și al soției Nastasia, născută Pavelea – o familie care a dat numeroși intelectuali, printre care Leon Pavelea, profesor la Năsăud. A urmat Liceul Fundațional de la Năsăud, ca descendent al grănicerilor de pe Valea Rodnei. În anul 1881 s-a înscris la Academia

„Ludovika” din Budapesta, înființată în anul 1872, pentru pregătirea ofițerilor din unitățile de honvezi, numărându-se printre puținii români care au studiat la „Ludoviceum”. Mai târziu, între anii 1903-1906 aici a studiat și Liviu Rebreanu.

Academia Militară de Honvezi „Ludovika” a luat naștere în condițiile formării dualismului austro-ungar. Prin articolul 11 al „Întelegerii” din 1867, prin care s-a creat dualismul, s-a fondat armata maghiară (trupele de honvezi), ca parte integrantă a armatei imperiale, faimoasa K.U.K., având uniforme și însemne proprii, iar ca limbă de comandă maghiara. În acest context, în 1872 a luat naștere Academia Militară, deschisă inițial cu un curs de un an, pentru pregătirea ofițerilor. În anul 1883, durata studiilor s-a stabilit la 3 ani, Academia Militară „Ludovika” devenind o instituție similară cu academiile militare de la Viena.⁹

Anchidim Șioldea s-a înscris la Academie în anul 1881.¹⁰

Printre colegii săi mai figurau încă doi români, Teofil Veteșan și Ioan Telea. La încheierea studiilor, la 25 aprilie 1884, obține gradul de sublocotenent. A urmat ascensiunea militară până la gradul de colonel. La 16 august 1889 a fost avansat la gradul de locotenent, la 25 octombrie 1895 la cel de căpitan, la 26 aprilie 1907 devine maior, la 29 octombrie 1911 vicecolonel, pentru ca în august 1914, la începerea războiului mondial, să fie avansat la gradul de colonel. Timp de 35 de ani a servit ca ofițer în unitățile militare de honvezi ale Imperiului austro-ungar de la: Bistrița, Dumbrăveni (în jud. Sibiu), unde s-a căsătorit cu Elena Câmpean, fiica protopopului de la Dumbrăveni, Ștefan Câmpean, apoi a fost ofițer la Sibiu, Kézdivásárhely, Szeged, Kecskemét, Budapesta, unde a promovat examenul de ofițer de stat major, la Gyula, în calitate de adjunct al comandantului de regiment, și Vârșeț.

La 28 iunie 1914, la Sarajevo, în Bosnia, este asasinat arhiducele Franz Ferdinand, nepot și moștenitor al împăratului Franz Josif. Consecința atentatului a fost că Austria a transmis un ultimatum Serbiei, considerată vinovată de asasinarea arhiduceului. Sârbii au acceptat toate cererile formulate de Viena, mai puțin una, care pretindea intervenția directă a Austriei în trebu-

rile interne ale statului sârb. Viena a respins răspunsul Belgradului și la 28 iulie a declarat război Serbiei. În noaptea de 29 spre 30 iulie, tunurile austriece au deschis focul asupra Belgradului. În câteva zile, datorită alianțelor militare de pe continent, Antanta și Tripla Alianță, războiul a devenit mondial.

Colonelul Anhidim Șioldea a fost trimis pe frontul sârbesc, în calitate de comandant de regiment. Ca urmare a ofensivei rusești, Austro-Ungaria a fost obligată să angajeze o mare parte din armată în Galiția și Bucovina. Ofițerul Anhidim Șioldea este și el mutat pe frontul de Nord, în calitate de Comandant al Regimentului 301 Szeged. La 14 decembrie 1914 este rănit în luptele de lângă Tuchow. Rămas pe câmpul de luptă, a fost găsit de o ambulanță a armatei ruse care îl transportă la spitalul Tarnov. Aici a avut șansa să fie îngrijit de un medic român din Basarabia.

La începutul anului 1915 are loc contraofensiva austro-germană de la Tarnov-Gorlice. Armata rusă se retrage, luând cu ea inclusiv prizonierii. Colonelul Șioldea, grav bolnav, nu poate suporta greutatea transportării, fiind lăsat în spital, în grija unei ordonanțe. Acolo a fost găsit de armata maghiară care l-a dus la spitalul de garnizoană din Budapesta, unde a fost operat. Dar, rana de la genunchi, provocată de un glonț de pușcă „dumdum” i-a fost fatală. A decedat la 19 iunie 1915, la vârsta de 57 de ani.

La capela garnizoanei s-a organizat serviciul funebru, în prezența familiei, a rudelor, a numeroși ofițeri și prieteni. A fost apoi condus la gara Keleti, de unde a fost transportat cu trenul la Blaj. La 23 iulie s-a celebrat serviciul funebru, în prezența mitropolitului Victor Mihály de Apșa și a 10 preoți membri ai Venerabilului Capitlu și ai clerului gremial. Cuvântul funebru a fost rostit de profesorul de teologie Alexandru Ciura, un cunoscut scriitor ardelean al perioadei interbelice.

În cuvântul său, Alexandru Ciura a elogiat „moartea eroului”, jertfa lui reprezentând un exemplu pentru ceea ce înseamnă contribuția românilor la războiul pe care țara sa îl duce împotriva inamicului care vrea să invadeze țara: *sunt eroi și astăzi și neamul nostru alături de ceilalți camerazi de arme de alta naționalitate, a dat și*

în războiul de față probe, că sângele apă nu se face, și ca știe să întâmpine cu acelaș sânge rece moartea. Și primejdiile de tot soiul, când e vorba să-și dovedească credința față de tron și de patrie ca și strămoșii săi.

Avem și noi eroii noștri, care au suferit și au murit, pentru ca familiile lor și ale noastre să poată trăi în liniște și inamicul să nu invadese peste granițele țării.

Eroii și-au făcut datoria; rămâne să ni-o facem și noi: păstrându-le amintirea cu sfințenie.

Jertfa colonelului Anhidim Șioldea se întâmpla în 1915, când deznodământul războiului era greu de prevăzut, popoarele nu-și dădeau seama de gravitatea lui. Întreaga mobilizare a decurs peste tot în Europa fără incidente, a fost pornită chiar cu entuziasm, cu patriotism, fiind convinse că țara lor a fost agresată de inamic și sunt datori să o apere¹¹.

Pentru românul din Primul război mondial, a fi bun român însemna să-ți iubești neamul, patria și împăratul. Mai ales că la începutul războiului puțini credeau în dispariția imperiului. Destinul colonelului Anhidim Șioldea, atât de bine surprins în cuvântul funebru rostit de Al. Ciura, este un exemplu pentru ceea ce a reprezentat cariera a zeci de mii de ofițeri loiali împăratului, devotați cauzei imperiului, care au asigurat stabilitate statului austro-ungar, căderea acestuia datorându-se mișcărilor naționale secesioniste din 1918.

ANEXĂ
†

Colonelul
ANCHIDIM ȘIOLDEA
1858–1915

Cuvânt funebru, rostit în Biserica Catedrală din Blaj,
la 23 Iunie 1915
de
Alexandru Ciura

Blaj 1915
Tipografia Seminarului teologic greco-catolic

Înmormântarea.

În Budapesta serviciul funebru a fost celebrat în spitalul garnizoanei de honvezi, asistând văduva, vărul ei Niculae F. Negruțiu, familia Avedik, dna și dl maior Niculae Popoviciu – prietin intim al decedatului și ajutor neobosit al văduvei – precum și alți mulți ofițeri superiori. Onorurile militare le-a dat un batalion de honvezi în frunte cu un vicecolonel. Soția și prietini i-au însoțit până la gara estică, de unde a fost transportat la Blaj.

Înmormântarea regretatului colonel Anchidim Șioldea, s-a oficiat în catedrala din Blaj, la 23 Iunie, cu mare pompă. Rudeniile defunctului au sosit de pretutindeni în număr foarte mare, tot asemenea număroși prietini și cunoscuți de ai lui, dintre cari am remarcat pe domnii Iuliu Pop, preot în Lugerd, Emil Patachi și soția doamna Cornelia, căpitanul Vasile Magda, Otilia Dr. Holom, cumnată a defunctului, Silvia și Iuliu Popp, Gherla, doamna maior Telea, Cluj, Maiorul Marțian, Năsăud, Dr. Alexandru Morariu, avocat Ibșfalău, frații decedatului Vasile, Ioan și sora Rafila. Victoria măr. Precup cu băieții Dr. Emil Precup profesor Năsăud, Gavril Precup student la facultatea teol. din Budapesta ș.a.

Serviciul funebru a fost pontificat de Î. P. S. Domn Mitropolit *Victor*, asistat de 10 preoți, membri ai Veneralului Capitlu și ai clerului gremial.

Jandarmeria din loc încă i-a dat onorurile din urmă, reprezentată fiind prin un detașament, care a petrecut sicirul până la cimitir.

Familia defunctului a dat următorul necrolog:

†

Cu inima sdrobotită de durere aducem la cunoștința tuturor rudeniilor și cunoscuților trecerea la cele eterne ale scumpului nostru

ANCHIDIM ȘIOLDEA,

Colonel u.r., comandantul Regimentului 301 de honvezi,

care – luptând cu eroism întâiu contra Sârbilor în insula din fața Belgradului, apoi pe câmpiile Galației, în 14 Decembrie 1914 fiind grav rănit lângă Tuchow, - a fost făcut prinsoner și transportat la Tarnov. După 5 luni de prinsoare, când oștirile noastre au reocupat Tarnowul, a fost trimis în spitalul de honvezi din Budapesta, unde în urma unei operații, Sâmbătă în 19 Iunie la orele 3 dimineața și-a dat nobilul său suflet în mâinile Creatorului, în vrâstă de 57 ani și în al 24-lea an al fericitei sale căsătorii.

Rămășițele pământeste ale scumpului decedat vor fi transportate la Blaj, unde se vor așeza spre odihnă veșnică în cripta familiei Negruțiu, din cimiterul comun, Miercuri în 23 Iunie la 3 ore d.a.

Rugați-vă pentru odihna sufletului celui ce s'a jertfit pentru tron și patrie!

Blaj, 21 Iunie 1915

Elena Șioldea n. Câmpian, ca soție; Valeriu, Vasile și Ioan Șioldea, Victoria m. Precup și Ludovica m. Pop, ca frați și surori; Anton Precup, preot Iuliu Pop, Rafila, Susana și Ludovica Șioldea, Clementina și căpitan Vasile Magda, Otilia și avocat Dr. Ilariu Holom, cumnați și cumnate, cu copiii lor; Ioan F. Negruțiu, ca unchiu și copiii săi

Mai mare dragoste decât aceasta
nimeni nu are, ca să-și pună cineva
sufletul său pentru prietinii săi.
Ioan XV, 13

Jalnici ascultători!

Stăm cu toții, cu frunțile plecate, în fața sicriului, ce adăpostește rămășițele pământești ale unui viteaz, care a murit moarte glorioasă pentru patrie.

Nu e cel dintâiu și nici cel din urmă, din lungul șir de mucenici ai neamului românesc, cari au pecetluit cu suferințe supraomenești și cu sângele lor sfânt credința ce ai juruit-o steagului, cu care au plecat să înfrunte urgia dușmanului cotropitor. Nu e cel dintâiu, căci, până să-și închidă ochii defunctul, atâtea zeci și zeci de mii de viteji s-au prăbușit – sub privirea lui chiar – mușcând cu dinții în țărâna șanțurilor, sbătându-se în chinuri, în spasmele morții. El, care a stat de atâtea ori în fața morții, a avut ocazia să audă, cum coasa morții îi șueră pe alături și cum camerazi de ai lui „s-au nimicit ca niște sfărâmituri de paie pe arie, ce se împrăștie de vânt”, cum zice prorocul. (Dan. 2,35). El a văzut mormanele de răniți, a auzit țipetele lor desnădăjduite, în împlorarea morții mântuitoare, care întârzia: „Moartea o am chemat să-mi fie tată și putreziunea să-mi fie mamă și soră”. (Iov. 17,14). El a avut tristul prilej de a repeta cuvintele acestea ale dreptului Iov, în lungile lui suferințe de jumătate an încheiat, cât a pățimit prin spitale, în urma gravei răni ce a primit-o pe câmpul de luptă de la Zerove, lângă Tuchow.

În acest lung șir de mucenici – longus ordo idem petentium – sunt atâtea legiuni de eroi fără nume ... Sunt apoi un număr mare din intelectualii noștri așa de puțini, oameni crescuți cu mari jertfe de părinții săraci, susținuți cu stipendii și cu prescură românească, – s-au dus și ei, când aveam atâtea lipsă de orice braț muncitor și de orice minte aleasă! Și vin, pe urmă, Românii noștri, cari erau ofițeri activi – și mai puțini aceștia – căci din nenorocire, prea puțini oameni de ai noștri se determină pentru serviciu activ

în armată, deși anelele destul de viforoase ale războaielor ce le-am avut, păstrează rânduri elogioase pentru „bravii Români”, cari s-au distins prin vitejia lor, dela vechia familie a Huniadeștilor, cari au dat veacului de mijloc pe cel mai strălucit erou al creștinismului împotriva Semilunei cotropitoare, – mai apoi pe unul din cei mai populari regi ai patriei noastre – până la paginile de suferință și de glorie, scrise cu sângele bravilor grănițeri români, pe tot cuprinsul periferiei nordice, estice și sudice a Ardealului și a Bănatului; până la fericitul baron Ursu de Margina – și până la voi, iubiți viteji ai neamului nostru, cari ați oprit, cu piepturile voastre de aramă, invadarea dușmanului pe plaiurile noastre și a-ți dovedit – cu scump sângele vostru vărsat cu atâtea belșug – că adică patriotismul cel mai înalt e *compatibil* cu cea mai înflăcărată dragoste pentru neamul românesc, din sânul căruia v-ați ridicat și ați urcat scările de aur, stropite cu sânge, ce duc spre Pantheonul nemuririi.

Toți acești viteji, cari au suferit, s-au luptat și au murit chiar, pentru tron și țară, se ridică din rândul oamenilor de toate zilele și posteritatea recunoscătoare trebuie să le păstreze amintirea cu sfințenie, căci sângele lor „pentru noi și mulți” s-a vărsat și se varsă!

Manibus, date lilia, plenis!...

* * *

Stăm, jalnici ascultători, în fața osemintelor unui *erou*, care a luptat aproape jumătate de an, ca apărător al țării – pe câmpul de onoare dela sud și dela nord – și a murit, în urma rănilor primite, după suferințe de alt jumătate de an, pribegind prin spitale, gustând și din pâinea amară a prinsonierilor la Ruși.

S-ar părea, că astăzi numărul eroilor s-a împuținat ca să nu zicem că a dispărut cu totul. Când cetim despre Leonida cu cei trei sute de spartani ai lui, despre caracterul de fier al lui Horațiu Cocle, Muciu Scaevola – până încoace la viteji ce s-au distins în atâtea războaie, ni se pare că cetim niște legende, în cari adevărul este ușor brodat cu firul de aur al basmelor. Și tot ca și basmele ni

se par așa de îndepărtate acele vremuri, încât îți vine adese să te întrebi fără voce: Cine știe dacă lucrurile acestea s-au întâmplat, – și dacă s-au întâmplat aieva pentru ce nu mai sunt și azi eroi? Ce s-a ales din această minunată speță de oameni?

Întrebarea își află răspunsul în crâncenul răsboiu, ce decurge chiar acum, cu atâta vehemență, incendiind cu flăcările sale uriașe aproape întreg continentul nostru.

Știrile cetite prin ziare, povestirile martorilor oculari înapoiți de pe câmpul de luptă, ne conving pe deplin, că neamul vitejilor nu s-a stins, și că răsboiul actual a scos la iveală încă mai mulți eroi, decât aceia, de cari pomenește antichitatea, pe cari îi propunem elevilor în școală, ca pilde de urmat.

Sunt eroi și astăzi și neamul nostru alături de ceilalți camerazi de arme de altă naționalitate, a dat și în răsboiul de față probe, că sângele apă nu se face, și că știe să întâmpine cu acelaș sânge rece moartea și primejdiile de tot soiul, când e vorbă să-și dovedească credința față de tron și patrie, ca și strămoșii săi.

Avem și noi eroii noștri, cari au suferit și au murit, pentru ca familiile lor și ale noastre să poată trăi în liniște și inamicul să nu invadeze peste granițele țării.

Eroii și-au făcut datoria; rămâne să ne-o facem și noi: păstrându-le amintirea cu sfințenie.

Să ne oprim deci, pe câteva clipe, în fața acestui sicriu, și să ne dăm seama de comoara ce e ascunsă într-însul; comoară, pe care o pierdem pentru moment, deși ea răsare în curând ca pasărea Phoenix, din propria ei cenușe și va străluci deapururi în Cartea de aur a patriei noastre și în paginile conștiente ale istoriografiei românești.

Colonelul *Anchidim Șioldea*, mort în vârstă de 57 de ani, în urma rănilor grave, primite pe câmpul de luptă dela Zerove, lângă *Tuchow* – în jurul Tarnowului – e odraslă de *grănițer*. E fiul preotului nostru Bazil Șioldea și a soției sale Nastasia n. Pavelea, din Mititei, comitatul Bistrița-Năsăud, și s-a născut la 23 Octombrie 1858. Studiile liceale le-a făcut în Năsăud, unde a luat și bacalaureatul. Dedicându-se apoi carierei militare, a urmat la Ludoviceul din Budapesta, deodată cu Ioan Telea, elev al Blaju-

lui, astăzi major în Cluj. În 18 Septembrie 1881 e numit cadet, urcând apoi celelalte gradațiuni militare: în 25 Aprilie 1884 e numit sublocotenent; în 16 August 1889 locotenent; în 27 Octombrie 1895 căpitan; în 26 Aprilie 1908 major; în 29 Octombrie 1911 vicecolonel, iar colonel a fost avansat la începutul mobilizării în August 1914. A servit la honvezi 35 de ani, în Bistrița, Ibașfalău, unde s-a căsătorit cu Elena, fiica protopopului Ștefan Câmpian, în 10 Ianuarie 1892. A mai servit în Sibiu, Kézdivásárhely, Seghedin, Giula, Verșeț, Kecskemét, iar mai pe urmă în Budapesta, unde trece cu succes laudabil examenul pentru statul major, încă în anul 1906. Vâltoarea răsboiului îl află acolo, îl ridică la rangul de colonel, pornindu-l apoi – în calitate de șef de regiment, spre terenul de luptă din Sârbia. Aici, după stapații, după zile grele petrecute, alături de soldații de rând, în șanțurile de pe „Insula Țiganilor”, s-a înapoiat bolnav, în luna Octombrie a anului trecut, și după o recreare de câteva săptămâni, pleacă în calitate de comandant al regimentului 301 din Seghedin, pe câmpul de luptă din Nord.

Aici a luptat împotriva puhoiului cutropitor al Rușilor, cari chiar atunci făceau cele mai uriașe efortări, pentru a rupe frontul nostru dela Nord și a trece peste bariera naturală a Carpaților. Unde e condeiu, care să poată povesti luptele îndârjite, efortările supraomenești, pe cari le-au desfășurat trupele noastre, ținând piept cu un dușman mult mai număros și luptându-se și cu mizeriile naturii, prin zăpadă nesfârșită și răceală grozavă, ce seceră zilnic atâtea victime?

Colonelul Anchidim Șioldea le-a suportat, ca un bun soldat și ca odraslă de grănițer ce era, până în ziua de 14 Decembrie, când a fost grav rănit, pe câmpul de luptă dela Tuchow. Trupele noastre fiind în retragere, față de numărul copleșitor al Rușilor, el a rămas pe câmpul de luptă, alături de morți și alți grav răniți. A fost ridicat apoi de ambulanța trupelor inimice și transportat cu automobilul în spitalul din Tarnow, pe atunci în posesiunea Rușilor. Familia lui, pe lângă toate scrisorile și cercetările ce a făcut, abia în 8 Aprilie a primit o scrisoare, pe care el numai o iscălise, căci scrisul era al unui medic rus. În altă scrisoare a lui, –

cu datul de 31 Ianuarie, primită *după* cea din 8 Aprilie – defunctul amintește, că e bine îngrijit de un medic basarabean român și de unul polon, precum și de doamnele din societatea înaltă a Rusiei de la „Crucea Roșie”.

Cu toată buna îngrijire, ce a avut-o însă, întrămarea lui progrese foarte greu; rana era mortală. În Maiu, când trupele noastre au reocupat Tarnow-ul, Rușii au luat cu sine pe toți răniții, evacuând orașul. Pe colonelul Șioldea nu l-au luat cu ei, căci avea fierbințeli mari, și starea lui sanitară era de așa, încât n-ar fi putut suporta greutatea transportării. Pe timpul cât trupele noastre au bombardat Tarnow-ul, a fost așezat pe patul în pivnița spitalului, iar la evacuare, a fost lăsat în grija unei ordonanțe a unui alt ofițer de al nostru, care a murit ca prinsonier la Ruși. La despărțire medicii spitalului și doamnele de societatea „Crucei roșii” rusești și-au luat adio dela el, felicitându-l, că are să-și revadă patria și pe ai lui, mai curând, de cum ar fi crezut.

Așa s-a și întâmplat, deși revederea a fost de scurtă durată, și plină de suferințele sfârșitului. După ce trupele noastre au intrat în Tarnow, a fost trecut, mai târziu, la spitalul de garnizoană din Budapesta, unde soția sa iubitoare, Elena, a grăbit să-i aline suferințele, până în clipele din urmă, îngrijindu-l și gătindu-i mâncările, cari le doria. Era slăbit; astma, de care suferia, i-se agravase prin răceala din Octomvrie de pe câmpul de luptă din Sud; rana nu i-se putea vindeca, deoarece osul zdrobit de glonț de pușcă, dum-dum, trebuia să fie înlăturat prin operație. Și așa a murit, moarte de erou, la două zile după operație, Sâmbătă în 19 a lunii curente dându-i-se onorurile militare la serviciul funebru oficiat acolo.

Iată, triști ascultători, în câteva linii de creion, vieța și moartea glorioasă a colonelului Anhidim Șioldea, a cărui amintire ne va fi cu atât mai prețioasă, cu cât defunctul a fost un soldat adevărat, decorat mai de multe ori, ridicându-se la treptele cele mai înalte ale ierarhiei militare. Ridicarea lui în înaltele gradațiuni militare n-a alterat întru nimic caracterul lui bun de creștin, căci s-a împărtășit cu ss. Taine în ambele rânduri, când a plecat pe câmpul de luptă și de bun Român, descendent al bravilor grănițeri

de pe Valea Rodnei. S-a afirmat pretutindeni ca Român; și-a păstrat cu sfințenie numele lui specific românesc, dovedind și prin aceasta tuturor șovăelnicilor, că poți să fii, în aceeași vreme, soldat viteaz până la eroism și Român bun, care să se afirme, cu orice prilej ca atare.

* * *

Să ne reținem lacrimile, jalnici ascultători în fața osemintelor unui erou! Mormintele de eroi nu sunt prilej de lacrimi inutile – ci de *îmălțare sufletească*. Ei, chiar prin faptul, că se ridică dintre oamenii de rând, trebuesc venerați și preamăriți, ca numele lor să strălucească, pentru generațiile de acum și pentru cele ce vor să vină ca pildă de energie, ca izvoare răcoritoare de apă vie, din care să ne adăpăm și să ne întărim în zilele de restriște.

„Istoria unui popor – zice Carlyle – nu e decât biografia oamenilor lui mari”.

Noi stăm astăzi la groapa unui *astfel* de om, a cărui vieță și moarte de viteaz, va alcătui la vremea sa, o pagină luminoasă din istoria neamului românesc.

Să petrecem la groapă, cu reverință, osemintele lui, să-i păstrăm amintirea cu sfințenie, cum se cuvine unui viteaz, care a pecetluit cu sângele, dragostea lui pentru țară și pentru neam.

Treci dar gloriosul nostru defunct, peste limita strâmtă a vieții pământene – unde nu avem cetate statornică – și iați drumul spre plaiul nemuririi implorând, cum se cuvine unei odrasle de preot al nostru, crescut în frica Domnului, binecuvântarea din urmă a I. P. Arhieru, pentru această cale veșnică. Îmbrățișează încă odată pe iubita ta soție Elena, care te-a îngrijit și pe patul tău de suferință îndelungată; îmbrățișează pe frații tăi Valer, Vasile și Ioan și pe cele două surori ale tale, Victor și Ludovica, trimite, prin rostul meu, cel din urmă salut scumpelor tale rude: unchiu, cumnați, nepoți, prietinelor și tuturor cari ți-au dat această, cea din urmă cinste.

Spune-le, să nu plângă și mângâie-i cu graiul tău de erou, care a golit până în fund păharul suferinței: „Nu plângeți, căci plân-

sul e numai un semn al neputinței. Sângele nostru a curs în șiroaie multe, dar el nu a curs în zadar. Pe urmele lui va răsări o nouă vieață; un viitor mai bun și mai fericit pentru voi toți, cari trăiți azi – în aceste zile de grea încercare – sub povara atâtor greutăți; și ați luat parte pe câmpul de luptă fie și numai sufletește, căci abia cred să fie vre-unul dintre voi, care să nu aibă acolo un fiu sau un frate, sau pe altcineva strâns legat de inima lui. Încă odată: nu plângeți! Noi ne-am făcut datoria până în sfârșit, și am închis ochii cu gândul mângâietor, că noi n-am murit în zadar, ci sângele nostru va aduce roade îmbelșugate! Dumnezeu cu voi”!

Așa ne-ar glăsu defunctul, dacă morților li-s-ar îngădui să mai grăească și după ce sărutul Morții le-a atins fruntea.

Ei însă tac. Cu cât cineva e mai bogat în fapte, cu atât e mai tăcut și mai modest. Și morții sunt cei mai bogați, sub acest raport, căci bilanțul acțiunilor lor pământene e încheiat irevocabil.

Ei tac; dar crucile dela mormintele lor sunt cu atât mai grăitoare, evocându-ne toată vieața, ce se odihnește acolo, sub gliile reci.

Toate mormintele au graiul lor deosebit de mângâietor, dar mormintele eroilor sunt cele mai grăitoare. Ele împrăștie și în generațiile de mai târziu toată căldura, tot entuziasmul și toate ideile mărețe, ce au frământat pe cei ce dorm sub ele.

Ele asigură cultul oamenilor mari, din generație în generație, sfidând moartea, din înălțimea lor de nemurire, după cuvântul proorocului: „Unde este biruința ta, Moarte?” (Osia 13.14).

Ele alcătuiesc scara de aur, ce ne ridică din noroiul patimilor pământene spre zările curate ale altei vieți, cu alte idealuri.

Așa este și mormântul, ce se deschide astăzi, căci vieața ce o va înghiți nu se aseamănă nici de cum „corăbiei care trece prin valurile apei, după a cărei trecere nu se află urmă, nici calea umblării ei prin valuri” (Înț. Sol. 5. 10), ci moartea dreptilor – cum zice sfântul Bernard – e „sfârșitul ostenelelor, Coroana învingerii, poarta vieții”!

Odihnește în pace, eroule; odihnește în pace, căci lupta bună ai luptat, credința ai păzit și cununa neperitoare a biruinței te așteaptă! Amin.

NOTE

1. Jean Bérenger, *Istoria Imperiului Habsburgilor 1273-1918*, București, Editura Universitas, 2001, p. 493
2. Hajdú Tibor, *Tisztikar és Középosztály Ferenc József magyar tisztjei*, Budapest, Historia Könyvtár, 1999, p.157
3. Liviu Maior, *Români în armata habsburgică*, Editura Enciclopedică, București, 2004, p.133
4. Ibidem, p. 135
5. Virgil Șotropa, *Districtul grăniceresc năsăudean*, Cluj Napoca, Editura Dacia, 1875, p.106
6. Liviu Maior, *op. cit.*, p.135
7. Liviu Groza, *Grănicerii bănățeni*, București, Editura Militară, 1973, p.143–173
8. *A Magyar Királyi Honvédelmi Minisztérium a honvédség és csendőrség Évkönyve 1908 évre*, Budapest 1907, p. 173.
9. *A Magyar Kir. Honvéd Ludovika Akadémia története*, Szerkesztette Dezséri Bachó László, Budapest, 1930, p.808
10. *Colonelul Anchiđim Șioldea 1858-1915. Cuvânt funebru, rostit în biserica-catedrala din Blaj, la 23 iunie 1915*, de Alexandru Ciura, Blaj, 1915
11. *Vezi L. Maior, Soldați români în armata austro-ungară (1914–1918), în Civilizație medievală și modernă românească*, Editura Dacia, Cluj Napoca, 1985; István Deák, *Mai presus de naționalism. O istorie politică și socială a corpului de ofițeri habsburgici, 1848-1918*, Centru de Studii Transilvane, Cluj Napoca, 2009, p.226–233

Maria Dan

Preoții români în timpul Primului Război Mondial. Cazul Protopopului Ariton M. Popa

Tabloul continentului european la începutul secolului XX redă o lume care se află pe drumul progresului, al dezvoltării economice, politice, sociale și culturale. Rivalitatea dintre marile puteri pentru întâietate economică, financiară, colonială este ea însăși, rezultatul acestei explozii civilizaționale. Desigur, există și regiuni și state cu o dezvoltare economică și demografică mai lentă și cu puternice inegalități sociale și chiar politice. Dar chiar și în aceste zone se resimt beneficiile *lungului secol al XIX-lea*, înregistrându-se evoluții notabile spre modernitate. Și totuși în anul 1914, popoarele europene au mizat toate aceste acumulări materiale, spirituale și simbolice, aruncându-se unele contra altora, timp de patru ani și jumătate, pe câmpul de luptă al bătrânului continent.

La sfârșitul secolului al XIX-lea, Joseph de Maistre scria că războiul este *legea lumii*, mulți considerându-l efectiv o fatalitate. În lipsa unor organisme internaționale, a unor instanțe de arbitraj care să impună minima respectare a unui drept internațional, unitățile politice, fie ele imperii sau state naționale, sunt precum indivizii descriși de Hobbes, în stare naturală, fiecare purtându-și propriul război împotriva tuturor. Statul suveran înțelege să se comporte liber, vătămând pe ceilalți. În căutarea securității dar și a puterii se nasc alianțele, cuceririle teritoriale, hegemonia politică și economică, și în final, când diplomația eșuează să mențină echilibrul, războiul. Războiul este în istorie precum moartea pentru viață. Puțini sunt cei care se mai împotrivesc acestui principiu al inevitabilității.¹ Formarea celor două blocuri militare Tripla Alianță și Tripla Înțelegere, cursa înarmărilor, precum și numeroasele incidente și crize politice internațio-

nale prevesteau într-o oarecare măsură un deznodământ tragic, dar cu toate acestea vestea evenimentelor de la Sarajevo găsește o atmosferă senină, o lume pașnică care nu bănuia tragedia ce se întrededa la orizont, refuzând să creadă într-o catastrofă apropiată.

*Zi de duminică. Lumea capitalei se perindă cu merinde spre câmp și pădure. Eu urc în tramvaiul care merge spre Budafok. Câmpul e plin de tinerime, care se joacă, dansează, se întrece în alergări și lupte de trântea. Veselie peste tot...Merg mai departe. Intru în grădina băii „Rudas-Fürdő”. Aici un bal de vară, aranjat de muncitorii ceasornicari-bijutieri. Se și poate zări pe dată că sunt niște breslași mai cu câștig, pentru că sunt îmbrăcați cu lux și gust. Veselia e la fel peste tot; fiecare cântă după născocirea și priceperea sa, să arate altora ce știe...² Așa descrie în jurnalul său un român transilvănean, caporalul Dumitru Ciumbrudeanu, atmosfera budapestană, în ziua de 28 iunie 1914. O liniște aparentă care este în fond preludiul unei tragedii. O *șuierătură*. Mulțimea întregă devine atentă. Un polițist fluieră. Toți privesc la el. Liniște de moarte. Ridică mâna dreaptă și zbiară din răspuțeri: „În numele legii, este oprit a mai cânta și a mai dansa în grădină: alteța sa moștenitorul tronului a fost asasinat!” Tăcere uimitoare, cu priviri buimăcite...³*

Și iată începutul unui conflict care va schimba pentru totdeauna harta Europei, inaugurând o nouă eră în istoria omenirii. Dincolo de victorie, câștig sau înfrângere, *marele război*, cum l-au numit contemporanii, a însemnat o uriașă dramă, o ruptură în viața tuturor, o perioadă de insecuritate și suferință, *nici o familie fără văduve, orfani sau mutilați*. Civiii devin mize, victime desemnate ale strategiilor de nimicire, de lovire a moralului, a capacității de producție, a simbolurile naționale. Populația este nevoită să învețe să trăiască cu războiul transformat progresiv în război total, un factor de distrugere umană și materială, un moment de încercare a instituțiilor, o încercare psihologică majoră care antrenează atât întărirea coeziunii social-naționale cât și reacția de respingere a elementului extern.⁴

În lucrarea de față ne propunem reconstituirea unui fragment din dramele trăite de românii transilvăneni în timpul primului

război mondial, episodul consumat în jurul orașului **Sopron** din vestul Ungariei, a cărui principale victime au fost intelectualii, în special preoții.

În preajma izbucnirii primei conflagrații mondiale, mulți români continuau să trăiască în afara granițelor Regatului României aflându-se sub diferite administrații: ungară, austriacă, rusă, care și-au pus puternic accentul asupra dezvoltării și evoluției lor, în condițiile în care românii nu puteau participa la viața politică ca entități etnice distincte, iar viața lor culturală se afla sub presiunea constantă a unei administrații ostile. După împușcăturile de la Sarajevo, mai întâi viitorul românilor transilvăneni, apoi soarta întregii Transilvanii au devenit obiect al mașinațiilor marilor puteri.

Sfârșitul de secol a adus cu sine dezvoltarea și consolidarea Regatului românesc. Încă din 1883 România a semnat un tratat de alianță secret cu Austro-Ungaria (la care, în aceeași zi a aderat și Germania). Păstrarea sistemului de tratate, interesul de a întreține relații interstatale bune cereau ca regimul de la Budapesta să adopte o politică pe cât posibil moderată față de naționalități. Deși cercurile conducătoare nu prea voiau să ia act de acest lucru, Ministerul Comun de Externe și, cu începere de la sfârșitul secolului, și Berlinul le-au îndemnat să-și revizuiască poziția. Îndeosebi Germania puna un accent cu totul deosebit pe asigurarea unor relații bune cu România. În ceea ce-l privește, guvernul român, invocând interesul menținerii Triplei Alianțe, solicita și el concesii în privința politicii față de naționalități.⁵ Guvernul maghiar s-a dovedit însă rezervat în această privință. Oferta generoasă făcută opiniei publice naționale de către puterile Antantei au determinat România să treacă de partea lor. În pactul secret încheiat la București la 17 august 1916, României i s-au promis Transilvania și teritoriile dinspre apus—în general, până la linia Tisei.⁶ În aceste condiții, zece zile mai târziu, România a declarat război Austro-Ungariei.

Intrarea României în război, de partea puterilor Antantei a determinat autoritățile din Budapesta să pornească o acțiune puternică de reprimare a oricăror manifestări cu caracter româ-

nesc din Transilvania. Atenția lor s-a îndreptat, cum era și firesc, îndeosebi asupra intelectualilor români din mediul rural, adică preoții și învățătorii școlilor confesionale românești. Pentru naționalități, Bisericele au reprezentat cadrul tradițional de afirmare a vieții lor spirituale, culturale și politice. Cele două Biserici românești autonome, cu averile, școlile și organizațiile laice patronate de ele au reprezentat adevărate bastioane de apărare împotriva politicii de împilare națională a guvernelor dualiste.⁷

Așa se face că numeroși preoți din Transilvania și Banat au fost aruncați în închisorile din Cluj, Târgu-Mureș, Odorhei, Seghedin, Vaț, Timișoara sau Caransebeș. Alții au fost nevoiți să-și părăsească parohiile și să se retragă în vechea Românie, odată cu trupele române care intraseră în Transilvania în august 1916. Mulți au fost nevoiți să părăsească în Ucraina, de unde s-au întors la sfârșitul anului 1918 sau începutul lui 1919. Peste 200 de preoți au fost deportați în regiunea cea mai îndepărtată a Ungariei de Vest, în județul Sopron, lângă granița cu Austria de azi, cu o climă insalubră. Acolo au trăit în cea mai neagră mizerie, fără nici un sprijin, supravegheați în permanență, lăsați în voia soartei, la discreția populației locale, cu domiciliul forțat în orașul Sopron sau în unele sate din județ.⁸

Vestea intrării trupelor românești în Transilvania a trezit în cadrul majorității comunităților românești optimism și speranța în ameliorarea situației lor politice și naționale. *De cu seară, o seară frumoasă de vară pe când luna își picura argintul peste liniștea orașului, stând la sfat cu vecinul, măsuram cu privirea chemătoare adâncul orizontului și așteptam cu atenția încordată din clipă în clipă să auzim un bubuit înăbușit de tun dinspre Sibiu sau să zărim desprinzându-se din largul mohorât al văzduhului un aeroplan, care să ne vestească apropierea fraților doriți. Dar liniștea stăruia povarnică și privestitoare de furtună.*⁹ Evenimentele vor decurge însă într-o cu totul altă direcție, provocând suferințe, inerente dealtfel unui cataclism de proporții războiului izbucnit în 1914. *La miezul nopții când abia ațipisem în urma agitațiilor zilei mă trezește brusc un zăngănit de arme. În casă intrase un „strajameșter” cu doi jandarmi înarmați până în dinți. Eram uimit de această încălcare nocturnă câtă*

vreme îmi știam toate ușile încuiate. M-am dumerit însă îndată. La poartă stau de strajă alți doi împăcați cu baionetele pe pușcă, la scările locuinței doi sergenți de poliție, iar alături de ei un băiat de lăcătuș cu o uriașă legătură de chei false. Atunci am înțeles.¹⁰

Viitori prizonieri și exilați erau ridicați din propriile case, din gări, din piețe sau chiar de la amvon. Sentința îi trimitea pe unii în închisorile din Transilvania iar pe alții în exil. Adeseori sfârșitul temniței însemna începutul exilului. În această situație s-a aflat protopopul greco-catolic al Clujului, Elie Dăianu, care după ce a petrecut aproape un an în închisoarea din oraș, a aflat că va fi mutat la Sopron. Oricum însă internarea mi se pare numai ½ ori chiar ¼ de temniță, iar inconvenientul că aș fi departe de familie l-aș putea eu delătura aducându-mi și copila aproape de mine, în Sopron, unde știu că este o școală de fete condusă de călugărițe.¹¹ Astfel își cântărea în jurnalul său, Dăianu, opțiunile.

Arestați sub diferite pretexte (de exemplu preotul ortodox Toma Doican din Sebeșul de Jos a fost reținut pe motivul că avea doi băieți ofițeri în armata română și alți doi refugiați în vechiul regat, un altul că a făcut servicii armatei române prin predici), etichetați ca și trădători de patrie, odată ajunși la Sopron sau în satele din județ (Rust, Lakfalva, Csáva, Landzser, Kaizersdorf, St. Marton, Lakompak, Szabad Barand, Kabolt, Sércz, Fertőmegeyes, Locsmand, Agfalva, Fertőrákos) prima problemă cu care se confruntă exilații este atitudinea ostilă a populației. Pornim să ne asigurăm o brumă de alimentație. Colindăm însă zădărnice la cele patru cârciume, la brutăria rustică și murdară, la prăvălii, ba și la particulari, pretutindeni ne întâmpină refuzul. Populația avizată din bună vreme de sosirea noastră s-a înțeles să ne boicoteze. Ne primește cu vădită aversiune și dușmănie.¹² Există apoi un set de reguli care trebuie respectate. Regulamentul de internare le interzice părăsirea localității, iar locuința doar în timpul zilei. Contactul cu localnicii este pedepsit cu arest, iar jandarmeria exercită un control permanent. Cei internați în Sopron au obligația să se prezinte la poliție de două ori pe săptămână. În cafeneaua Paznonia, aveau o masă dosită, rezervată anume pentru noi, pentru ca poliția să ne aibă la dispoziție tot momentul.¹³ Disprețuiți, izolați,

umiliți, lipsiți de orice lumină intelectuală și culturală¹⁴ regimul de internare era un altfel de închisoare, un alt mod de tortură, atât fizică cât și psihică. Izolați de orice contact cu lumea mare și închiși ca într-o temniță între ziduri, inerția aceasta ne mistuie și ne chinuie.¹⁵ Lipsa banilor îi determină adesea să presteze diverse munci fizice pentru a avea ce mânca, scos de cartofi, cules de porumb, tăiat de lemne. Chiar și cei care găesc îndeletniciri mai intelectuale, nu sunt scutiți de umilință și degradare. Vasile Stoicanea, preotul ortodox din Șercaria, internat la Repceköhalom a devenit pedagog al fetelor unui pădurar, dar .... deși stam la masă cu ei mie îmi dădeau altă mâncare rea. Am trăit mai mult cu pâne și cu cartofi primiți pe ascuns dela copile și cu macriș de pe câmp. În aceste condiții, mulți dintre ei se îmbolnăvesc, unii mor la scurtă vreme după ce sunt eliberați.

Revenirea în satele natale, nu însemna întotdeauna sfârșitul detenției, mulți dintre ei fiind supuși aceluiași regim de control și supraveghere, la care se adăugau și pierderile materiale intervenite în perioada de absență, casele fiind prădate de soldații maghiari sau germani, sau chiar sechestrate de primării. Practic nu a existat familie românească care să nu fi fost afectată într-un fel sau altul de consecințele nefaste ale uriașei conflagrații.

Printre victimele acestui conflict s-a numărat și protopopul greco-catolic al Reghinului, Ariton M. Popa. Preot de țară, școlit la Blaj și Budapesta, el este un exponent al vremurilor sale, preocupându-se de păstorirea nu doar spirituală, ci și culturală și chiar politică a comunității greco-catolice reghinene și asumându-și astfel rolul pe care mulți fruntași români îl atribuiau preotului ca principalul apărător al națiunii printre membrii de rând, preotul având nu numai dreptul, dar și obligația să ia parte la viața politică, întrucât în decursul istoriei el își apăruse turma păstorită împotriva tuturor celor care amenințaseră să le prejudicieze viața religioasă. Astfel preotului i se cerea chiar să ia inițiativa în activitatea politică, economică și socială din satul său și să-și îndrume enoriașii în spiritul național adecvat.¹⁶ Astfel, Ariton Popa a fost unul din membrii fondatorii ai Despărțământului Reghin al Astei (1907), membru al Reuniunii învățătorilor români, al Societății pentru crearea

unui fond de teatru român, a înființat Reuniunea meseriașilor din Reghin, cu scopul de a împiedica deznaționalizarea elementului muncitor român, a colaborat la „*Foiaia școlastică*” din Blaj și chiar la periodicele: *Gazeta Transilvaniei*, *Unirea*, *Libertatea*, *Păstorul Sufletesc*. Pe plan politic, a fost un membru activ în cadrul Partidului Național Român, atât înainte cât și după unirea Transilvaniei cu România. Implicarea sa în mișcarea națională se constituie din mai multe momente. A participat la alegerile din 1905 și 1906, susținându-l pe candidatul Partidului Național Român în cercul Ighiu, Al. Vaida Voevod. În aceea perioadă era încă preot în satul Bucium-Sașa din județul Alba, pe care îl părăsește în 1906, pentru a veni la Reghin, fiind urmat la conducerea parohiei de Ion Agârbiceanu. Apoi în 1908 a fost însărcinat cu organizarea filialelor PNR în județul Mureș-Turda. După Unirea Transilvaniei cu România, continuând să activeze în cadrul Partidului Național și apoi al Partidului Național Țărănesc, a fost ales în 1929-1930 deputat în Parlamentul României. În toată această perioadă a manifestat un viu interes pentru evenimentele de pe scena politică românească, dovadă fiind contactele și legăturile pe care le avea cu liderii românilor Ștefan Cicio Pop, Elie Dăianu, Vasile Goldiș, Al. Vaida Voevod.

Campania pornită împotriva românilor din Transilvania odată cu intrarea României în război l-a transformat și pe protopopul Reghinului într-o victimă a internărilor forțate în județul Sopron, după un scenariu devenit aproape un tipar. În urma unei *denunțări răutăcioase*¹⁷ în 6 septembrie pe când terminasem proscomidia, doi jandarmi mă provoacă din ușa bisericii să merg cu ei. M-au escortat la Târgu-Muraș și de aici la Sopron, după un drum de patru zile plin de mizerii și batjocuri ordinare.¹⁸ Despre timpul petrecut la Sopron informațiile sunt lacunare. Mărturia protopopului publicată în lucrarea *Contribuția preoțimei române din Ardeal la războiul pentru întregirea neamului (1916-1919)*, alături de alte peste cincizeci de astfel de memorii ale internaților, este succintă. Internat în Fertőrákos am dus o viață grea fiind chinuit și de o boală îndelungată până în 12 iunie 1918. În acest timp o fată mi s-a măritat dar nu mi-au permis să merg acasă. Familia alungată de acasă mi s-a pustiit tot

avutul. În general, după cum mărturisește Sebastian Stanca, autorul cărții, cei care au fost actorii acestui episod, atunci când li s-au cerut amănunte despre cele suferite, au preferat să fie foarte laconici, *închis la Cluj ori deportat în județul Sopron*, cu indicarea lunilor de detenție sau deportare și nimic mai mult.

Dar cu toate acestea, o serie de patru scrisori păstrate în arhiva familiei Popa completează într-o oarecare măsură tabloul episodului de la Sopron, reconstituind în același timp atmosfera acelor vremuri și maniera în care contemporanii au înțeles să se adapteze împrejurărilor. Aceste corespondențe mențineau vie legătură cu familia și comunitatea, constituind probabil singura alinare pentru cel aflat departe de casă, izolat în sânul unei comunități ostile. Scrisorile constituie astfel crâmpoie din viața comunităților românești în timpul Primului Război Mondial.

În aprilie 1917, învățătorul G. Maior îi scrie protopopului despre starea de spirit a comunității, care privată de o îndrumare corespunzătoare se află în derivă. *Cuvintele Sf. Evanghelii: „Bate-voi păstorul și se vor risipi oile” poate niciodată nu au avut o mai mare influență asupra poporului nostru credincios de aci, ca tocmai acum de când P.O.D. Ta în urma unei denunțări răutăcioase Te-ai depărtat în urma forței te-ai depărtat din mijlocul acestui popor. Adevărat că consistorul s-a îngrijit de păstorii suplenți, dar oile, vai! Pare că fug de asemenea păstori, anume; ca să meargă în gura lupilor, căci poate văd, că suplenții păstori nu le prea au grija!* De asemenea îl informează despre posibilitatea unor demersuri pentru eliberarea sa, întreprinse împreună cu doamna protopopeasă. Încheie într-un ton optimist urându-i un an nou mai fericit și *paciință în amarul...*¹⁹

Scrisoarea lui Ștefan C. Pop din aprilie 1918 redă demersurile întreprinse pentru eliberarea internaților și a protopopului inclusiv, constituind un răspuns la o epistolă adresată acestuia de Ariton Popa la 21 aprilie 1918. *De patru zile mă ocup aici în Budapesta cu cauza internaților. Astăzi vor fi eliberați cam 146 de inși, durere tu nu ești între dânși. Rămâneți încă vreo 43 de inși, cari verosimil atunci vor fi eliberați, când pacea cu România va fi ratificată. .... Obosit de alergările, ce-mi trec peste puteri, închei deocamdat, rugându-vă pe cei rămași să vă păstrați liniștea și răbdarea, cred, că și*

ceasul eliberării voastre se apropie. Îl anunța și că a cerut ca protopopii să fie concediați pentru sinodul electoral la alegerea de mitropolit, lucru care va fi încuviințat dacă miliția nu se opune. Încheie spunându-i că: *Într-adevăr mi s-au făcut promisiuni frumoase și eu cu bună credință v-am scris.*²⁰

După arestarea lui Ariton Popa conducerea interimară a protopopiatului i-a revenit preotului greco-catolic Ioan Chirteș, înlocuit în noiembrie 1916 de către Simeon Zehan, parohul din Cașva, care va ține frâiele protopopiatului Reghin până la întoarcerea lui Ariton Popa la 19 iulie 1918.²¹ Scrisoarea, datată 16 aprilie 1918 și semnată de 20 de preoți din protopopiat ne îndreptățește să afirmăm că deși aflat în exil, Ariton Popa a continuat să se preocupe de soarta comunității sale, inițiind contacte cu preoții rămași în protopopiat.

Preonorate!

Azi am primit corespondența trimisă care ne-a adus mare bucurie. Preoții erau în cancelarie în sinod toți au cetit-o. Cu dor așteptăm învierea. Dea D-zeu ca așa să fie. În cauza militară stau cam rău căci mereu mă cearcă și de când e așa îmi simt zdruncinată albinăria și viitorul. Mucuri în biserică puține avem căci întregi nu sunt de loc. Nu demult am avut sfeștanie la Dl Maior, după ginere părăstas.

Cele mai multe holde sunt frumoase și suntem cu mare nădejde. Toți pomii sunt deja înfloriți că nu vor fi înghețați nu știm. Și până la revedere vă salută A. Moldovan.

*Scrisoarea se încheie cu urarea celor 20 de preoți. Vă dorim paciență căci nu mai poate fi lung exilul. D-zeu să vă aducă cât mai în grabă între noi.*²²

Dincolo de veștile despre comunitate, familie sau activități cotidiene scrisorile redau și starea de tensiune în care se aflau cei rămași acasă, izvorâtă din teama de a nu deveni la rândul lor victime. *Ce se ține de doamna cu copii, e bine până acuma asemenea și noi numai suntem tot cu frica în spate. D-ne ferește-ne! Să nu ne mai vie vremea, ca astă toamnă! Ieri și azi neîntrerupt a nins și ninge din nou.*²³ În același timp, înregistrează și legăturile familiale, dorul și preocuparea pentru soarta celui plecat și dorința de reîntregire a familiei.

Tată dragă!

Am primit și mulțumim pentru cărțile poștale din Pesta și Rákos. Ce mai faci Tată dragă? Noi suntem bine. Sâmbătă și ieri au fost socrii la Oradea. Au regretat că nu te-au putu întâlni. Astăzi e o vreme splendidă. Eppsc. a plecat ieri pe o săptămână. Pe-aici toate îs vechi, nimic nou. Zilele zboară. Prin 15 iunie va termina și Ionel cu cateheza. Te sărutăm și dorim. Ionel și Viorica. (21 Mai 1918).

Alături de Ariton Popa în satele de la Sopron, au fost internați și alți mureșeni din care îi amintim pe Octavian Petra din Ibănești, Nicolae Gliga din Râpa de Sus, Ștefan Rusu din Târgu-Mureș, Ioan Branea din Aluniș, Vasile Muntenescu din Solovăstru. Toți aceștia, împreună cu alți preoți și intelectuali și chiar țărani din diferite colțuri ale Transilvaniei au fost în fond victimele iminente ale unui conflict de origine și amploarea celui izbucnit în 1914. Politica guvernului ungar de creare a unui stat maghiar unitar care să cuprindă toate posesiunile Coroanei Sfântului Ștefan a exclus fără discuții ideea unei federații, trezind nemulțumirea minoritățile naționale. Starea de conflict cu Regatul român după 1916 a provocat derapaje și excese în atitudinea față de românii din Transilvania, care de altfel sub regimul maghiar nu erau umiliți, nu erau persecutați, dar erau totuși tratați și priviți de unguri ca o populație inferioară. Românii ...năzuiau la un statut de minoritate cu drepturi recunoscute într-o federație multinațională..... acceptau hegemonia Vienei, dar nu pe cea a Budapestei, afirmă într-un interviu Emil Cioran, a cărui familie a suferit de asemenea repercursiunile acelor vremuri, tatăl său fiind deportat la Sopron, iar mama la Cluj.²⁴

Protopopul Ariton Popa, eliberat la 12 iunie 1918, s-a reîntors la Reghin, reluându-și activitatea în cadrul protopopiatului la 20 iulie 1918. În lunile următoare, lăsând în urmă amintirea exilului de la Sopron, protopopul va deschide un nou capitol al activității sale, implicându-se activ în demersurile pentru înfăptuirea unirii Transilvaniei cu România, demersuri încoronate de participarea la 1 decembrie 1918, la Marea Adunare de la Blaj.

NOTE

1. Michel Winock, *La Belle Epoque*, Éditions Perrin, Paris 2002-2003, pp. 379–280.
2. *Culegere de texte pentru istoria universală. Epoca modernă*, vol. II (1848–1918), Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1974, p. 300.
3. *Ibidem*, p. 301.
4. Philippe Chassaigne, *Ordre publique et délinquance dans les villes en guerre 1914–1915* în Frédéric Rousseau *La guerre censurée Une histoire des combattants européens de 14-18*. Éditions du Seuil, 1999. pp. 114–123.
5. Zoltán Szász, *Politica oficială și naționalitățile în Transilvania văzută în publicistica istorică maghiară. Momente din istoria Transilvaniei apărute în revista História (Erdély a Históriaban)*, Editura Pro-Print Miercurea-Ciuc, 1999, pp. 211–212.
6. Idem, *Transilvania în Regatul României în Transilvania văzută în publicistica istorică maghiară. Momente din istoria Transilvaniei apărute în revista História (Erdély a Históriaban)*, Editura Pro-Print Miercurea-Ciuc, 1999, pp. 269–270.
7. Idem, *Românii în epoca modernă Transilvania văzută în publicistica istorică maghiară. Momente din istoria Transilvaniei apărute în revista História (Erdély a Históriaban)*, Editura Pro-Print Miercurea-Ciuc, 1999, p. 141.
8. Pr. dr. Mircea Păcurariu, *Politica statului ungar față de biserica românească din Transilvania în perioada dualismului 1867-1918*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe, Sibiu, 1986, p. 179.
9. Sebastian Stanca, *Contribuția preoțimei române din Ardeal la războiul pentru întregirea neamului (1916–1919)*, Cluj, 1925, p. 10.
10. *Ibidem*.
11. Elie Dăianu, *Amintiri din închisoare și exil (1917–1918)* vol. I., ed. Valentin Orga, Maria Aldea, Cosmin Budeancă, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2002, p.34.
12. Sebastian Stanca, *op. cit.*, p.26.
13. *Ibidem*, p. 37.
14. *Ibidem*, p. 27.
15. *Ibidem*, p. 28.
16. Keith Hitchins: *Afirmarea națiunii: mișcarea națională românească din Transilvania 1860–1914*, Ed. Enciclopedică, București, 2000, p. 162–164.
17. Scrisoarea lui G. Maior, 8.01.1917, publicată în *Gazeta Reghinului*, An II., nr. 5 (14), octombrie 1991, p. 3.
18. Pr. dr. Mircea Păcurariu, *op. cit.*, p. 112.
19. Scrisoarea lui G. Maior în *Gazeta Reghinului*, anul II, nr. 5 (14), octombrie 1991, p. 3.

20. Scrisorile lui Ștefan C. Pop în *Gazeta Reghinului*, anul II, nr. 5(14), octombrie 1991, p. 3.
21. Maria Dan, *Protopopul Ariton M.Popa*, Casa de Editură Mureș, Târgu-Mureș, 2006, p. 99.
22. Cele două scrisori datate 16 aprilie 1918 și 21 mai 1918 ne-au parvenit prin bunăvoința familiei Popa și au fost publicate în lucrarea *Protopopul Ariton M.Popa*, Casa de Editură Mureș, Târgu-Mureș, 2006.
23. Scrisoarea lui G. Maior, 8.01.1917, publicată în *Gazeta Reghinului*, An II., nr. 5 (14), octombrie 1991, p. 3.
24. E.M. Cioran – François Fejtő, *Despre revoluții și istorie în Europa Centrală. Nevroze, dileme, utopii*, coord. Adriana Babeți, Cornel Ungureanu, Editura Polirom, Iași, 1997, p. 304–305.

Elena Csobai

Comunitatea românească din Bichiș în a doua jumătate a secolului al XIX-lea

Biserica și școala comunității din Bichiș

Documentele parohiei din a doua jumătate a secolului al XIX-lea atestă că situația economică a parohiei ortodoxe din Bichiș, datorită celor 1200 de florini care din anul 1876 anual stăteau la dispoziția parohiei, pe baza testamentului Elenei Ghiba Birta, devine stabilă.¹ În anul 1878 parohia avea în total zece fundații, care au sprijinit biserica, școala și, totodată, comunitatea românească. Pentru mica comunitate acea stare materială relativ solidă a garantat existența românească prin religia ortodoxă la care au ținut. Datorită donațiilor, biserica s-a păstrat în condiții bune pînă la sfîrșitul secolului al XIX-lea. Comunitatea abia în anul 1890 – în timpul preotului Teodor Șerban, care a păstorit comunitatea între anii (1885–1894) – a început să facă demersuri pentru prima renovare a bisericii din Bichiș². S-a păstrat contractul încheiat cu întreprinzătorul zidar Kurti Matyas, care s-a angajat la schimbarea acoperișului cu șindrila nouă, la renovarea turnului, la zugrăvirea bisericii în exteriorul și în interiorul ei, apoi la repararea exterioară a casei parohiale și a școlii. Lucrările de renovare s-au terminat deja în timpul preotului Alexie Popovici, care păstorise comunitatea din anul 1895 pînă în anul 1920. În arhiva parohiei s-au mai păstrat cîteva documente în legătură cu lucrările de renovare din care am aflat că lucrările din interior s-au finalizat abia în anul 1897 cînd firma de aurar Mayer din Budapesta s-a angajat la aurirea întregului iconostas, a unor mobile din interiorul bisericii și la restaurarea icoanelor deteriorate.³ Este cunoscut faptul că constructorul și sculptorul iconostasului din Bichiș a lucrat la un nivel artistic înalt și că sculpturile au

fost aurite cu un aur de calitate, precum că toți sfinții reprezentați în icoanele de pe iconostas sunt dintre cele mai valoroase icoane de iconostas realizate de Stefan Tenețchi,⁴ făcute la comanda grecilor. Așadar și firma de aurar a lui Mayer din Budapesta a promis că lucrările vor fi executate tot din aur de calitate. Aici a-și adăuga că după această renovare a bisericii au trecut din nou aproape o sută de ani cînd comunitatea din Bichiș s-a putut angaja la o nouă renovare a bisericii. Documentele atestă că încă tot în anul 1897 parohia a cheltuit 2520 de florini pentru zidirea casei parohiale⁵. În anii următori, după renovarea bisericii și după construirea casei parohiale, parohia a devenit tot mai săracă. În prima jumătate a anului 1900 s-a și făcut un control cu privire la starea materială a parohiei. Pe baza controlului s-a arătat că parohia are o restanță de 41 de coroane, după care s-a adăugat observația că parohiei i s-a donat 200 de coroane după care parohia din nou va trece la o situație normală, dacă în viitor va duce o gospodărire riguroasă. Din mai multe observații reiese că parohia era îngrijorată din cauza stării economice în care a ajuns din cauza renovărilor, a zidirii casei parohiale și a altor cheltuieli. În deceniile următoare parohia nu s-a angajat decît la cele mai necesare mici lucrări cum a fost văruiatul sau reparația gardului. Lîngă biserică funcționa și școala, încă din anul 1794⁶. Printre documentele păstrate se găsesc puține informații în legătură cu funcționarea școlii. Din anul 1854 pînă în anul 1901 în Bichiș activa ca învățător Florian Popovici.⁷ În anul 1888 conducerea comunei i se adresează preotului ortodox Teodor Șerban din cauza controlului din acel an făcut la școala confesională, rugîndu-l ca în scurt timp să se aplice cele cerute, fiindcă conducerea trebuie să raporteze în fiecare săptămînă starea școlilor din punctul de vedere al sănătății.⁸ Probabil că școala funcționa într-o stare nefavorabilă, deși în anul 1896 s-a făcut la comandă două geamuri din lemn de stejar pentru școala confesională, care trebuiau terminate într-un termen de 14 zile.⁹ La sfîrșitul secolului, în anul 1898, din încredințarea episcopului din Arad sosește o scrisoare la parohia din Bichiș în care se comunică următoarele: „că dacă comuna bisericească de acolo nici într-un caz nu ar

putea prelimina din izvoarele sale primul cvincvenal pe seama învățătorului Florian Popovici ci dorește a cere acel cvincvenal de la stat, atunci onoratul oficiu parohial să îndrume comitetul a subșterne aici următoarele:¹⁰

Episcopul din Arad a cerut să i se trimită preliminarul comunei bisericești, preliminarul cultului, documentele despre salariul învățătorului, atestatul de calificațiune al învățătorului, atestatul despre sărăcia comunei bisericești, semnat de antistia comunală și conspectul revăzut de antistia comunală despre numărul pruncilor obligați de școală. Avînd aceste documente la îndemînă, cu rugămintea comitetului parohial adresată ministerului de culte și instrucțiune, însuși consistoriul va interveni la guvern pentru acordarea acestui ajutor statal. Situația învățămîntului românesc era la fel în toate localitățile. În condițiile lipsei unui sprijin material substanțial din partea statului, învățămîntul românesc susținut de masele populare și aflat sub patronaj confesional s-a menținut într-o situație precară. Din anul 1901 și pînă în anul 1912, în Bichiș este învățător Nicolae Costa. Dintr-un raport întocmit inspectoratului școlar în anul 1910 s-a scris următoarele:¹¹

- școala din Bichiș are o singură sală de învățămînt cu o suprafață de 37 de metri pătrați,
- în această sală sînt cele șase clase mixte,
- învățătorul este Costa Nicolae,
- învățătorul nu primește de la stat nici un ajutor,
- în clasa șasea un singur elev a umblat o singură zi,
- și că în total 41 de elevi au umblat la școală în cele șase clase mixte.

După Costa Nicolae urmează, în anul 1916, Ciorogariu Terentius, apoi pe anul școlar 1916/17 devine învățător Cornel Hui din Șiria, iar pe anul 1917/18 Sofia Bărăbaș devine învățătoare provizoră.¹² După război, în anul 1924, Ștefan Cardoș din Giula este învățător în Bichiș, după care în anul 1926 urmează Gheorghe Botteu, care pînă în anul 1929 deține postul de învăță-

tor, iar de la această dată școala n-a mai funcționat. Între timp din anul 1920 parohia a rămas vacantă pînă în anul 1927, cînd Petru Mișcuția din Chitighaz este ales preot.¹³

Din timpul războiului s-au păstrat și datele statistice școlare pe anul 1915/16, 1916/1917, 1917/1918, între care s-a menționat că Bichișul susține o singură școală confesională, are un singur edificiu (propriu al comunei bisericești), cu o singură sală, cu un singur învățător provizoriu, sau înlocuitor) cu calificațiune, cu un salariu de 1200 de coroane, și că suma totală este dată de parohie.

Numărul obligaților la școală în anul 1915/16:¹⁴

prunci de la	6-12 ani	22	în total	45
fete	„	23		

Dintre cei obligați au frecventat școlile elementare confesionale ale parohiei:

prunci de la	6-12 ani	9	în total	16
fete	„	7		

Dintre cei obligați au frecventat școlile elementare populare străine:

prunci de la	6-12 ani	13	în total	28
fete	„	15		

În arhiva parohiei din anii 1890 s-au păstrat și cîteva dintre rapoartele făcute pentru inspectorul școlar despre efectivul elevilor de religie ortodocși, din diferitele școli, care bine-înțeles nu era prea mare. De exemplu, preotul ortodox din Bichiș Alexiu Popovici în anul 1910 a întocmit lista elevilor de la gimnaziile superioare din Bichiș, Mezötúr și Szarvaș:¹⁵

De data aceasta mă voi referi numai la Bichiș, fiindcă este un exemplu foarte semnificativ. La gimnaziul superior din Bichiș au învățat elevi din localitățile a patru județe, cum era județul Bihor, Bichiș, Arad și Timiș.

Elevii de la gimnaziul superior din Bichiș

Clasa I.

Ioan Dohanyoș, loc. Bichiș, părinții lucrau la căile ferate, vorbește limba maghiară

Clasa II.

Flore Codrean	„ Șiclău	„ plugar	„	„	și română
Ioan Gubaș	„ Bichiș	„ comerciant	„	„	și română
Ioan Popovici	„ Berechiu	„ preot	„	„	și română
Gavril Dudulescu	„ Giriș	„ învățător	„	„	și română
Traian Leucuția	„ Șomoșecheș	„	„	„	și română

Clasa III.

Petru Brad	„ Otlaca	„ plugar	„	„	și română
Iuliu Cure	„ Covășințiu	„ preot	„	„	și română
Octavian Sărac	„ Timiș	„ preot	„	„	și română
Ioan Ardelean	„ Bichiș	„ servitor	„	„	

Clasa IV.

Vasilie Ardelean	„ Socodor	„ plugar	„	„	și română
Ioan Lucaciu	„ Timiș	„ învățător	„	„	și română
Ioan Ardelean	„ Bichiș	„ servitor	„	„	

Clasa V.

Ioan Turcu	„ Totvărădia	„ preot	„	„	și română
Nerva Jercan	„ Șiclău	„ preot	„	„	și română
Teodor Dohanyoș	„ Bichiș, părinții lucrau la căile ferate,	vorbește limba	maghiară		
Iosif Petric	„ Susani	preot	„	„	și română

Clasa VI.

Nicolau Căpățian	„ Sîrbova maghiară	plugar	„	română	română
Mircea Jercan	„ Șiclău	preot	„	„	română
Teodor Poisan	„ Socodor	„ plugar	„	„	română
Valeriu Fomuția	„ Totvărădia	„ notar com.	„	„	română

Clasa VIII.

Constantin Cimponariu Lipova	„ preot	„	„	maghiară română și germană.	
------------------------------	---------	---	---	-----------------------------	--

Dintre cei care au învățat la gimnaziul din Bichiș au fost catechizați 21 de elevi, adică toți care au terminat la gimnaziul superior din Bichiș. Din lista elevilor reiese că deja în anul 1910 numai elevii din Bichiș nu vorbeau ambele limbi, deci româna și maghiara, ci numai maghiara cu o singură excepție. Marea majoritate a elevilor vorbea româna și maghiara, sau eventual germana.¹⁶

Pe baza cercetării din anul trecut am constatat că deja în anul 1823 grecii și românii din Bichiș încep a folosi limba maghiară, limba lor oficială devine maghiara atunci când întocmesc un memoriu, chiar și preotul român iscălește în ungurește. Apoi am constatat că tinerii ortodocși din localitate – deja din a doua jumătate a secolului al XIX-lea – s-au căsătorit în primul rînd cu maghiari din mai multe localități, care erau de religie catolici, evangheliști sau reformați. Concluzia mea a fost că românii din Bichiș au început timpuriu să se căsătorească cu cei de altă confesiune, să vorbească limba maghiară chiar și în biserică, care apoi a dus la pierderea limbii române, ba chiar la pierderea credincioșilor, iar mai târziu la accelerarea asimilării românilor din Bichiș. Aceste concluzii rămîn valabile datorită și faptului că învățămîntul românesc confesional, după cum am urmărit în toate perioadele istoriei din motivele amintite, s-a menținut într-o situație precară și nu s-a putut angaja la stoparea asimilării.

Aspecte cu privire la demografia populației românești din Bichiș

Vorbind despre localitatea Bichiș trebuie să precizăm că este vorba despre o localitate a județului Bichiș înființată în anul 1240, care pînă în anul 1450 era centrul de comite al județului.¹⁷ Apoi mai trebuie de evidențiat că localitatea pînă în anul 1864 era oraș, iar de la acea dată, pînă în anul 1898 devine comună. Face parte dintre acele puține localități care în toate perioadele istoriei era locuită, fără întrerupere, chiar și în perioada turcească. De religie, populația maghiară din Bichiș era catolică, din care o parte de prin anii 1535 trece la protestanți, și nu peste mult

timp înființându-și comunitatea bisericească reformată.¹⁸ Deci în mijlocul acestei populații maghiare majoritare se înființează comunitatea bisericească ortodoxă în anul 1787, de greci, macedo-români și armeni.¹⁹ Din toate documentele comunității bisericești ortodoxe reiese că Bichișului îi aparținea Mezőberény, Vésztő, Szeghalom, Gyoma și Endrőd acestea fiind filialele bisericii din Bichiș.²⁰ Parohia ortodoxă din Bichiș primește rapoartele cu datele populației de religie ortodoxă din aceste filiale, după cum și în conscrierea populației câteodată apar și aceste date statistice. Dar aceste filiale neavînd biserică și preot în localitățile respective, așadar și datele apar doar întîmplător. Cu privire la demografia populației românești pînă în anul 1880 nu ne putem baza decît pe statistica comunităților bisericești. La biserica din Bichiș s-a păstrat conscrierea populației din anul 1838, iar apoi din anul 1856 și pînă în anul 1865, ceea ce înseamnă că zece ani de-a rîndul. Urmărind tabelele demografice vom primi și cîteva date referitoare și la alte grupuri minoritare, și la o altă confesiune.

Prima dată să urmărim conscrierea anului 1838:²¹

Numărul

parohiilor bisericilor caselor bărbați femei de toți români sîrbi greci jidani s. totală

1	7	81	452	486	938	761	14	86	77	938
---	---	----	-----	-----	-----	-----	----	----	----	-----

În următoarele vom reda doar datele anilor 1856 și 1865:²²

Anul case bărbați femei de toți români sîrbi greci jidani s. totală

1856	97	473	509	982	804	11	77	90	982
------	----	-----	-----	-----	-----	----	----	----	-----

Anul case bărbați femei de toți români sîrbi greci jidani s. totală

1865	74	455	490	945	779	16	77	73	945
------	----	-----	-----	-----	-----	----	----	----	-----

După cum rezultă din cele trei tabele, cei mai numeroși au fost românii, după ei au urmat grecii și izraeliții, iar cei mai puțini au fost sîrbi. Comparînd cele trei tabele numărul populației arată o mică tendință de scădere a populației. Recensămintele organiza-

te de statul maghiar de la dualism pînă la al doilea război mondial au înregistrat de fiecare dată o creștere a populației din această localitate și totodată o scădere treptată a populației românești :

Anul	Nr. pop.	Maghiari	Români	Sârbi	Alții
1869	22 547				
1890	25 087	24 334	89	2	
1900	25 483	24 718	63	3	
1910	26 875	25 762	81	10	
1920	28 161	26 933	61	6	
1941	29 284	28 646	11	3	

Pentru Oficiul Maghiar de Statistică în anul 1891 s-a raportat că în comuna Szeghalom s-au înregistrat, în total, 115 de suflete de religie ortodoxă, reprezentînd o filia aparținătoare comunei bisericești ortodoxe din Bichiș.²³ În anul 1900 s-a întocmit un alt raport în filia din Vésztő unde au fost înregistrate 10 familii plătind birul pentru biserica ortodoxă. Numai pe baza recensămintelor este foarte greu să ajungem măcar în apropierea realității de atunci. Este cunoscut faptul că statistica niciodată nu acoperă o realitate absolută, se deformează sub constelația politicii din perioada respectivă. În anul 1915 s-a raportat episcopiei din Arad că comuna bisericească din Bichiș cu filiile sale împreună are ²⁴ de suflete pe baza căreia trebuie să plătească anual la fondul tractului protopopesc 5 coroane. Deci înseamnă că în cele cinci filii locuiau cam 200 de suflete de religie ortodoxă, fiindcă la parohia din Bichiș din anul 1916 s-a păstrat conscrierea populației, în care s-a menționat:²⁵

Numărul sufletelor în total	bărbați	femei
491	242	249

Dar încă și în anul 1933 preotul Ștefan Cardoș a raportat că în comuna bisericească din Bichiș sînt, în total, 500 de suflete pe baza căreia trebuie să plătească competența cancelariei protopopești din Giula. Evident este faptul că preoții nu aveau nici un

interes să dea rapoarte false fiindcă pe baza numărului de populație comuna trebuia să plătească suma respectivă.

Dacă parcurgem cu atenție tabelul recensămintelor, putem observa că în anul 1910 în Bichiș s-au înregistrat doar 81 de români, pe când în anul 1916 biserica a înregistrat 491 de suflete, iar în anul 1920, în recensământ, s-au înregistrat doar 61 de români, pe când biserica în anul 1933 avea 500 de suflete.²⁶

Date cu privire la ajutorarea tinerilor din Bichiș din fundațiile românilor din Ungaria

Cercetînd corespondența parohiei putem afirma că comuna bisericească nu avea prea multe relații cu celelalte comunități românești, cum de pildă cu Giula, Chitighaz, Bichișciaba, Bătania etc., numai după anii 1920. Pe când celelalte parohii aveau mai multe relații, contacte directe între ele, Bichișul pare a fi o insulă aparte. Însă mai des avea un contact direct cu Aradul; din corespondența parohiei reiese clar că și episcopia din Arad parcă căuta să spijinească pe cît putea această parohie. În general scrisorile provenite de la episcopia din Arad, în cele mai multe cazuri, sînt scrise, din încredințarea episcopului, de către secretar, dar în cazul Bichișului parohia se pare că a fost în atenția fiecărui episcop din Arad, fiindcă scrisorile de multe ori sînt scrise și semnate de episcop. Această atenție acordată comunității din Bichiș provine încă din anii 1780, când se construiește biserica, și probabil și datorită fundației Elena Ghiba Birta, înființată în anul 1863²⁷. În general fundațiile au sprijinit biserica și au reprezentat și o garanție pentru viitor, susținînd biserica și școala ortodoxă. Cele zece fundații existente în Bichiș în anul 1878 existau și în anul 1895. Iată cum s-au înregistrat aceste fundații în anul 1895:²⁸

Fundațiunile din parohia Bichiș:

- 1, Sara Glutzko fundațiune cantorală 1900 de fl.
- 2, Alesandra Costa fundațiune pentru parastase 105 fl
- 3, Elena Ghiba Birta fundațiune bisericească 1100 fl
- 4, Maria Papp fundațiune pentru parastase 150 fl

- 5, Maria Petraviciu fundațiune pentru parastase 200 fl
- 6, Ana Petraviciu fundațiune pentru orologiu 450 fl.
- 7, Maria Papp fundațiune pentru ajutorarea școlărilor săraci 20 fl
- 8, Catarina Belenta fundațiune pentru ajutorarea școlărilor săraci 200 fl
- 9, Elena Ghiba Birta fundațiunea anual salar învățătoresc 1000 fl
- 10, Capitalul de la Mezőberény 1000 fl."

Aceste fundații au însemnat anual o sumă de 6125 de coroane²⁹, constituind o garanție solidă pentru viitorul comunității, fiindcă au asigurat salariul învățătorului, ajutorarea școlărilor săraci, ținerea parastaselor, plata cantorului, ba chiar și întreținerea orologiului din turnul bisericii. Cu un cuvînt, aceste fundații au însemnat existența comunității bisericești. Trebuie evidențiat că pe parcursul anilor toate fundațiile și-au îndeplinit scopul inițiat. Din anul 1897 pînă în anul 1920 aproape în fiecare an, 20 de studenți din Bichiș au primit stipendii din fundațiile „Elena Ghiba Birta”, „Teodor Papp” sau din „Fundația Emanoil Gojdu”³⁰

- 1, În 1897 din fundațiunea „Elena Ghiba Birta” Sever Popoviciu jurist anul I.
- 2, În 1899 din fundațiunea „Emanoil Gojdu” Ștefan Popoviciu gimn. clasa III.
- 3, În anul 1900 din fundațiunea „Elena Ghiba Birta” Paul Chiș
- 4, În anul 1900 din fundațiunea „Elena Ghiba Birta” Aurel Popoviciu
- 5, În anul 1900 din fundațiunea „Elena Ghiba Birta” George Popoviciu
- 6, În anul 1912 din fundațiunea „Teodor Papp” Traian Leucuța
- 7, În anul 1912 din fundațiunea „Teodor Papp” Ioan Gubaș
- 8, În anul 1912/13 din fundațiunea „Elena Ghiba Birta” Teodor Dohanyoș
- 9, În anul 1914/15 din fundațiunea „Elena Ghiba Birta” Ioan Dohanyoș
- 10, În anul 1915 din fundațiunea „Elena Ghiba Birta” Mihai Leucuța

- 11, În anul 1916 din fundațiunea „Teodor Papp” Ioan Gubaș
 12, În anul 1916 din fundațiunea „Teodor Papp” Traian Leucuța
 13, În anul 1917 din fundațiunea „Elena Ghiba Birta” Teodor Dohanyoș
 14, În anul 1917 din fundațiunea „Elena Ghiba Birta” Ladislau Dohanyoș
 15 În anul 1918 din fundațiunea „Elena Ghiba Birta” Ladislau Dohanyoș
 16, În anul 1918 din fundațiunea „Elena Ghiba Birta” Teodor Dohanyoș
 17, În anul 1919 din fundațiunea „Elena Ghiba Birta” Ladislau Dohanyoș
 18, n anul 1919 din fundațiunea „Elena Ghiba Birta” Teodor Dohanyoș
 19, În anul 1920 din fundațiunea „Elena Ghiba Birta” Ladislau Dohanyoș
 20, În anul 1920 din fundațiunea „Elena Ghiba Birta” Teodor Dohanyoș

În anul 1899 Ștefan Popovici din Bichiș, student gimnazial în clasa a III, se adresează reprezentăței fundațiunei Gojdu ca să fie sprijinit cu un stipendiu. Cităm din această cerere:³¹

„Ilustrată Reprezentantă!

Absolvînd clasa II gimnazială, ca fiu de român între elevii străini de neam și limbă desvoltîndu diligența în studiere, am eluptat să fiu primul în clasă și pur eminent în studii. Tatăl meu preot român gr. or.: fiind însă – precum sunt cei mai mulți preoți români – atît de slab dotat, în cît e imposibilă a ne prevedea pe frați și surori – care asemenea frecventează institute medii – cu speșele necesare. Recurg deci la grațitudoinea Ilustratei Reprezentantă, ca din fundațiunea Mecenatului român – numit pentru școlarii străduincioși să fiu și eu împărtășit cu stipendiu, ca studiile să le pot continua fără lipse mari... Studiile le voi continua în gimnaziul din Bichiș, iar rezoluțiunea inaltă vă rog să fie comunicată tatălui meu Alexiu Popovici preot român greco-oriental.”

Această cerere atestă în mod adecvat situația preoților, a tinerilor români, situația lor economico-socială din localitățile Ungariei locuite și de români.

NOTE

1. Colecția Bisericii Ortodoxe Române. Arhiva Parohiei Ortodoxe Române din Bichiș Acte diverse
2. Colecția Bisericii Ortodoxe Române. Arhiva Parohiei Ortodoxe Române din Bichiș Acte diverse
3. Colecția Bisericii Ortodoxe Române. Arhiva Parohiei Ortodoxe Române din Bichiș Acte diverse
4. Nagy Márta, *Ortodox ikonosztázionok Magyarországon*, Debrecen, 1994. 87.
5. Colecția Bisericii Ortodoxe Române. Arhiva Parohiei Ortodoxe Române din Bichiș Acte diverse
6. Colecția Bisericii Ortodoxe Române. Arhiva Parohiei Ortodoxe Române din Bichiș Acte diverse
7. Colecția Bisericii Ortodoxe Române. Arhiva Parohiei Ortodoxe Române din Bichiș Acte diverse
8. Colecția Bisericii Ortodoxe Române. Arhiva Parohiei Ortodoxe Române din Bichiș Acte diverse
9. Colecția Bisericii Ortodoxe Române. Arhiva Parohiei Ortodoxe Române din Bichiș Acte diverse
10. Colecția Bisericii Ortodoxe Române. Arhiva Parohiei Ortodoxe Române din Bichiș Acte diverse
11. Colecția Bisericii Ortodoxe Române. Arhiva Parohiei Ortodoxe Române din Bichiș Acte diverse
12. Colecția Bisericii Ortodoxe Române. Arhiva Parohiei Ortodoxe Române din Bichiș Acte diverse
13. Colecția Bisericii Ortodoxe Române. Arhiva Parohiei Ortodoxe Române din Bichiș Acte diverse
14. Colecția Bisericii Ortodoxe Române. Arhiva Parohiei Ortodoxe Române din Bichiș Acte diverse
15. Colecția Bisericii Ortodoxe Române. Arhiva Parohiei Ortodoxe Române din Bichiș Acte diverse
16. Colecția Bisericii Ortodoxe Române. Arhiva Parohiei Ortodoxe Române din Bichiș Acte diverse
17. Dr. Vitéz Durkó Antal, *Békés nagyközség története*. Békés, 1939, 134. p

18. Dr. Vitéz Durkó Antal, *Békés nagyköztség története*. Békés 1939, 134. p
19. Dr. Vitéz Durkó Antal, *Békés nagyköztség története*. Békés 1939, 134. p
20. Colecția Bisericilor Ortodoxe Române. Arhiva Parohiei Ortodoxe Române din Bichiș Acte diverse.
21. Colecția Bisericilor Ortodoxe Române. Arhiva Parohiei Ortodoxe Române din Bichiș Acte diverse.
22. Colecția Bisericilor Ortodoxe Române. Arhiva Parohiei Ortodoxe Române din Bichiș Acte diverse
23. Colecția Bisericilor Ortodoxe Române. Arhiva Parohiei Ortodoxe Române din Bichiș Acte diverse
24. Colecția Bisericilor Ortodoxe Române. Arhiva Parohiei Ortodoxe Române din Bichiș Acte diverse
25. Colecția Bisericilor Ortodoxe Române. Arhiva Parohiei Ortodoxe Române din Bichiș Acte diverse
26. Colecția Bisericilor Ortodoxe Române. Arhiva Parohiei Ortodoxe Române din Bichiș Acte diverse
27. Colecția Bisericilor Ortodoxe Române. Arhiva Parohiei Ortodoxe Române din Bichiș Acte diverse
28. Colecția Bisericilor Ortodoxe Române. Arhiva Parohiei Ortodoxe Române din Bichiș Acte diverse
29. Colecția Bisericilor Ortodoxe Române. Arhiva Parohiei Ortodoxe Române din Bichiș Acte diverse
30. Colecția Bisericilor Ortodoxe Române. Arhiva Parohiei Ortodoxe Române din Bichiș Acte diverse
31. Colecția Bisericilor Ortodoxe Române. Arhiva Parohiei Ortodoxe Române din Bichiș Acte diverse

Emilia Martin

Pe marginea unei aniversări. Patrimoniu etnografic românesc în Ungaria

De la bun început este necesar să fac unele precizări privind subiectul comunicării. În cele ce urmează aș dori să prezint activitățile de salvare și de valorificare expozițională a patrimoniului etnografic românesc din Ungaria din ultimii 60 de ani. La alegerea subiectului comunicării am avut în vedere faptul că în anul acesta se împlinesc 25 de ani de la inaugurarea casei muzeu din Chitighaz, prima și singura casă muzeu românească din țară.

Aproape în fiecare săptămână citim, în paginile ziarelor, sau auzim la diverse manifestări, în diferite interviuri cât de importantă este pentru comunitatea românească păstrarea culturii, limbii, identității și a tradițiilor vechi. Cred că este declarația cea mai des întâmpinată în discursurile conducătorilor autoguvernărilor, asociațiilor, organizațiilor civile, instituțiilor, sau a intelectualilor aparținând comunității românești. În timp ce repetăm pînă la plictiseală această frază, e util să ne întrebăm, dacă oare intelectualitatea de azi este într-adevăr interesată de păstrarea și îngrijirea patrimoniului etnografic?

Pentru a avea o imagine exactă, adevărată asupra implicării celor responsabili și a elitelor culturale românești, vom prezenta atît demersurile care s-au făcut în timp, în vederea ocrotirii patrimoniului etnografic românesc, cît și eșecurile sau nerealizările.

Începînd cu mijlocul secolului 20, cele mai multe componente ale culturii populare au început să-și piardă funcția și însemnătaea. Procesul acesta de dispariție a valorilor lumii tradiționale a fost unul firesc, în contextul noilor factori sociali, economici, politici și culturali, care au intervenit în viața satelor. În ceea ce-i privește pe românii din Ungaria, cauza principală a dispariției tradițiilor vechi n-a fost mediul străin sau influențele externe, ci

modelul nou de viață, apărut în urma modernizării, civilizării. Acest proces de modernizare de fapt s-a petrecut în întreaga țară, în lumea satului, indiferent de naționalitatea locuitorilor.

În același timp însă, tot de prin anii 1950-60, au apărut diverse inițiative, acțiuni care au avut drept scop salvarea valorilor culturale. În multe dintre localitățile din țară s-au format echipe de păstrare a tradițiilor, ansambluri populare, cercuri de cîntece și dansuri populare¹, dar în același timp au început și cercetările de teren, culegerile de etnografie și folclor², înregistrările privind istoria locală sau a limbii vorbite în diferitele localități etc. Acești primi conducători ai echipelor, cercetători, colecționari de piese nu au fost profesioniști, ci oameni sufletești, ambițioși care, cu sprijinul unor instituții – în cazul naționalităților îndeosebi cu ajutorul uniunilor culturale – au început așa zisa operație de „păstrare a tradițiilor”, ceea ce de fapt a însemnat o muncă de adunare și de prezentare pe scenă, în expoziții sau în volume.

Volumele, studiile, articolele apărute despre comunitatea românească din Ungaria sînt azi la fel de importante³, prin informațiile pe care le conțin, printre altele, despre viața religioasă, învățămîntul românesc sau despre manifestările culturale, fie ele folclorice, gastronomice, literare etc., organizate cu scopul de a consolida sentimentul de identitate.

Nu voi trece în revistă rezultatele obținute în domeniul patrimoniului imaterial, ci mă voi referi la cel material, adică la urmele civilizației românești, care simbolizează trecutul îndepărtat, rădăcinile, importante pentru viitor. Vorbim despre reminiscențe ale culturii populare care transmit valori, cu care se pot mîndri membrii comunității.

Mă gîndesc aici la patrimoniul etnografic construit și la cel material, cum sînt de exemplu casa muzeu din Chitighaz, colecția etnografică din Aletea, expoziția din castelul din Gyulavári, colecția etnografică a muzeului de bază al românilor din Ungaria, sau diferitele colecții etnografice particulare.

Tentative de amenajare a unei case muzeu au apărut deja în anii 1970, însă, din păcate, despre acestea știm doar din povestirile colaboratorilor de atunci ai Uniunii Culturale.

În acea vreme, cea mai potrivită casă pentru a deveni muzeu a fost considerată casa lui Teodor Iova de pe strada Rákóczi nr. 1 din Micherechi, o clădire construită la mijlocul secolului al 19-lea, cu două încăperi, cu cerdac cu stîlpi ciopliți din lemn, cu dușumea din pămînt și acoperiș din trestie.

Eșecului acestui proiect de realizare a unei case muzeu în Micherechi, pe strada Rákóczi nr.1, s-a datorat neînțelegerii dintre conducătorii Uniunii și proprietarul casei, în privința prețului de cumpărare. Ulterior, în anul 1980, moștenitorii lui Teodor Iova au demolat casa, construind pe locul ei una nouă.

O altă ocazie de amenajare a unei case muzeu s-a ivit la sfîrșitul anilor 1980, în Apateu, unde primarul de atunci a fost de acord să se restaureze o casă veche, plasată pe șoseaua principală Giula – Debrecen, într-un loc frecventat.

Conform planurilor, casa ar fi intrat în proprietatea muzeului județean Hajdú-Bihar și ar fi fost amenajată cu piese etnografice din colecția muzeului Bichiș, piese adunate de-a lungul anilor în cadrul cercetărilor de teren în Bihorul unguresc și la Apateu. Deoarece clădirea, conform studiilor efectuate, nu s-a dovedit a fi potrivită cu destinația pe care urma să o primească, nici acest plan nu s-a realizat.

În 2004 s-a ivit posibilitatea cumpărării unei case tradiționale pentru a se amenaja un muzeu în Orașul Mic Românesc din Giula, dar în această perioadă nici-o organizație nu a putut procura sumele necesare pentru cumpărare și amenajare.

Tot așa, din motive financiare, a eșuat și proiectul românilor din Otlaca-Pustă de a inaugura un muzeu în casa lui Ioan Duma, cu piesele existente în colecția Duma. Singurul lucru îmbucurător a fost că măcar piesele s-au păstrat, fiind cumpărate pentru colecția etnografică a muzeului de bază al românilor din Ungaria.⁴

O singură inițiativă s-a realizat totuși. În anul 1984, Uniunea Democratică a Românilor din Ungaria, în colaborare cu Muzeul Județean Bichiș, a amenajat la Chitighaz, cu obiecte adunate de la românii din localitate și cu piese etnografice din colecția muzeului județean,⁵ prima și singura casă muzeu românească.

Din anul 1949 există o lege în Ungaria care recunoaște și clădirile țărănești ca fiind monumente. În baza acestei legi, începând cu anii 1970, în întreaga țară a fost înființată o rețea de case muzeu, adică colecții etnografice în aer liber, cu piese etnografice caracteristice locului, întemeiate cu scopul de a reprezenta – prin interiorul casei, mobile, obiecte de uz, meșteșuguri, clădiri anexe, etc – cultura materială tradițională a unei regiuni, localități sau naționalități.

La ora actuală funcționează în Ungaria 4 muzee în aer liber (la Szentendre, Nyíregyháza, Zalaegerszeg și Ópusztaszer) și peste 300 de case muzeu. Multe dintre ele sînt înființate de diverse foruri ale naționalităților. Ca exemplu amintim naționalitatea slovacă, care pînă la ora actuală are în proprietate 57 de case muzeu și colecții etnografice, pentru finanțarea și întreținerea cărora a înființat Societatea Legatum.⁶

În anul 2002 s-a constituit Asociația „Uniunea Caselor Muzeu” pentru a sprijini inițiativele și toate activitățile diverselor comunități, legate de aceste colecții etnografice. De altfel, în ultima perioadă a crescut numărul acelor case muzeu care nu sînt pur și simplu expoziții, ci oferă vizitatorilor posibilitatea de a desfășura anumite activități, de a-și însuși meșteșuguri tradiționale sau de a organiza conferințe, fiind dotate cu ateliere de specialitate, săli de conferințe, posibilități de cazare. Astfel, acestea pot să intre în circuitul turistic.

Din păcate cu singura casă muzeu românească nu prea ne putem mîndri. De la înființare pînă în 2007 a fost în proprietatea consiliului local, fiind administrată de către casa de cultură din Chitighaz. Consiliul local nu a ținut seamă de faptul că pentru funcționarea casei este necesar păstrarea în stare acceptabilă a clădirii, ceea ce presupune atenție și o finanțare permanentă. Casa muzeu a funcționat cu un singur administrator, angajat 4 ore pe zi, și care a îndeplinit și funcția de supraveghetor, făcînd posibilă vizitarea expoziției, mai cu seamă în cadrul anumitor manifestări sau întâlniri ale echipelor de păstrare a tradițiilor.

După un deceniu de la inaugurare, starea clădirii s-a deteriorat. Renovarea ei s-a făcut în 1996. Pentru aceste lucrări s-au

obținut 3 milioane și 800 mii de Ft, de la Ministerul Culturii și de la Oficiul de Ocrotire a Monumentelor. De atunci au mai trecut 10 ani, și casa a ajuns într-o stare și mai dezastruoasă.

Consiliul local din Chitighaz, neputînd face față cerințelor, a decis să o vîndă Autogovernării pe Țară a Românilor din Ungaria, renunțînd la toate drepturile de pînă atunci. Astfel, pentru o sumă de peste 16 milioane de Ft, clădirea a ajuns în proprietatea AȚRU, și funcționează ca filială a Centrului de Documentare și Informare.

Pentru comunitate nu ar avea prea mare importanță cine este proprietarul, sau în a cui administrare funcționează singura casă muzeu românească din Ungaria. Important este însă că situația casei nu s-a rezolvat din nici-un punct de vedere, nici ajungînd în proprietatea AȚRU. În vreme ce celelalte naționalități din Ungaria au zeci de case muzeu și colecții etnografice, bine păstrate și îngrijite, noi avem una singură, pe cale să se dărîme. Ar trebui să se pună capăt stării vitrege în care se află, să fie renovată, îngrijită permanent și încadrată în activitățile tradiționale și în circuitul turistic. Pentru atingerea acestui scop este nevoie să i se acorde o mai mare atenție, să se prevadă sursele financiare necesare pentru renovare și să se asigure o funcționare permanentă.

De două decenii, românii din Ungaria își propun realizarea unei expoziții cu valorile de artă bisericească, ceea ce sperăm că se va rezolva într-un viitor nu prea îndepărtat. Tot așa, ar fi nevoie și de o expoziție permanentă avînd ca temă viața tradițională românească. Și aceasta cu atît mai mult cu cît materialul necesar pentru amenajarea unei expoziții etnografice există. Muzeul Județean Békés, începînd cu anii 1970, a devenit muzeul de bază al românilor din Ungaria, astfel în sarcinile sale a intrat și intră colecționarea mărturiilor materiale ale comunităților românești din Cîmpia Maghiară, adunarea pieselor și prezentarea acestora în cadrul expozițiilor.

Transformările social-economice care s-au produs în ultimele decenii au avut urmări considerabile și în cultura populară a românilor. Cea mai mare parte a pieselor vechi, tradiționale, a

ieșit din uzul gospodăresc și s-a nimicit. Datorită procesului accelerat de transformare și a concurenței făcute de colecționarii particulari, a trebuit să se adune în regim de urgență obiectele cu caracter etnic în colecția muzeului.

În domeniul etnografiei au fost colecționate pentru muzeu – în funcție de posibilitățile financiare – uneltele gospodărești, piese de mobilă, țesături, piese de îmbrăcăminte, ceramică populară, fotografii etc. Materialele adunate în depozitele muzeelor din Giula și Bichișciaba ar face posibilă prezentarea culturii populare a românilor din Ungaria într-o expoziție permanentă. Mai ales că toate celelalte naționalități se bucură de expoziții care reprezintă istoria lor, precum și viața bisericească și cea tradițională.

Unele preocupări de valorificare expozițională au existat și la români. Astfel, în ultimii 30 de ani, au fost organizate expoziții itinerare cu exponate etnografice românești în mai multe localități din Ungaria, iar în sălile muzeului județean Bichiș au fost montate, în timp, mai multe expoziții permanente, care au reprezentat cultura materială a naționalităților din județ, inclusiv a românilor. La ora actuală însă, din motive financiare, expoziția etnografică a muzeului este închisă și va fi demontată la începutul anului viitor.

O singură expoziție deschisă permanent există în Ungaria, unde cei interesați au posibilitatea să vadă piese etnografice românești, și anume expoziția din fostul castel Almásy din Gyulavári. Localitatea, care azi din punct de vedere administrativ ține de orașul Giula, a avut în 1720 o populație românească, care apoi, în 1724 a fost colonizată de către intendentul Névery Pál la pusta din Chitighaz.⁷ Castelul a fost renovat din fonduri europene de către Fundația de Dezvoltare Regională și Economie Ecologică Criș-Mureș, cu scopul de a constitui un spațiu expozițional, în care să fie prezentate valorile geografice, naturale, istorice, etnografice și artistice ale zonei, întregul complex urmînd a fi introdus în circuitul turistic. Români sînt reprezentați, în acest spațiu, printr-un interior de casă țărănească, amenajat cu piese cumpărate special pentru acest scop⁸, și prin lucrări ale artiștilor plastici români din țară și din România.

Pe lîngă această expoziție, amenajată în urmă cu doi ani, merită să fie amintită colecția etnografică a românilor din Aletea. Mica expoziție reunește piese etnografice (secvențe de interior, mobile, ceramică, piese de îmbrăcăminte și de uz gospodăresc, textile, piese legate de diverse sărbători etc.) adunate de la românii din localitate. Colecția se află sub îngrijirea autoguvernării românești din localitate și poate fi vizitată în sediul acesteia prin solicitare anticipată către conducerea autoguvernării.

Colecțiile particulare ale unor colecționari, cum sînt de exemplu piesele etnografice și fotografiile, care evocă vremurile din trecut, adunate de Petru Sabău din Aletea sau Maria Zombai din Chitighaz, îmbogățesc și ele patrimoniul etnografic românesc din Ungaria. Ar merita să se organizeze expoziții temporare cu aceste materiale.

Conform legii pentru minorități (1993. LXXVII., 36. § (1), 37. §) autoguvernările pe țară a naționalităților au dreptul de a înființa, a prelua și a susține în scopul creării autonomiei culturale, instituții de învățămînt la diferite nivele, teatre, săli de expoziție, colecții de patrimoniu, biblioteci, institute de artă sau științifice, edituri.

Din păcate însă în acești 15 ani de la intrarea în vigoare a legii pentru minorități, în privința salvării și valorificării expoziționale a patrimoniului etnografic (și nu numai cel etnografic) nu s-au întîmplat prea multe. Singura realizare în acest domeniu al AȚRU a fost preluarea casei muzeu din Chitighaz. Înființarea și îmbogățirea colecției etnografice este meritul muzeului județean și a Uniunii Culturale, iar expoziția amenajată în castelul din Gyulavári se datorează Fundației de Dezvoltare Regională. Revenind la întrebarea dacă intelectualitatea românească, forurile competente și organizațiile civile au făcut tot posibilul în vederea ocrotirii patrimoniului etnografic, răspunsul este clar. Putem constata cu tristețe că, în ciuda tuturor încercărilor de valorificare a patrimoniului etnografic existent în colecții publice sau particulare, în comparație cu celelalte naționalități din țară, românii din Ungaria au realizat mult prea puțin în ultimele decenii.

BIBLIOGRAFIE

Ando György – Horváth Endre, *Szlovák néprajzi gyűjtemények Magyarországon*, Legátum, Budapest – Békéscsaba, 2009. 168.

Csobai Elena, *50 de ani de la înființarea ansamblului de dansuri populare din comuna Micherechi*, In: Lumina98, Publicația Institutului de Cercetări al Românilor din Ungaria, Red.: Elena Munteanu Csobai, Giula, 1998. 30.

Grin Igor, *Despre casa-muzeu din Chitighaz*, In: Izvorul, Revistă de etnografie și folclor, Red.: Alexandru Hoțopan, Giula, 1988/1. 22-28.

Havassy Péter, *Szemelvények Gyulavári és környékének történetéhez*, In: A megújult kastély. Vezető a gyulavári kastély állandó kiállításához, Kiadja a Körös-Maros Vidékfejlesztési és Ökogazdálkodási Alapítvány, Szerk.: Havassy Péter, Gyula, 2007. 20-29.

Kozma Eva – Martin Emilia red., *Bibliografie*, Publicația Institutului de Cercetări al Românilor din Ungaria, Giula, 1998. 186.

Kozma Frătean Eva, *Cinci decenii de la constituirea ansamblului cultural din Aletea*, In: Simpozion, Publicația Institutului de Cercetări al Românilor din Ungaria, Red.: Maria Berenyi, Giula, 1998. 196-199.

Martin Emilia, *Cercetări privind etnografia și folclorul românilor din Ungaria*, In: Minoritățile între identitate și integrare, Red.: Elena Rodica Colta, Arad, 1999. 10-18.

Martin Emilia, *Colecția etnografică „Iosif Duma” din Otlaca-Pustă*, In: Izvorul Revistă de etnografie și folclor, Publicația Institutului de Cercetări al Românilor din Ungaria, Red.: Emilia Martin, Giula, 2008. 58-64.

Martyin Emília, *A dél-alföldi régió magyarságának és nemzetiségeinek néprajza*, In: A megújult kastély. Vezető a gyulavári kastély állandó kiállításához, Kiadja a Körös-Maros Vidékfejlesztési és Ökogazdálkodási Alapítvány, Szerk.: Havassy Péter, Gyula, 2007. 11-17.

Netea Gheorghe, *Rolul dansului popular în viața românilor din Micherechi*, In: Izvorul Revistă de etnografie și folclor, Publicația Institutului de Cercetări al Românilor din Ungaria, Red.: Emilia Martin, Giula, 2009. 39-45.

NOTE

1. Kozma Frătean, E. 1998. 196–199., Netea, Gh., 2009. 39-45.; Csobai, E., 1998. 30.
2. Martin E., 1999. 10–18.
3. Kozma E. – Martin, E., 1998.186.
4. Martin E., 2008. 58–64.
5. Grin I., 1988. 22–28.
6. Ando Gy. – Horváth E., 2009. 168.
7. Havassy P., 2007. 21.
8. Martyin E., 11–17.

Ana Borbély

Limbă maternă, bilingvism și identitate minoritară – cercetări sociolingvistice în Ungaria la începutul secolului al XXI-lea

În memoria profesorului Mihai Cozma (1938–2009)

1. Obiectivul studiului

Jim Cummins, lingvistul canadian, confirmând faptul că bilingvismul are efect pozitiv în dezvoltarea lingvistică și educațională a copiilor, în 2001 afirmă că, mai mult de 150 de cercetări efectuate în ultimii 35 de ani servesc ca dovezi afirmativei lui Goethe: „Persoana care cunoaște doar o singură limbă, nu o cunoaște cu totul nici pe aceasta una”. Aceste cercetări – după Cummins – sugerează că copiii bilingvi vor evalua o gândire mai flexibilă prin faptul că primesc informații în două limbi diferite. Precum s-a dovedit, în secolul trecut în Ungaria, trăind într-o societate împreună cu populația majoritară, minoritarii au fost nevoiți, prin contactele lor de zi cu zi, să comunice cu majoritarii, și să își însușească, de la o generație la alta, la un nivel tot mai avansat, limba majoritară, limba maghiară. Politica asimilativă s-a dovedit a fi mai agresivă decât convingerea că, prin folosirea limbii majoritare, nu trebuie să ne pierdem limba minoritară, și prin evaluarea bilingvismului stabil, se poate păstra două limbi folosind una, cea minoritară în comunitate și a doua, cea maghiară în societate. În astfel de condiții, bilingvismul stabil poate fi singura posibilitate lingvistică care susține menținerea limbilor minoritare. Evident, fără interesul întregii comunități de a menține limba minoritară, bilingvismul nu se va stabili, ci va deveni unul tranzitiv. De aici rezultă că devine foarte important ca minoritarii să obțină informații clare despre bilingvism. Întrebarea de bază a analizei din acest studiu este să descriem ce declarații fac subiecții minoritari în legătură cu bilingvismul, care este părerea lor despre bilingvism.

2. Date și metode de cercetare

În 2001 am inițiat o cercetare sociolingvistică comparativă. Proiectul colectiv, intitulat: *Dimensiunea diversităților lingvistice: posibilități pentru menținerea limbilor minoritare*¹ are scopul de a descrie informații despre situația bilingvă a comunităților minoritare în Ungaria. Culegerea datelor a fost efectuată între anii 2002–2004 cu 421 de indivizi, aleși din trei generații, cele două sexe și trei nivele de educație școlară, din următoarele comunități minoritare: băiași, germani, români, rromi, sârbi și slovaci. Subiecții au fost aleși dintr-o localitate unde identitatea și limba minoritară este încă bine păstrată, și în localitate *procesul de schimbare a limbii minoritare în limba majoritară*, privind și celelalte localități din comunitatea minoritară respectivă, se situează cam pe la mijlocul procesului. Privind comunitatea românilor din Ungaria, comuna Chitighaz² a fost aleasă ca loc de cercetare de teren. Analiza statistică se bazează pe date culese cu ajutorul unui chestionar identic pentru toate cele șase comunități cercetate și conținând 142 de întrebări (cele mai multe au fost întrebări închise). Anchetatorii au fost membrii comunităților etnice respective, și au efectuat ancheta folosind întrebări formulate în limba minoritară, varianta locală. Chestionarul a fost completat de anchetator și paralel cu aceasta ancheta a fost înregistrată pe casetă de magnetofon. Parcurgând traiectoria analizelor, până în prezent, în cadrul acestui proiect am cercetat:

- *folosirea limbilor minoritare și limbii majoritare în diferitele domenii și situații de comunicare* (v. de ex. Borbély 2007);
- *atitudinea față de limba minoritară și față de limba majoritară* (v. de ex. Borbély 2008);

1. Cercetarea s-a efectuat cu sponsorizarea proiectului NKFP 5/126/2001; directorul de consorțiu: Bartha Csilla, director de tema Ana Borbély. Despre metodele de cercetare vezi Bartha 2003, 2006; Borbély 2006, 2007, 2008. Studiul a fost scris cu sprijinul proiectului OTKA K 81574 (*Variabilitate și schimbare: studierea procesului de schimbare a limbii minoritare în limba majoritară în timpul real și în timpul aparent*).

2. În procesul de schimbare a limbii române în limba maghiară, localitățile cu populație românească din Ungaria – pe baza datelor recensământelor din anii 1960 și 2001 – se pot grupa pe patru faze de dezvoltare: *fază în dezvoltare* (Micherechi), *fază avansată* (Chitighaz, Cenadul Unguresc), *penultima fază* (Aletea, Bedeu, Otlaca-Pustă, Apateu, Săcal Crîstor, Leucushaz) și *fază finală* (Veherd) (Borbély 2003).

● *identitatea autodefinită*, adică descrierea identității de membru în comunitatea minoritară (v. de ex. Borbély 2009).

3. Modelul teoretic

În studiul acesta, pe baza datelor empirice ale aceluiași proiect, vom prezenta rezultate din a patra fază de cercetare comparativă a celor șase *minorități lingvistice*³ referitoare la limba maternă, bilingvismul în corelație cu identitatea minoritară. În aceste minorități lingvistice limbile minoritare sînt pe cale de dispariție. Posibila strategie lingvistică pentru a menține în Ungaria în sec. al XXI-lea limbile minoritare ar putea fi bilingvismul stabil (v. Borbély 2000). Modelul teoretic folosit este acel al comunităților de practici. Conceptul de *comunitate de practici* (ori *comunitate de practică*) introdus pentru sociolingvistică de Penelope Eckert și Sally McConnell-Ginet (v. de ex. 1992) – *acumulează acele cunoștințe care arată practicile unei comunități definitive pentru ea; iar comunitatea determină cine are acces la aceleași practici*. Adică indivizii nu au acces deschis la comunități bazate pe dorințele lor proprii să fie membri într-o comunitate și să participe în ea. Una dintre cele mai importante caracteristici a comunităților este *structura ierarhică*. Fiecare comunitate își are propria sa structură ierarhică, iar membrii dispun de roluri cu statute diferite. În această structură a rolurilor membrii comunității se găsesc:

- în centrul,
- în jurul centrului,
- la marginea ori
- în afara comunității respective.

Aceste structuri sînt în strînsă legătură, printre altele, și cu comportamentul lingvistic al membrilor (v. Davies 2005, Eckert–McConnell-Ginet 2006). Dat fiind că în societate totul este în schimbare și mișcare, ierarhia comunității și rolul membrilor în ea nu este constantă, cu timpul membrii pot dispune și de roluri noi.

3. Comunități de oameni obișnuți a căror limbă maternă nu este limba principală a țării în care trăiesc.

De exemplu, membrul comunității care a avut un rol central, cu timpul, prin schimbarea practicilor din comunitate, poate deveni un membru situat în afara comunității. În cercetarea de față vom compara cum se practică bilingvismul, identitatea minoritară în șase comunități minoritare, respectiv care sînt elementele identice și diferite privind subiectele de cercetare etc.

Subiecții cercetării (n=421) reprezintă pe acei minoritari din Ungaria care s-au angajat să fie întrebați în limba lor minoritară, deci privind *structura rolurilor din grupul minoritar, se găsesc în centru sau în jur*, nicidecum la marginea sau în afara grupului minoritar respectiv (v. *comunitatea de practici*). Punctul de reper în această cercetare comparativă este acea comunitate de practici din Ungaria în care se vorbește în cea mai mare măsură limba minoritară. Rezultatele de cercetare de pînă acum ne-au convins că, dintre cele șase comunități minoritare din Ungaria, această comunitate este cea a sîrbilor⁴. Sîrbii din Pomáz, în situațiile de comunicare, folosesc cel mai frecvent limba sîrbă. Această practică ne îndeamnă să fim atenți la toate circumstanțele relevante legate de practicile din viața acestei comunități minoritare.

4. Rezultatele analizei

Un subiect remarcabil, în problemele legate de demonstrarea identității minoritare, este felul cum își declară minoritarii în diferite situații identitatea (de exemplu în comunitatea minoritară la o anchetă efectuată în limba maternă) sau în societatea majoritară (de exemplu la o înregistrare a datelor pentru recensămînt, efectuată în limba maghiară). Problema aceasta va fi analizată pe baza răspunsurilor primite la două întrebări din chestionar: una se referă la declarația repondenților referitoare la limba maternă din timpul anchetei (k15), iar a doua se referă la răspunsurile subiecților date în decursul anchetei recensămîntului din

4. La acest subiect adaugăm o informație obținută în ședința ordinară de primăvară a anului 2010 a autoguvernărilor minoritare din sectorul II al capitalei. Dr. Lástity Jovánka, director (Grădinița, școala generală, căminul și liceul cu predare de limba sîrbă „Nikola Tesla”) a afirmat că: *în liceul sîrb din Budapesta toate obiectele de studii sînt predate în limba sîrbă*.

2001 (k99). La aceste două anchete subiecții au avut răspunsuri opționale diferite.

Care-i limba mami/ANYANYELV a dumn'etali?

- limba română, germană etc.,
- și româna și maghiara (ambele limbi; sînt bilingv),
- limba maghiară (k15).

În 2001, la NÉPSZÁMLÁLÁS/recensămînt ce răspuns aț dat cînd v-o întreat: care este limba maternă/ANYANYELV a dumn'etali?

- cu limbă maternă română, germană etc.,
- cu limba maternă maghiară (k99).

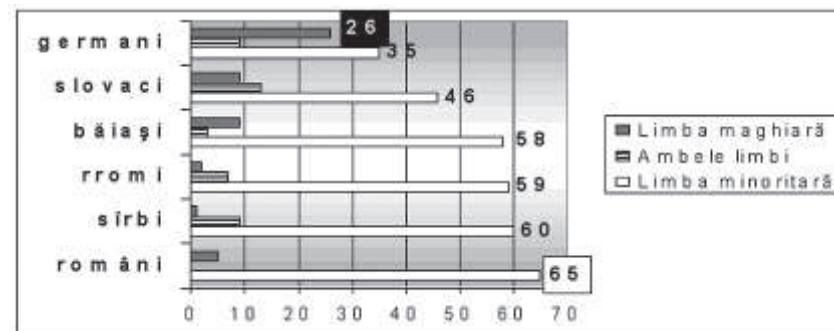
4.1. Apartenența minoritară și limba maternă

(k15) Care-i limba mami/ANYANYELV a dumn'etali?

Rezultatele analizei efectuată în comunități bilingve ne arată, în general, că indivizii care folosesc în comunicare de zi cu zi două limbi, adică sînt bilingvi, nu se consideră bilingvi. La întrebarea chestionarului referitoare la limba maternă, 323 dintre 416 repondenți, au răspuns că limba lor maternă este cea minoritară, 52 că cea maghiară și 41 că ambele limbi, adică sînt bilingvi. Dintre răspunsurile primite la această întrebare în cea mai mare măsură cele culese în comunitatea germanilor diferă de cele culese în celelalte 5 comunități minoritare (v. Figura 1). 35 (50%) dintre (70) subiecții germani au răspuns că limba lor maternă este limba germană, pînă cînd românii 65 au răspuns că limba lor maternă este româna. Analizînd răspunsurile din comunitatea română și cea sîrbă (comunitatea în care limba minoritară este mai frecvent folosită), se desprind următoarele: pînă ce la români 5 repondenți au zis că limba lor maternă este cea maghiară, la sîrbi numai 1 repondent, și pînă ce la români nici un repondent nu s-a declarat bilingv, la sîrbi 9 repondenți s-au declarat bilingvi. Adică din cele șase comunități cercetate numai dintre români nu s-a declarat nimeni bilingv.

Figura 1

Răspunsurile primite la întrebarea
(k15) *Care-i limba mami/ANYANYELV a dumn'etali?* (n= 416)

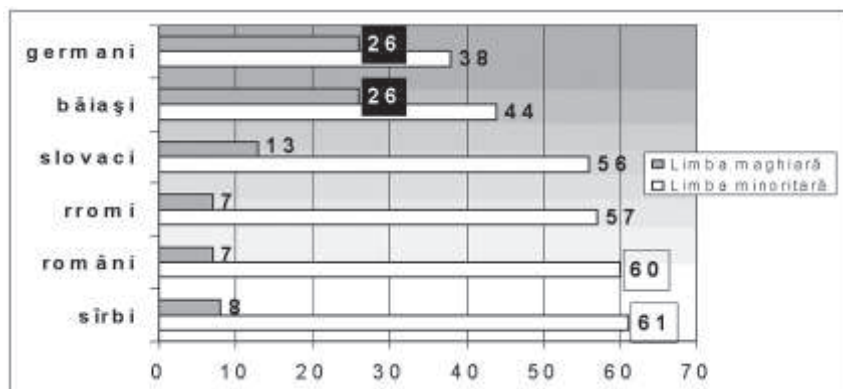
(k99) În 2001, la NÉPSZÁMLÁLÁS/recensămînt ce răspuns aț dat cînd v-o întreat: care este limba maternă/ANYANYELV?

Cu ajutorul acestei întrebări avem posibilitatea să testăm cum își declară limba minoritară subiecții minoritari la o anchetă de recensămînt efectuată în limba maghiară. Dat fiind că la ancheta recensămîntului bilingvismul nu este un răspuns opțional, acest fapt în răspunsuri rezultă dihotomia: apartenența la limba minoritară ori la limba maghiară. 316 dintre (403) repondenți au răspuns că la ancheta recensămîntului din 2001 s-au declarat cu limba maternă minoritară și 87 cu limba maternă maghiară.

Pe baza datelor, se evidențiază că răspunsurile repondenților minoritari corelează cu circumstanțele în care ele au fost colectate. Comparînd răspunsurile obținute la aceste două întrebări (k15 și k99), rezultatele diferă, cu toate că întrebările se referă la același lucru. Cea mai mare diferență se arată la băiași. Aici putem observa că la ancheta de recensămînt cu 20% mai puțini s-au declarat cu limba maternă minoritară. În același fel, și la români s-a redus (cu 5 persoane) numărul acelor care la ancheta recensămîntului s-au declarat cu limbă maternă română (v. Figura 1 și Figura 2).

Figura 2

Răspunsurile primite la întrebarea
(k99) În 2001, la NÉPSZÁMLÁLÁS/recensământ ce răspuns
ați dat când v-o întrebat: care este limba maternă/ANYANYELV
a dumn'etali? (n=403)

4.2. Bilingvism: atitudini și cunoștințe

În preliminar și în general trebuie menționat că printre vorbitori nu prea sînt răspîndite cunoștințe corecte despre bilingvism. Iar cele false pot favoriza dispariția limbilor minoritare. Ca să primim informații cît mai clare, patru întrebări ale chestionarului au fost formulate pentru a cunoaște ce fel de părere au minoritarii din Ungaria despre bilingvism. Aceste întrebări au vizat opiniile repondenților despre:

- atitudinea față de bilingvism (avantaj sau dezavantaj);
- cunoștințe despre bilingvism (cunoștințe despre definiția restrînsă, cea largă și cea funcțională a bilingvismului).

4.2.1. Atitudinea față de bilingvism

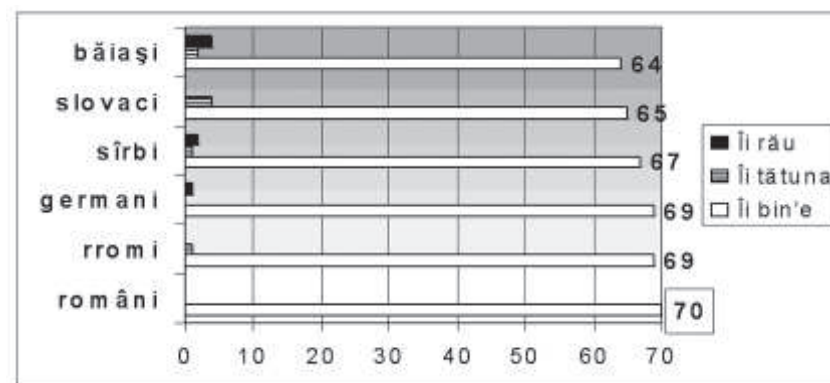
(k100) După părere dumn'evastă, cine ști doauă limbi îi bin'e dă iel, uă îi rău?

Dintre 419 de repondenți 404 au răspuns că bilingvismul este un beneficiu, 8 că este indiferent dacă cineva este bilingv și 7 au spus că este rău să fii bilingv! Un rezultat interesant: cea mai pozitivă atitudine despre bilingvism o au românii, toți repondenții

au răspuns că este un avantaj (*ii bin'e*) dacă cineva este bilingv. Cei mai mulți care nu au fost de acord cu părerea aceasta au fost băiașii (dintre 70 de repondenți 4 au răspuns: *ii rău*, 2 au răspuns: *ii tătuna* [totuna]) (vezi Figura 3).

Figura 3

Răspunsurile primite la întrebarea
(k100) După părere dumn'evastă, cine ști doauă limbi îi bin'e dă iel,
uă îi rău? (n=419)

4.2.2. Cunoștințe despre bilingvism

Definiția restrînsă: (k116) Care îi KÉTNYELVŰ: trabă să șt'ie asé dă bin'e doauă limbi ca și cum ar avé doauă limbi materne/ca doauă ANYANYELV?

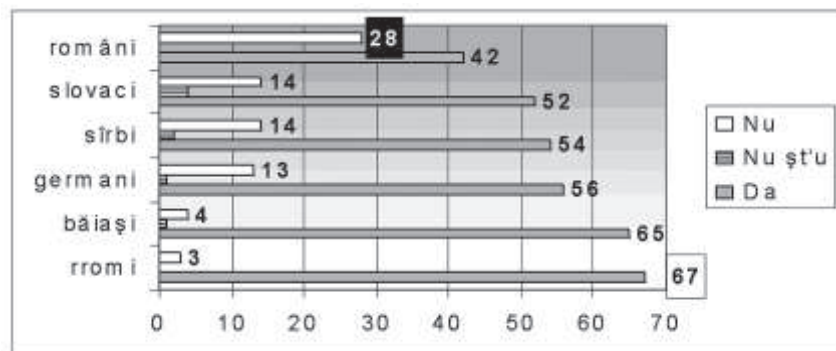
Dintre cele aproape cincizeci de definiții care în literatura de specialitate au fost formulate pentru conceptul bilingvism, unele se pot caracteriza ca definiții mai restrînse, altele ca definiții mai largi. Iată două definiții mai restrînse. (1) Persoana „care utilizează în mod curent și la fel de bine două limbi” (DEX 1996:98). (2) Bilingvismul se referă la „controlarea a două limbi la nivelul de limbă maternă” (Bloomfield 1933:56). Potrivit acestor definiții nu este cu puțință să denumim bilingv pe acel individ care, dintre limbile cunoscute/vorbite de el, pe una o cunoaște/vorbește mai bine decît pe cealaltă. Referitor la comunitățile bilingve, Gumperz

scrie următoarele: „în societățile bilingve vorbitorii prezintă grade diferite de competență. Unii stăpînesc ambele limbi la fel de bine; alții vorbesc numai o limbă, în mod obișnuit, și o cunosc pe cealaltă doar superficial” (1975: 209). Cercetările lingvistice pe această temă au dovedit deja că între indivizii bilingvi, sînt puțini aceia care vorbesc la același nivel ambele limbi.

336 dintre 420 repondenți au răspuns că persoana care este bilingvă trebuie să aibă în ambele limbi cunoștințe la nivel de limbă maternă, 76 repondenți cu definiția aceasta a bilingvismului nu au fost de acord. Răspunsurile românilor diferă în cea mai mare măsură de răspunsurile celorlalte comunități, și anume, românii sînt cei mai mulți care nu sînt de părerea că, dacă este cineva bilingv trebuie să dispună de controlarea a două limbi la nivelul de limbă maternă (28 dintre 70 repondenți au răspuns: *nu*). Iar cei mai mulți care cred că persoana bilingvă trebuie să știe ambele limbi la nivelul de limbă maternă au fost rromii (67 dintre 70 repondenți au răspuns: *da*). (vezi Figura 4)

Figura 4

Răspunsurile primite la întrebarea
(k116) *Care îi KÉTNYELVŰ: trabă să șt'ie asé dă bin'e doauă limbi ca și cum ar avé doauă limbi materne/ca doauă ANYANYELV?*
(n=420)

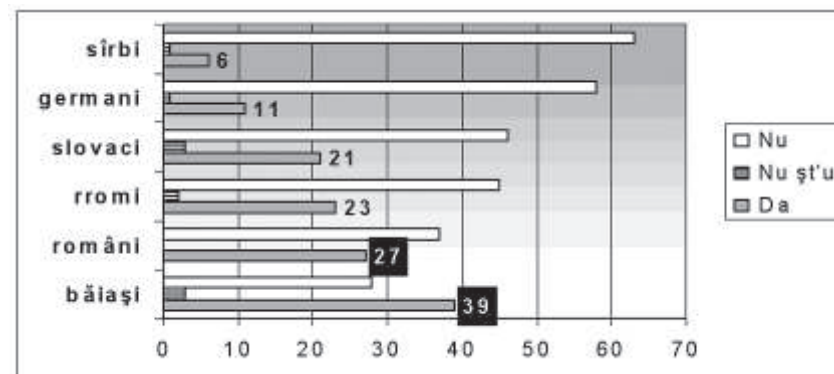

Definiția largă: (k118) *Care îi KÉTNYELVŰ nu trabă să șt'ie să vorbască limba a doaua, numa s-o înțăleagă?*

„La fel, cu greu se poate accepta acea definiție mai largă pentru bilingvism, după care, individul bilingv, în afară de limba sa maternă, în a doua limbă trebuie să aibă numai o competență minimală în unul dintre cele patru nivele de cunoaștere ale unei limbi: în *înțelegere*, în *vorbire*, în *citire* sau în *scris* (Macnamara 1967)” (v. Borbély 2000).

Figura 5

Răspunsurile primite la întrebarea
(k118) *Care îi KÉTNYELVŰ nu trabă să șt'ie să vorbască limba a doaua, numa s-o înțăleagă?* (n=414)

277 dintre 414 repondenți nu au fost de acord cu definiția largă, iar 127 au fost de acord. Cu definiția largă mai cu seamă sîrbii nu au fost de acord, 63 dintre 70 repondenți au răspuns: *nu*, iar 6 au răspuns: *da*. Dintre români numai 37 au răspuns că *nu* sînt de acord cu această definiție largă, iar 27 au fost de acord (v. Figura 5). Astfel diferența între părerea sîrbilor și românilor despre definiția largă a bilingvismului diferă considerabil.

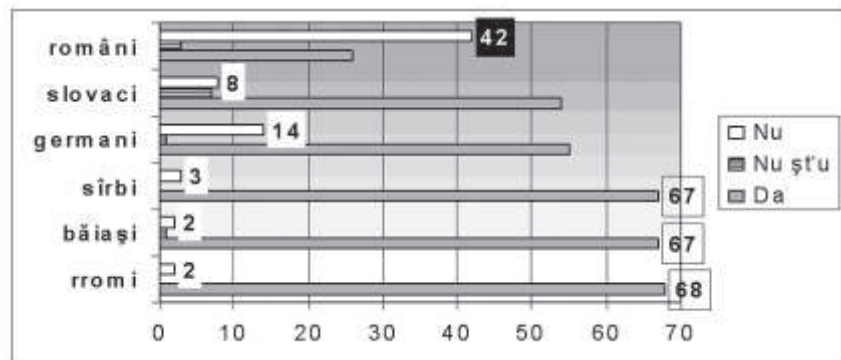
Definiția funcțională: (k119) *Care îi KÉTNYELVŰ foloséșt'e răgulat/în tătă zî doauă limbi?*

Deoarece nici cu definițiile restrînse ale bilingvismului și nici cu

definițiile largi nu putem fi pe deplin de acord, cele mai apropiate definiții pentru acest concept se leagă de latura funcțională a fenomenului. Definiția funcțională nu pune accentul doar pe nivelul de cunoaștere a limbilor, ci se concentrează asupra funcțiilor pe care le îndeplinesc în viața de zi cu zi a comunităților sau a vorbitorilor. Dintre aceste definiții funcționale vom cita cea a lui Mackey, care afirmă că bilingvismul este identic cu „folosirea și cunoașterea a două sau mai multe limbi” (1987)” (v. Borbély 2000). Și acum să vedem, cum își formulează părerea vorbitorii bilingvi din Ungaria despre această definiție funcțională – acceptată, deci, în literatura de specialitate? 337 dintre (420) repondenți au fost de acord (*da*) cu această definiție, și 71 nu au fost de acord (*nu*). Răspunsurile românilor, în comparație cu răspunsurile celorlalte comunități cercetate, diferă foarte mult. Numai în eșantionul românilor au fost mai mulți aceia care au răspuns cu *nu* la această întrebare. Iar cei care au fost de acord cu această definiție funcțională a bilingvismului au fost rromii (68 repondenți), băiași (67 repondenți) și sîrbi (67 repondenți) (v. Figura 6).

Figura 6
Răspunsurile primite la întrebarea
(k119) Care îi KÉTNYELVŰ folosésh'e rágulat/în tătă zî
doauă limbi?
(n=420)

5. Concluzii

Obiectivul studiului a fost de a depista ce legătură, atitudine și cunoștințe au minoritarii din șase comunități minoritare din Ungaria despre bilingvism. În secolul trecut opinia minoritarilor a fost și este poate și azi pentru unii că bilingvismul ajută asimilarea comunităților în masa maghiară. Părerea aceasta, în urma schimbărilor sociale, se modifică paradoxal, astfel încât se prevede că în secolul al XXI-lea în aceste comunități minoritare numai cu ajutorul bilingvismului se pot păstra limbile minoritare. Prin urmare, față de bilingvism, minoritarii trebuie să aibă (1) o legătură declarată, (2) o atitudine pozitivă și (3) cunoștințe precise. Premisele cercetării au fost, așadar, că în comunitățile minoritare unde vorbitorii se leagă de ambele limbi (și de cea minoritară, și de cea majoritară); au atitudine pozitivă față de bilingvism și au informații corecte despre bilingvism: vor păstra mai bine limba minoritară. Concomitent, în comunitățile în care minoritarii nu se leagă de bilingvism; nu au atitudine pozitivă față de bilingvism și conceptul bilingvismului este proiectat greșit de către minoritari: comunitatea își va pierde mai ușor limba minoritară.

Analiza datelor culese pe teren ne arată că minoritarii bilingvi nu se leagă de bilingvism, nu se declară bilingvi. La întrebarea (k15): care este limba ta maternă, numai 41 (10%) dintre repondenți (416) s-au declarat bilingvi, adică au răspuns că pe ambele limbi le consideră limbă maternă. Poate este și mai surprinzător că 52 dintre repondenți – cu care s-au făcut interviuri în limbile minoritare – au răspuns că limba lor maternă este limba maghiară. Lipsa legăturii față de bilingvism rezultă, așadar, dezvoltarea legăturii mai restrânse cu limba maghiară.

Atitudinea față de bilingvism (k100) a minoritarilor, teoretic, este pozitivă. 96% dintre (419) repondenți au avut despre bilingvism o părere pozitivă. Mici diferențe se arată între cele șase comunități minoritare, dar în principiu, sînt de acord cu faptul că bilingvismul este un beneficiu/avantaj pentru vorbitor și pentru societate.

Definiția conceptului „bilingvism” a stîrnit discuții și între cercetători. Cu trecerea timpului, și pe baza a mai multor cerce-

tări despre bilingvism, de la definițiile mai restrânse și cele mai largi, în literatura de specialitate definițiile funcționale au devenit cele mai acceptabile. Pe baza analizei prezentată în acest studiu se poate afirma că – așa cum nici cercetătorii nu și-au formulat prompt o definiție plauzibilă despre bilingvism – nici vorbitorii minoritari din Ungaria nu au la îndemână despre acest concept cunoștințe lămurite.

Cu definiția restrânsă (k116) *Care îi KÉTNyelvű: trabă să șt'ie asé dă bin'e doauă limbi ca și cum ar avé doauă limbi materne/ca doauă ANYANYELV?*, neacceptată în literatura de specialitate, 80% dintre (420) repondenți au fost de acord. Rromii (67 dintre repondenți), băiașii (65 dintre repondenți) și germanii (56 dintre repondenți) au fost cei mai mulți de acord cu această definiție. Sîrbii (54 dintre repondenți), slovacii (54 dintre repondenți) și românii (42 dintre repondenți) au fost mai puțini, dar și ei în majoritate au fost de acord cu această definiție restrînsă.

Mult mai variate răspunsuri am obținut referitor la definiția largă (k118) *Care îi KÉTNyelvű nu trabă să șt'ie să vorbască limba a doaua, numa s-o înțăleagă?*. 30% dintre (414) repondenți au fost de acord, și o bună parte dintre repondenți 277 (70%) nu au fost de acord. Sîrbii: 63 dintre repondenți și germanii: 58 dintre repondenți au fost cei mai mulți care au respins această definiție largă. Băiașii au fost cei mai mulți care au fost de acord cu această definiție largă (39 dintre 70 repondenți).

În același fel, și definiția acceptată în literatura de specialitate (k119) *Care îi KÉTNyelvű foloséșt'e răgulat/in tătă zî doauă limbi?* a provocat divergențe între repondenți. În total 80% dintre (420) repondenți au fost de acord și 17% nu au fost de acord. Cei mai mulți care nu au fost de acord cu această definiție funcțională au fost românii (42 dintre repondenți). Cei mai mulți care au fost de acord cu definiția aceasta au fost rromii (68 dintre repondenți), băiașii (68 dintre repondenți) și sîrbii (67 dintre repondenți).

Rezultatele precedente ale acestui proiect ne arată că dintre cele șase comunități analizate, sîrbii folosesc mai mult în comunicare limba minoritară, limba sîrbă. În cele ce urmează vom com-

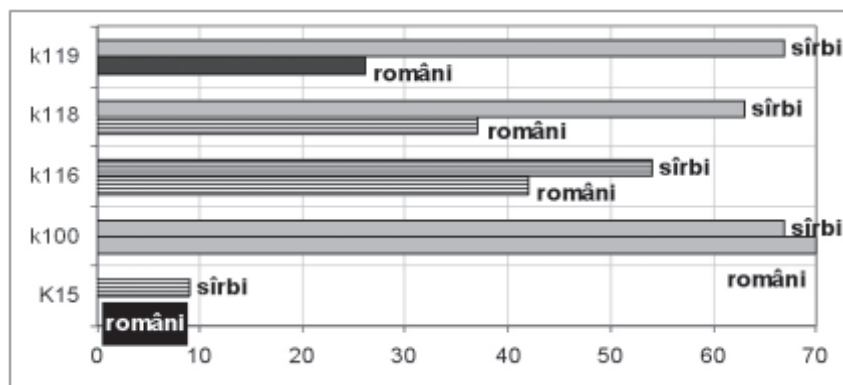
para prin ce diferă răspunsurile repondenților sîrbi și români legate de bilingvism. Rezultatele din Figura 7 și Tabelul 1 acumulează diferențele răspunsurilor acestor două comunități la întrebările prezentate pînă acum (k15, k100, k116, k118, k119). Aceste categorii (v. Figura 7) „corecte” (coloana albă), „neutre” (coloana cu dungi), „incorecte” (coloana gri) – referitoare la răspunsurile subiecților – trebuie concepute abstracțiuni, în sensul că favorizează sau nu favorizează menținerea limbilor minoritare, și sînt folosite cu scopul de a realiza modelarea comunităților de practică în colerație cu procesul de schimbare a limbii minoritare în limba majoritară.

Din analiza datelor rezultă că, pînă cînd nici unul dintre români nu s-a declarat bilingv (k15), pînă atunci dintre sîrbi 9 repondenți s-au declarat bilingvi. Pînă cînd sîrbii sînt de acord cu definiția funcțională a bilingvismului (k119), adică un bilingv folosește zi cu zi două limbi, românii nu sînt de acord. În Figura 7 coloana albă simbolizează răspunsurile „corecte”, adică pe acelea care susțin menținerea limbii minoritare; coloana gri simbolizează răspunsurile care nu sprijinesc menținerea limbii minoritare; și coloana cu dungi simbolizează răspunsurile neutre. Subiecții sîrbi la 3 dintre cele 5 întrebări analizate au dat răspunsuri care promovează menținerea limbii sîrbe, și la 2 întrebări au dat răspunsuri neutre. Iar românii la 2 întrebări au dat răspunsuri care nu favorizează menținerea limbii. Românii (1) nu se leagă de bilingvism (k15) și (2) așa cred că individul bilingv nu trebuie să vorbească zi cu zi ambele limbi (în cazul nostru și limba română, și limba maghiară). În total, rezultatele ne conving că în comunitatea sîrbilor cunoștințele despre bilingvism sînt mai „corecte”, ceea ce poate fi ori o explicație, ori o consecință a menținerii limbii lor minoritare.

Analiza datelor arată că folosirea limbilor minoritare corelează cu atitudinea față de bilingvism și cu cunoștințele de bilingvism ale minoritarilor, prin urmare, putem sublinia că practicile din comunitățile minoritare sînt interdependente.

Figura 7

Numărul răspunsurilor („corecte”, „neutre”, „incorecte”) ale românilor și sîrbilor la cinci întrebări (k15, k100, k116, k118, k119)

Tabelul 1

Răspunsurile („corecte”, „neutre”, „incorecte”) ale românilor și sîrbilor la cinci întrebări (k15, k100, k116, k118, k119)

Întrebare/răspuns	k15	k119	k116	k118	k100
Români	Greșit	Greșit	Neutru	Neutru	Corect
Sîrbi	Neutru	Corect	Neutru	Corect	Corect

Bibliografie

Bartha Csilla 2003. A nyelvi másság dimenziói: a kisebbségi nyelvek megőrzésének lehetőségei – egy országos szociolingvisztikai-kétnyelvűségi vizsgálatról. In: Hajdú Mihály – Keszler Borbála (red.) *Köszöntő Kiss Jenő 60. születésnapjára*. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 304–311.

Bartha Csilla 2006. Nyelv, identitás és kisebbségek. A nemzeti/etnikai identitás fogalmának értelmezései a szociolingvisztikában és egy országos kutatás tükrében. *Érték és Valóság*. (Egység a különbözőségben – az Európai Unió és a nemzeti kisebbségek, Budapest, 2005. október 11.) A Fridrich Ebert Alapítvány budapesti képviselőjének időszakos kiadványa. Hetedik füzet/2006. Fridrich Ebert Stiftung, 57–84.

Bethan, Davies 2005. Community of practice: Legitimicy not choice. *Journal of Sociolinguistics* 9/4, 2005: 557–581.

Bloomfield, Leonard 1933. *Language*. Holt Rinehart and Winston, New York (published in 1935 by George Allen and Unwin, London)

Borbély, Ana 2000. Bilingvismul. In: Berényi Maria (red.) *Simpozion. Comunicările celui de al IX-lea Simpozion al Cercetătorilor Români din Ungaria (Giula, 6–7 noiembrie 1999)*. Publicație a Institutului de Cercetări al Românilor din Ungaria, Giula [Gyula], 137–149.

Borbély, Ana 2003. Datele recensământului din 2001 referitoare la comunitatea românilor din Ungaria. In: Berényi, Maria (red.) *Simpozion. Comunicările celui de al XII-lea Simpozion al Cercetătorilor Români din Ungaria (Giula, 23–24 noiembrie 2002)*. Publicație a Institutului de Cercetări al Românilor din Ungaria, Giula [Gyula], 142–160.

Borbély Anna 2006. Nyelvválasztási szokások a 21. század elején hat magyarországi kisebbségi közösségben. *Érték és Valóság*. (Egység a különbözőségben – az Európai Unió és a nemzeti kisebbségek, Budapest, 2005. október 11.) A Fridrich Ebert Alapítvány budapesti képviselőjének időszakos kiadványa. Hetedik füzet/2006. Fridrich Ebert Stiftung, 85–101.

Borbély, Ana, 2007. Bilingvismul în șase comunități minoritare din Ungaria. In: Berényi, Maria (red.) *Simpozion. Comunicările celui de al XVI-lea Simpozion al Cercetătorilor Români din Ungaria. (Giula, 25–26 noiembrie 2006)*. Publicație a Institutului de Cercetări al Românilor din Ungaria, Giula [Gyula], 120–131.

Borbély, Ana 2008. Atitudinea față de limba vorbită de românii din Ungaria comparativ cu alte comunități lingvistice. In: Berényi, Maria (red.) *Simpozion. Comunicările celui de al XVII-lea Simpozion al Cercetătorilor Români din Ungaria (Budapesta, 24–25 noiembrie 2007)*. Publicație a Institutului de Cercetări al Românilor din Ungaria, Giula [Gyula], 103–120.

Borbély, Ana 2009. Comunitate și identitate minoritară – cercetări sociolingvistice în Ungaria la începutul secolului al XXI-lea. In: Berényi, Maria (red.) *Simpozion. Comunicările celui de al XVIII-lea Simpozion al Cercetătorilor Români din Ungaria (Giula, 29–30 noiembrie 2008)*. Publicație a Institutului de Cercetări al Românilor din Ungaria, Giula [Gyula], 149–166.

Cozma, Mihai 1997. Identitatea de limbă a românilor din Ungaria. *Conviețuirea*, 1, 1997/ 2–3, 101–106.

Cummins, Jim 2001. Bilingual Children's Mother Tongue: Why is it important for education? SPROGFORUM NR. 19. <http://inet.dpb.dpu.dk/infodok/sprogforum/Espr19/CumminsENG.pdf>

DEX (Dicționarul Explicativ al Limbii Române) 1996. Ediția a II-a, Academia Română, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan”, Univers Enciclopedic, București.

Eckert, Penelope – Sally McConnell-Ginet 1992. Think Practically and Look Locally: Language and Gender as Community-Based Practice. *Annual Review of Anthropology*, 21, 461–490.

Eckert, Penelope – Sally McConnell-Ginet 2006. Putting communities of practice in their place. *Journal of Gender and Language*. 1, 27–37.

Gumperz, John J. 1975. Asupra etnologiei schimbării lingvistice. In: Ionescu-Ruxăndoiu, Liliana - Chițoran, Dumitru (ed.) *Sociolingvistica, Orientări actuale*. Editura didactică și pedagogică, București, 208-218.

Mackey, William Francis 1987. Bilingualism and Multilingualism. In: Ammon, Ulrich - Dittmar, Norbert - Mattheier, Klaus J. (eds.) *Sociolinguistics/Soziolinguistik. An International Handbook of the Science of Language and Society/Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft*. Walter de Gruyter, Berlin - New York, 699-713.

Macnamara, John 1967. The bilingual's linguistic performance. *Journal of Social Issues*, 23, 58-77.

Tiberiu Herdean

Destinul ideii sau recuperarea devenirii: Camil Petrescu

Liderul familiei de scriitori „autenticiști” nu putea fi decât unul nedispus la nici un fel de compromis, afișându-și teoriile categoric. După o copilărie și tinerețe lipsite de deplinul suport afectiv, Camil Petrescu își construiește metodic periculoasa lume a ideilor, nu înainte însă de a avea revelația lor. Apologetul de mai târziu al experiențelor reale apelează de la bun început la abstracțiuni (iată primul paradox), chiar pornește de la ele! Paradox însă doar în aparență, deoarece ideile de data aceasta sunt trăite, „văzute” adică : „Dar eu / Eu am văzut idei”, mărturisește poetul în poezia *Ideea*. Revelația se va dovedi hotărâtoare atât pentru personalitatea autorului cât și pentru literatura sa. Suntem martori la nașterea unei sensibilități formate prin accidentul ideii : „Eu sînt dintre acei / Cu ochii halucinați și mistuiți lăuntric / Cu sufletul mărit / Căci am văzut idei”. Sinceritatea unei asemenea „experiențe”, definitorie pentru desfășurarea operei sale, de data aceasta nu poate fi pusă la îndoială, mărturia venind chiar de la Lovinescu, care deși privea cu suspiciune poezia de „notație” a tânărului scriitor, observă la autorul de mai târziu al *Ultimei nopți*... o „spaimă admirativă” față de propria sa creație, o excesivă certitudine adică. Ideile poetului, survenite prin iluminare, se vor transforma mai târziu în fantezmele dramaturgului și prozatorului, încât destinul lor va parcurge drumul sinuos de la absolut spre relativ. Simplificând lucrurile, pentru a lansa o premisă, am putea afirma că opera sa - atât dramaturgia cât și cele două romane-capodopere care ne preocupă acum - va deveni prilejul și terenul confruntării ideilor cu adevărul real, din al cărui material s-au ivit. Se va urmări aici fidelitatea realului față de ideea „tradusă în imagini”. Conștient de necesitatea racordării ideilor la realitate, chiar și în poezie, în *Postfața* la volumul de *Versuri* Camil Petrescu, în evocarea dialogului pole-

mic și „lămuritor”, dar, în fine, fără rezultat, cu Lovinescu, precizează că și în cazul genului liric este inevitabil – înainte de a trece „dincolo de lucruri” – un, fie cât de scurt, „memento necesar al realului”, sau o „alergare pe pământ”. Deși atras mai degrabă de decolare decât de aterizare, scriitorul se reîntoarce mereu la acel „prag” al realului despre care vorbește în aceeași postfață, căci, așa cum o „notează” în această poezie emblematică, „din lucruri și vederi / Ideea se adună”. Locul ideilor fiind stabilit în apropierea propriu-zisă a lucrurilor și chiar a poetului, poezia „începe” și ea în această vecinătate imediată, dar adevărata ei dezlănțuire, cel puțin în accepțiunea lovinesciană, *dar* și în cea camilpetresciană, se realizează în traducerea ideilor în imagini. Modul de acces la idei, precum obiectivarea lor în imagini (sau, mai târziu, în epic) rezumă exemplar psihologia și poetica lui Camil Petrescu, inclusiv pe cea romanescă. În *Ideea*, poezia sa programatică, poetul rămâne dator cu stabilirea componenței sau conținutului ideii, aflăm însă că ea, ideea, este așteptată, pândită și apoi receptată de un *eu* „(c)u ochi halucinați și mistuiți lăuntric, / Cu sufletul mărit”. Reține aici atenția două aspecte ale raportului eului liric cu ideile : unul ar fi o disponibilitate pasivă, al doilea, oarecum într-un fel și mai surprinzător, caracterul psihologic (și nu intelectual) al acestui raport. Prin urmare, putem vorbi mai degrabă de o dependență și de o nevoie de idei decât de voința sau responsabilitatea producerii lor, căci la Camil Petrescu ideile „există” înainte să apară într-o formă voluntară sau involuntară. Ideea principală camilpetresciană (norma ideală a lumii) are o funcție maternă și ocrotitoare asupra eului, iar acesta manifestă un complex față de ea, păstrând-o în forma ei originară și veghind asupra statutului ei intact. Ideile „secundare” - căci la Camil Petrescu fiecare lucru își are ideea lui - sunt, de asemenea, și ele intacte, conservând esența originară a lucrurilor, „substanța” lor, *imaginea primelor lor apariții* revelatoare. Deoarece imaginea fixează și legitimează ideea, și pentru că reprezintă locul care asigură securitatea eului liric, încrederea în rezistența ei față de veștejire e maximă. Sufletul mărit al poetului supradi-mensionează ideea, iar dramaturgul și prozatorul nu va face

altceva „decât” să prezinte acestei idei-oglinzi frustrant de tutelare : lumea, lucrurile și fenomenele ei.

„Prezentarea”, care de fapt este o verificare reciprocă între lucruri și idei, va începe, antinomic și dialectic, oarecum într-un fel demonstrativ și transparent, cu mai puțină miză, în dramaturgia scriitorului, dar acțiunea plină de încordare se va executa în spațiul românesc. Se poate sesiza, plecând de la poezii, o treptată agravare a raportului dintre ideal și adevăr, o tensiune mereu crescândă. Dacă ideile văzute în poezii se prezintă ca „traduse în imagini”, în piesele de teatru ele sunt *poziții* ale personajelor, iar ele, personajele, exponenții acestora. Caracterul demonstrativ al literaturii lui Camil Petrescu, menționat de Călinescu, se verifică mai ușor în dramaturgia sa, în care sterilitatea ideilor iese deseori prin aspectul antinomic al conținutului lor, prin dialoguri, în mod manifest. Piesa *Act venețian* pare ca o prefigurare a *Ultimei nopți...*, doar că durata mai scurtă a genului dramatic și necesitatea dialogului produc presiune asupra afirmării fără echivoc a pozițiilor. Demonstrațiile sunt de două feluri : în piese ale ideilor, în romane ale poeticii care vrea să disimuleze tocmai această osatură ideatic-demonstrativă a textului. În esență *Act venețian*, ca și *Ultima noapte...*, sunt iluzia și deziluzia organicității relațiilor umane, demontarea lor simultană în piesă, și retrospectivă în roman - iată o problematică care la Anton Holban va deveni obsesivă până la exclusivitate. Pietro Gralla crede despre Alta, soția sa, că vorba ei „nu repetă decât ce au spus întâi ochii”, tot așa cum Ștefan Gheorghidiu întâmpină din partea Elei „un suris trimis ca o promisiune de sărut”, semne ale corespondenței perfecte dintre fapt și ideea lui. Cele două texte pomenite debutează așadar cu o stare de idealitate absolută, dar și evoluția lor va fi identică. Ceea ce nu vom afla niciodată este dacă mai târziu Ștefan și Gralla s-au înșelat în propria lor imagine sau impresie de început, sau femeile au evoluat în sens invers, trădând pactul dintre lucru și idee al eroilor masculini. În raportul lucru/idee, Pietro este atras și el mai mult spre elementul al doilea, o atestă răspunsul dat la o întrebare a Altei : „Vrei să

spui... vrei să întrebi, dacă vreunul din planurile de acasă se brodesc pentru situații reale... ?”

Inclinația spre idee a lui Pietro echivalează cu nevoia de securitate și cu teama de lucruri - tocmai lucrurile, necesare alergării pe pământ ! - pe care protagonistul le vrea strâns legate de noțiunile lor : „Vreau ca meritul să fie merit..., răspunderea, răspundere ; și răsplata, răsplată”. Raționamentul lui Pietro este lipsit de încredere în sine - parcă nu ar fi crescut din substanța realului, cum poetul ne-o anunța -, eliminând din confruntare termenul realului și înlocuindu-l cu unul abstract, secundar, cu morala, de pildă. Alta îl avertizează în final pe Pietro, după ce acesta descoperise adulterul femeii, că morala nu are ce căuta în iubire, dar Pietro n-o bagă în seamă, sprijinindu-și ideile sterile cu considerente etice. Ca un fricos, Pietro, ca și Ștefan sau Fred, dorește să domesticească legile iubirii și debitează opinii atacabile și șubrede, susținând că iubirea „(a)re nevoie de timp și de deplinătatea unei vieți întregi, ca să pretindă rădăcini puternice”. Iată că gândirea camilpetresciană despre iubire conține două elemente - principiul etic și cel cantitativ, sau evolutiv - relativ străine materialului real pe care îl studiază, sau cel puțin elemente bune pentru a consolida sentimentul, dar nu pentru a-l și institui. Scriitorul susține ideea iubirii absolute pentru securitatea sufletească pe care ideea absolutului o poate garanta, însă ocrotirea iubirii cu prejudecăți și cu gând calculat va duce la starea de „front”.

Alta, după prima experiență amoroasă din tinerețe, încercând, degeaba, o instruire în spiritul lui Pietro, nu-și poate educa și nici refuza prin convingeri morale acel fior de sursă neștiută : „ochi frumoși, golul vostru întunecat... mi-e mai drag decât toată înțelepciunea lumii”. Pietro, cu o activitate spirituală mereu trează, dorește să surprindă și să domine în etapele lui tranzitorii fenomenul iubirii, fiindu-i teamă de insinuarea unor semne subite în fața cărora spiritul să capituleze : „dacă aș fi descoperit *dintr-o dată* toată prăbușirea, dezordinea s-ar fi produs, nu în piept, ci în creier” (s. n.). Soțul înșelat, în sensul dublu al cuvântului - e și înșelat, se și înșală -, când iubirea își arată cealaltă față a ei, cea

negativă, localizând durerea nu în cap, ci în piept, recunoaște, de fapt, indirect, mecanismul ei inaccesibil inteligenței. Și totuși, pentru Pietro iubirea este o construcție mentală prealabilă, sentimentul „există” înainte să fie trăit – „femeia aceea *era gândită* fără slăbiciuni...” (s. n.). Iubirii i se impune astfel o normă și un program, iar desfășurarea ei își are drumul stabilit apriori : „Mintea trebuie să ne dicteze ceea ce e de iubit”. Iubirea se prezintă ca un edificiu intelectual și se raportează apoi grăbit și superficial la realitate, producând o organicitate vulnerabilă. Acest elan al ideilor este responsabil pentru ruptura dintre datul concret și transcenderea lui, drumul pe pământ fiind prea scurt, neasumat și nereflectat suficient, și mai ales nu în devenirea lui. Nevoia de cunoaștere cedează impulsurilor de transcendere, de părăsire grăbită a realului periculos prin natura lui imprevizibilă – pentru instalarea cât mai urgentă în confortul edificiilor abstracte. Eroii camilpetrescieni trec foarte repede de la imanența lucrurilor la mai familiara transcendență a ideii, și nu se mai întorc decât retoric, prin confesiuni retrospective, discursul devenind astfel modalitate de eclipsare a contactului viu cu viața. Pietro, deși fire teoretică, nu caută puncte comune cu „filozofia” iubirii schițată de Alta – „De ce amesteci inteligența în jocul acesta amăgitor al dragostei? Dragostea este vrajă și beție...” –, deoarece filozofia femeii pornește de la o realitate fluidă, incomodă pentru construcții mentale solide. Relația cuplului se prezintă așadar ca o dublă amăgire – Pietro crede în posibilitatea conformării vieții la idealurile conceptuale, iar Alta crede că admirația este suficientă pentru trăinicia căsniciei. Amândoi își ascund, până când e posibil, natura lor adevărată și pericolul pe care îl reprezintă fiecare pentru celălalt : filozofia construcțiilor spirituale imuabile pe de o parte, filozofia instinctelor pe de altă parte, termeni camilpetrescieni incompatibili.

Piese, ca și romanele scriitorului, sunt terenuri de luptă între ideile asupra vieții și viața în datul ei concret. Mai mult decât romanele ale cunoașterii, *Ultima noapte...* și *Patul lui Procust* sunt romanele ale gândirii, ale confruntării ideilor cu „pragul” lor real, căci *ideea* - cea salvatoare - a *devenirii*, va rămâne „nevăzută” și

reformulată, precum rămâne nevăzut precesul vieții în timpul lui. Trăind mereu în contratimp cu devenirea, personajele camilpetresciene suferă de o sete și nevoie permanentă de idei, fie „văzute”, fie împrumutate. Astfel, Ștefan Gheorghidiu se prezintă ca apărător al ideilor aduse cu el, gata să izbucnească la orice mic semn de pericol care să amenințe armonizarea lor cu realitatea. Gândirea tânărului student la filozofie este marcată de grija ideilor proprii sau de a celor împrumutate și, de asemenea, de voința de a corecta ideile altora, în care el vede prejudecăți. Noțiunile folosite de alții sunt expresiile deviate și compromise ale ideilor sale originare. Romanul, foarte simplu spus, este lupta imposibilă a lui Gheorghidiu pentru necompromiterea principiilor sale. Discursul său are nota permanentă a diferențierii, a adaptării continue la datul concret, iar discursul celorlați – ca în scena de la popotă, de pildă – este simplist, vehiculând „formule curente”, judecăți neverificate. În discuția ofițerilor despre iubire și trădare, Gheorghidiu susține, surprinzător, o idee veche împachetată în conceptele moderne ale noii psihologii, după care „au o tendință de stabilizare stările sufletești repetate și că, menținute cu voință, duc la o adevărată nevroză. Orice iubire e ca un monodeism, voluntar la început, patologic pe urmă”. Iată că în modernul Gheorghidiu se ascunde un romantic față de care Sandu al lui Anton Holban pare un sceptic. Ceea ce pentru eroul *Ioanei* este o tristă realitate – imposibilitatea organicității –, la Camil Petrescu este o premisă, o „simbioză sentimentală” posibilă. Se poate constata, așadar, că la autorul *Ultimei nopți...* pe lângă ideile „văzute” mai sunt susținute și idei generate de aparatul psihic, iar aceste idei – indiferent dacă sunt moderne sau vetuste – vor să-și câștige autenticitatea prin contactul viu cu organismul care le-a zămâslit.

Primul roman al lui Camil Petrescu va urmări, ca și al doilea, drumul unei iluminări prin retrospectivă : lumea din jur îi pare, la început, lipsită de pericol atât lui Gheorghidiu cât și lui Fred. Altfel spus, li se pare că viața merge mână de mână cu principiile ei călăuzitoare : soția este femeia care iubește, iar societatea este lumea rațional construită ; principiile se nasc din realitate și se

întorc asupra ei. O ordine rațională pare să guverneze lumea, cam asta este prima idee, nu tocmai reflectată, a eroilor camilpetrescieni. La început nu-și dau seama de vulnerabilitatea, în societate, a principiilor predefinite înafara ei. Treptat, ei constată că propria lor consecvență morală și intelectuală apare în lumea exterioară ca intoleranță spirituală și că principiile de ordin superior aparțin „naivilor”, iar cei „practici” nu dispun decât de „principii” funcționale, crescute din substanța interesului propriu, egoist. *Ultima noapte...* se prezintă ca un proces de scădere a lumii de la normele ei ideale : tranșeele nu sunt tranșee, ci niște „șanțulețe” sau „gropi de lup”, popota doar o colibă, iar iubirea „o simplă împreunare” etc., iar Ela, soția lui Gheorghidiu, se conformează acestei scăderi exterioare. Tânărul filozof confruntă retroactiv versiunile sale ideale despre societate și despre soție cu experiențele mai apropiate de timpul mărturisirii. Rămâne însă greu de spus dacă reevaluarea ulterioară a lui Gheorghidiu vizează lumea sau mecanismul propriu de producere a iluziilor, deoarece cititorul este implicat doar în faza demontării iluziilor, nu și în etapa de constituire a acestora. Asistăm la căderea iluziilor, nu și la înălțarea lor. Iluziile sunt desigur idei, nu amăgiri, căci psihologia lui Gheorghidiu este marcată de idei, de grija pentru buna lor desfășurare în societate.

Talentul lui Camil Petrescu a făcut ca romanul să poată fi citit ca o „monografie a geloziei” și ca un „jurnal de campanie”, problematica de natură filozofică a fost bine țesută în materialul epic, încât sunt posibile „lecturi paralele”. Însă nu încapă nici o îndoială că motivația eroului-narator a fost, în primul rând, de a surprinde în două planuri – iubire și societate – raportul dintre norma ideală și norma reală a existenței. Cu un spirit de observație aproape detectivist, e adevărat că funcționând doar retrospectiv, Gheorghidiu descoperă formele reale ale conceptelor sale ideale. Sintagma cea mai frecventă din prima parte a romanului este „abia mai târziu mi-am dat seama”, alături exprimată în alte formulări cu același sens, fapt ce atestă primatul motivației cunoașterii, cu aspect experimental. Tensiunea de mai târziu a romanului și apoi drama eroului va proveni din voința lui de a

impune lumii exterioare convingerile sale interioare. Pe când Ela nu este implicată prea mult în raportul individ-societate, Gheorghidiu privește și observă chiar cu umor lipsa de corespondență între convingerile sale și mecanismul social. Nici împrejurarea că o vreme este coasociat cu unchiul și deputatul Nae Gheorghidiu într-o afacere nefericită nu afectează aspectul loial al spiritului său critic. Al doilea capitol din „cartea întâia” a romanului s-ar putea să-l considerăm ca pe unul de introducere în viața economică și politică a statului român interbelic, stat care se prezintă pentru erou ca unul aproape ideal, căci confruntarea ideilor cu practica socială are o nuanță încă tolerabilă, chiar benefică : Gheorghidiu nu este nevoit să renunțe la principiile sale superioare și are, simultan, prilejul să beneficieze de imaginea reală a societății. Se află, simplu spus, în același timp în interiorul societății (prin angajamentul finaciar) și înafara ei (prin libertatea spiritului). Distanța dintre cele două planuri se anunță însă, și se prevăd deja raporturi conflictuale atât pe planul social cât și pe cel sentimental. Gheorghidiu observă la soția sa „porniri care dormitau latent”, gesturi de „tigroaică vag domesticită”, iar în societate o limită de ordin spiritual, în sensul că indivizii societății, în majoritate, „nu pricep decât ceea ce au interes să priceapă” sau, în termenii stabiliți în volumul de poezii, oamenii sunt incapabili să depășească „pragul” realului, inteligența lor este legată și limitată de sursa ei.

Memoria naratorului este departe de cea a lui Swann, căci este motivată intelectual și ilustrează distincțiile dintre idee și datul concret. Imaginea prealabilă (ca materia ideii) se raportează ulterior la adevărul concret : „*La început*, Tănase Vasilescu Lumânăraru mi-a făcut o bună impresie (...). *Mai târziu* am aflat însă că...” (s. n.). Intrat în afaceri, Gheorghidiu crede că sistemul economic își are o lege rațională solidă, mai târziu, condus de descoperirea că Lumânăraru este de fapt un analfabet, află că „sistemul” este, de fapt, o loterie dirijată de hazard și că devenirile nici în economie nu pot fi prevăzute. Comportamentul contradictoriu pe plan moral al lui Nae Gheorghidiu face ca Ștefan Gheorghidiu să-și piardă o altă idee de securitate, și anume pe

cea a trăsăturilor umane imuabile, stabile. Fermitatea convingerilor sale este amenințată de ideea de relativitate confirmată de noile cercetări din psihologie. Ca și inteligența, și bunătatea se află în raport strict dependent de interesul imediat, de acel „prag” al realității de care nu se poate îndepărta decât prin inteligență și imaginație. Concluzia lui Gheorghidiu este foarte clar formulată : „În afară de conștiință, totul e o bestialitate”. E vorba aici de autentificarea realului de către idee ; în lipsa actului legalizării, totul pare a fi „bestialitate” sau, altfel spus, imprevizibilul se prezintă ca fiind pericolul pur. Dependența ideii față de concret sau, formulat în alți termeni, compromiterea ei de către interesul imediat și egoist printre compatrioți orientali „eclipsează oricare alte preocupări ale conștiinței”, iar mecanismul social astfel dezintelectualizat recuperează și obține ce își dorește prin tot soiul de eclipsări, de pildă prin „aprig senzualism”, ocolind astfel complicatele căi sufletești și constrângeri ale conștiinței.

Ieșind din asociație, Gheorghidiu nu va ieși totodată și din societatea căreia îi observa, repetăm, retrospectiv, vocația eclipsării ideilor ; moștenirea îl face iremediabil un monden fără voie. Decețiile îl urmăresc și pe plan sentimental, disponibilitățile latente pentru o viață mondenă ale Elei vor lua forme manifeste, dar aici trebuie menționat neapărat că atitudinea „socială” a soției este interpretată de un spirit – deși lucid – sensibil până la paroxism, astfel încât comentariul făcut de Ștefan Gheorghidiu rămâne închis în subiectivitatea sa hipersensibilă. Ela nu este doamna T., ca să-și opună și ea versiunea proprie asupra evenimentelor, vocea ei este comprimată în gesturi neputincioase, ambigue (nu fără contribuția complice a autorului), comentate și ele de naratorul „omniscient”, adică de Ștefan Gheorghidiu. Interesant este că în comentariile critice ale prozei subiective interbelice nu s-a subliniat acea vocație omniscientă a naratorului confesiv în cazurile când observațiile acestuia privesc alte personaje implicate în narațiune – parcă romanul de tip confesiv ar fi condamnat și limitat de propria sa poetică și nu ar beneficia de reminecențe retorice moștenite de la romanul „obiectiv”. Cu atât mai ciudat e acest abandon, cu cât la aproape toți prozatorii

autenticiști se observă și o inclinație spre folosirea procedeelor epice clasice ; cazul lui Camil Petrescu este cu totul ilustrativ, căci avem de-a face cu o proză care – cu toată poetica sa lansată spectaculos – reprezintă o infuzie de sensibilitate modernă în structuri narative clasice și solide.

Poetica misterului și a tainelor este genial pusă la punct de Camil Petrescu, și ea rămâne, pe parcursul celor două romane confesive, aproape invizibilă, căci echivalează cu *ideea* ce se prezintă ca absență : cu lipsa de curaj și forță de a trece „dincolo” ideile. Acestea sunt, cu observațiile de rigoare, atractive, dar le lipsește suportul psihic. Ștefan Gheorghidiu și Fred Vasilescu declară idei pe care nu le pot ocroti bine în lumea spinoasă a societății, se consumă în contactul cu realitatea înainte de a-și păzi cu succes principiile, ordinea noocratică a lumii. Gheorghidiu nu s-a familiarizat sau nu s-a identificat suficient cu propriile sale principii, pe care doar le-a „văzut”, nu și produs, astfel că în raportul idee-realitate eroii „aleși” ai lui Camil Petrescu renunță imediat la realitate, înainte de a-i impune norma ideilor. Slăbiciunea, în sensul propriu al cuvântului (lipsă de forță, frică), este ideea ascunsă a scriitorului, idee care – în lipsa unei filozofii a ascezei – va face ca viața sentimentală a eroilor camilpetrescieni să pară o serie de renunțări la idealul lor : fericirea prin iubire.

Problema esențială o vedem în faptul că Gheorghidiu, abandonând realitatea, abandonează și ideea, ea fiind surprinsă anterior, totuși, în „pragul” realității, indispensabilă lui. Tradus în materialul epic, în poveste, asta înseamnă că prin abandonarea Elei înainte ca naratorul să încerce conformarea „realității” la ideile în care inițial credeau chiar amândoi, desparte grăbit ideea de sursa ei. Ștefan, la prima impresie de trădare, într-o stare exasperată și paroxistică a geloziei (o cauză falsă dar necesară) anunță *divorțul* – ce expresie fericită cu sens metaforic pentru contactul afectat dintre realitate și idee ! Eroul-narator nu este dispus, și nici capabil, să protejeze ideea față de brutalitatea realității, nici realitatea față de idealismul ideilor, ci desparte termenii, afișând, printre altele, o vagă filozofie a renunțării prin susținerea caracterului efemer al fericirii. „Justificarea” vine și ea

din trecut, ca și ideile „văzute“, din acea sursă lirică, din ciclul de poezii *Un luminiș pentru Kicsikém*. Surprindem aici atât prefigurarea idilei dintre Ela și Gheorghidiu înainte de mondenizarea lor cât și relativizarea iubirii prin invocarea sentimentului metafizic, acest argument vag pentru renunțare : „Dar iată că se-aud pe-afară / Pașii prea lungi, prea rari“ (*Nimfa*). Kicsikém este o Ela și mai nevinovată, dar la fel de speriată de filozofia iubitului : „Iar după noi / Lumi fără număr vor veni“ (*Vanitas*). Noțiunea infinitului se va dovedi tot atât de străină pentru Kicsikém, precum noțiunea de „neliniște metafizică“ pentru Ela, discutată de proaspeții căsătoriți în patul conjugal. Prin filozofie Gheorghidiu își justifică oroarea și frica de realitate.

Lipsa de forță a eroului se manifestă fără echivoc în felul treptat al renunțării la realitate. După ce Gheorghidiu anunță posibilitatea divorțului, este incapabil să îndure absența Elei. Preferă, cum va prefera mai târziu Fred Vasilescu, o „moarte“ pregătită, amânată, redusă prin dureri anesteziate. După despărțire, dar nu și după divorțul oficial mereu amânat, Gheorghidiu se vede în mod regulat cu soția, caută cu înfrigurare ocaziile s-o întâlnească, prilejurile de a lua noi și noi doze de morfină, producând o stare „nesigură“ de realitate, un fel de vis, bun de tratament pentru trecerea dincolo, la renunțarea definitivă, simțită ca o moarte. Eroul susține, „după Kant“, că „lumea pe care o vedem e un vis al fiecăruia dintre noi“ și, totuși, nu poate scăpa de ea fără suferință decât diminuând sentimentul prin acest procedeu artificial al fracturării. Iubirea lui Gheorghidiu formându-se, după cum o mărturisește, evolutiv, și ruptura trebuie să se realizeze în etape, numai că nu se mai poate fără suferință, căci totul e deja târziu : „Ca o armată care și-a pregătit ofensiva pe o direcție, nu mai puteam schimba baza pasiunii mele“.

Lașitatea lui Gheorghidiu vine și dintr-o vulnerabilitate de natură fiziologică. Când se înșeală în validitatea ideilor sale, suferința se manifestă în dureri ale organelor ; eșecul intelectual-moral are reflexe fiziologice : „Am înțeles, mai mult ca oricând, legătura dintre moral și trup, pentru că era destul un incident sufletesc ca să declanșeze suferința fizică“. Caracterul intelectual

determinat al personalității eroului face ca nemulțumirile venite din acest domeniu să îi provoace aceleași suferințe fizice pe care le va produce mai târziu războiul, străin mult de noțiunea lui „ideală“, dar apropiat de o cantitate informă de brutalizări fiziologice imprevizibile, neîmblânzite de conștiință. Pe front eroul nu mai are privilegiul de a se acomoda inevitabilului, moartea de acolo este o altă moarte decât cea din iubire, lipsindu-i prefigurarea, etapele, anesteziile. Senzația ei fizică este exclusivă, privată de sentimente, de reflexe sufletești, „individul“ fiind redus la carnea și organele care sesizează, și *nu simt* durerea. Nu e durerea cu ideea durerii, ci numai durerea : iată un alt *divorț* între idee și lume. Pentru intelectualul Gheorghidiu, frontul e lumea fără reflecție, materia vie în fața materiei amorfe.

După eșecul iubirii, eroul încearcă o reconstrucție a propriei sale personalități și se supune unei autoeducații prin uitarea sinelui din trecut, astfel încât lumea va trece, chiar de la început și paralel cu experiențele de pe front, printr-un proces de deznționalizare. Prima noțiune care va fi supusă operației de epurare va fi tocmai războiul, dezbrăcat de clișeele și prejudecățile sale de tip jurnalistic. Apărătorul de odinioară al ideilor, gata să izbucnească pentru adevărul lor, privește cu ironie, în a „doua carte“ a romanului, și cuvintele mamei care, în scrisoarea pe care o trimite fiului ei, își permite sfaturi care circumscriu un comportament general și urmărit de toată lumea : „fii cuminte... fă și tu ce fac alții“. Gheorghidiu renunță la trecut pentru că acela a fost pătruns de idei în care s-a înșelat și, urmărind o logică a copilului, în loc să-și modifice ideile, aruncă trecutul cu idei cu tot. Prefigurarea atitudinii o găsim net exprimată în poeziile din *Ciclul morții* cu care romanul comunică organic : „Pregătește-ți frumos sufletul, / Omoară în el – de azi – tot trecutul.“ (*Versuri pentru ziua de atac*). Oroarea de generalul cuprins în idei îl face, oarecum deosebit de felul din poezii, să nu treacă „pragul“ realului, ci să rămână dincoace de el, în vestibulul lui. Gheorghidiu creează o lume nouă și contribuie la facerea ei. În război, în această nouă experiență-limită cu aspect de cult al infinitezimalului, pentru tânărul sublocotenent totul se întâmplă pentru prima oară, ca

pentru „narratorul” din poezia *Mâna* din același ciclu, surprins chiar înainte ca realul să fi apărut : „Eu nu simt, nu văd și nu aud nimic”. Treptat, realul își va cuceri totuși un contur minim, dar decontextualizat, redus la cel mai infim fragment și rămas dezorganizat, iar ideea transcendenței (a poeziei) va fi cu totul eliminată, ca și cea a orientării : „Suntem aproape, poate, de șanțul inamic” (*Mîna*), sau a perspectivei : „Înaintăm neconținut fără să ajungem” (*Marș greu*). Când perspectiva apare totuși - atât în roman cât și în poezii - este una ironic-negativă : „Priveliștea apare deodată / Ca o momeală de dincolo, stranie, / Un început de danie / Din nemurirea care ne așteaptă.” (*Înălțare*). Gândul nu mai prelungește datul concret : „nu văd nimic, cu anticipație” și nici nu-l mai călăuzește : „Nu știm / Nici unde mergem, / Nici unde ne găsim.” (*Marș greu*). Deoarece la Camil Petrescu luciditatea sporește suferința, automutilarea spirituală devine voluntară : „Lungit pe patul meu de crăci și frunze proaspete / Eu nu gândesc și nu visez nimic” (*Senin*). Gheorghidiu renunță tocmai la construcțiile sale mentale, nepermițându-și să depășească „pragul” realului cu nici un singur gând. Preferința sa intelectuală de a ști, în sensul de a prevedea sau, cum se exprimă eroul, a vedea „înainte”, aici se dovedește inadmisibilă, dar nu e nici posibilă, căci locul unde se află eroul este supus teroarei prezentului imediat și neștiut. Și totuși, mental acceptată, experiența imediată, neprevăzută, neprefigurată și astfel nereflectată, îl paralizază pe filozoful-intelectual : „Sabia am dat-o la căruța de bagaje (...) pentru că simt că, *de aproape*, nu voi putea ucide niciodată” (s. n.), sau : „Singurul lucru neplăcut e capriciul obuzului care vine *unde nu te aștepți*” (s. n.). Aparatul mental cedează voluntar-involuntar organismului senzorial : eroul nu mai știe, ci *simte* ; „pragul” realului nu mai poate fi depășit din cauza senzațiilor incomode (frig, foame, sete, sunete, umezeală, tăcere, noapte etc). În războiul lui Ștefan Gheorghidiu, înafară de capriciul gloanțelor de fapt tot ce e „mai neplăcut” e ceea ce nu poate fi cuprins cu gândul sau supravegheat cu ochii, de pildă „noaptea și orașele”, pentru că nu se vede în întineric și pentru că străzile orașului sunt niște locuri-capcane. Voința de perspectivă (un

eufemism al fricii) e atât de intensă, încât unii soldați privesc „de parcă ar avea binoclu”, acești camarazi fiind personaje-sateți ai lui Gheorghidiu care, fiind și „scriitor”, este priceput în distribuirea rolurilor. Cazul lui ne amintește de al lui Apostol Bologa, la care, tot din cauza fricii, adică din teama de a concentra singur prea multă frică, unele dintre spaimile sale sunt plasate personajelor secundare.

Conflictul interior al lui Gheorghidiu vine din paradoxul de nerezolvat al tentativei sale : în război el dorește să scape de acea facultate a creării prejudecăților care i-au produs eșecul în căsătorie, dar înclinația sa pentru structuri conceptuale îl reapropie de alte prejudecăți. El nu scapă de mecanismul său creator de discurs nici atunci când nu e lăsat să gândească ; el gândește mereu. Deși se supune voluntar efectului terapeutic al șocurilor infinitezimale, nu scapă de natura sa dornică de întreg ideal : „aș vrea să-mi stea ferit de turbarea de fier, măcar craniul”. Nevoia de absolut îl împinge mereu spre extreme. Realul de odinioară – căsătoria – îi pare pe front doar o imagine îndepărtată, iar când se întoarce din război în Capitală, lumea frontului devine „un vag musafir abstract”. Vindecarea pare o amăgire pentru filozoful relativității, kantianul sublocotenent își definește posibilități de interpretare prea imense : „Kant a arătat cândva că se poate demonstra, deopotrivă, și că spațiul și timpul sunt infinite, și că sunt finite”. Constrângerea realului fiind corectată de libertatea abstractului, Gheorghidiu închide un cerc vicios frumos.

Rațiunea anihilării trecutului prin experiența *nelimitată* a războiului – voința de absolut este și ea o idee – va rămâne de asemenea vulnerabilă, căci cicatricile de suprafață nu o crotesc o rană din adâncul sufletului. În postfața la volumul de *Versuri*, o adevărată lecție cu ton de replică lui Lovinescu, Camil Petrescu îi descrie criticului de la *Sburătorul* locul exact de unde „începe” cu adevărat poezia din poezie, mai exact spus, punctul de unde „notația” trece în poezie. Acest punct se recunoaște după conjuncția *dar*, care atestă frumoasa amăgire a prozatorului și a poetului deopotrivă, și anume că prezentul ar reprezenta un antidot împotriva trecutului, *dar* nu : „Am priceput ne-nduplecatul

adevăr / Căci drumurile noastre se despart / Dar / Ești goală pe sofa de brocart (*Trecutul* – s. n.). Efectul de relativizare a experienței de război a fost mult prea subliniat de critică, dar iată că o experiență nu anulează o altă experiență, tot așa cum uneori o realitate nu anulează o altă realitate, ci i se adaugă sau i se alătură. „Soluția” lui Gheorghidiu nici nu putea fi decât suficient de ambiguă : „Dar nu, sunt obosit și mi-e indiferent, chiar dacă e nevinovată”.

Iar când în final îi lasă Elei „tot trecutul”, el se desprinde, de fapt, de dramatica sa experiență care, afectându-i ideea (= norma ideală a lumii), nu mai poate fi continuată. Radicalismul prozatorului i se transmite eroului-narator nedispus să remedieze raportul compromis cu realitatea. Ela este, într-un fel, dezvinovățită, aparținând și ea celeilalte părți a lumii, lume pentru care transecdența rămâne nefamiliară, nedorită și neînțeleasă. „Vina” Elei nu este, de fapt, morală, ci spirituală : suspectarea metafizicii și imunitatea față de ea. Ea se îndepărtează de filozofie, Gheorghidiu de realitate. Niciunul nu face efortul să treacă în planul celuilalt. Abandonarea soției echivalează cu abandonarea devenirii ideale ratate. Însă experiența trebuia dusă, totuși, până la capăt, căci dreptul la absolut își cere prețul lui : accesul la punctele de reper călăuzitoare nu e posibil decât dacă sunt cunoscute înainte coordonatele limitelor, marginea absolutului. Consecințele la care ajunge Gheorghidiu vor fi fructificate de Fred, în al doilea roman al scriitorului, asigurând speciala organicitate a operei mai mult prin rediscutarea problemei decât prin continuarea ei, căci radicalitatea filozofică menține prozatorul în perimetrul vechilor probleme care, de fapt, se reduc la una singură, la problema iubirii. Conceptul despre iubire al lui Camil Petrescu - complice și solidar cu eroii săi - se circumscrie net din observațiile împrăștiate ale lui Gheorghidiu, concept mult prea suveran ca să fie preluat prin împrumuturi din alte literaturi. Obsesia unicității îl apropie de colegii de generație, dar prin conținutul ei aparte, îl și despart.

Eroul-narator din *Patul lui Procust* va opera în funcție de/și cu

concluziile lui Gheorghidiu, astfel că poate fi utilă o scurtă recapitulare a pozițiilor luate de acesta în chestiuni sentimentale. Definiția laconică a iubirii - „iubirea e *altceva*” (s. n.) - va fi pe parcurs desfăcută și elaborată, încât Fred Vasilescu va avea la îndemână un cvasiconcept, înțeles apoi ca un avertisment. Nici o poetică a neștiutului nu poate ascunde certitudinile naratorului (și ale scriitorului), căci acest vag „altceva” este, totuși, suficient de clar, prin trimitere la realitate și luat ca un lucru, sau cel puțin ca o substanță materială cu o alchimie proprie. Pentru Gheorghidiu iubirea este un amestec și o contopire a două substanțe sufletești, străine și autonome la început, omogenizate pe parcurs, și indisolubile în final. Iar procesul fenomenului este evolutiv, cunoscând inițial o perioadă de familiarizare și de testare a compatibilității dintre parteneri - moment în care intervine *atitudinea morală* ca ferment -, ca spre desăvârșire să apară totala dependență a „elementelor”, simbioza într-o a treia, nouă substanță : „o credeam aproape suflet din sufletul meu”. Analogia iubirii cu mecanismele proceselor chimice nu îi definește însă complet statutul, căci deși avatarurile i se manifestă chiar fiziologic, Camil Petrescu încearcă să scoată sentimentul din ecuația lui materială, imediată și mult prea terestră (socială) și să-l plaseze într-un plan superior, „peste toate devenirile”(s. n.). Iată una dintre cele mai importante, dacă nu chiar cea mai importantă problemă a eroilor camilpetrescieni, *devenirea* și, desigur, raportarea la ea. Mult pomenita „tensiune dramatică” camilpetresciană provine din inevitabila „coborâre” a iubirii din planul ideii în planul terestru. Dificultatea survine, adică, în momentul în care din teorie iubirea se schimbă în practică. Dacă eroinele Hortensiei Papadat-Bengescu așteptau cu o plăcută emoție și chiar cu încredere superstițioasă acel „cum va fi ce nu a mai fost”, eroii lui Camil Petrescu privesc înainte cu teamă. Prin urmare, momentul de grație al iubirii rămâne doar începutul, singurul imaculat, căci neafectat de surprizele devenirii. La baza concepției camilpetresciene despre iubire, un fel de ideologie sentimentală, se ascunde frica de a fi situat în interiorul procesului de formare. Camil Petrescu optează pentru o autoconstruire mereu supravegheată de inteligență și

de concepte. De aici un fel de cult al începuturilor, precum și refuzul momentelor tranzitorii : „te întrebi ce-or să zică de schimbare”. Fidelitatea față de idee câștigă astfel o nuanță morală, iar schimbarea (adaptarea la realitate) și participarea în planul real al socialului se-nțelege ca impuritate. La Camil Petrescu staticitatea ideii și dinamica realului sunt polii opuși responsabili pentru drama eroilor superiori. Este mai greu de stabilit însă dacă ideea este motivată psihologic sau, invers, psihologia este motivată intelectual. Altfel spus, dacă avem de-a face cu o filozofie coerentă a iubirii sau doar cu o disimulată frică de realitate. Mergând și mai departe, și spre exemple, dacă gelozia lui Gheorghidiu este un sentiment sau doar „intolereanța intelectuală” a proaspătului căsătorit, nevoit să-și vadă femeia „aservită stilului vulgar al lumii”. Autorul, cu multă abilitate, realizează o interdependență permanentă între termenii sentiment/idee, încât expresia dramatică a geloziei ascunde evidentul suport intelectual al conflictului interior, fără să diminueze sensibilitatea psihologică a eroului. Pe de o parte gelozia, pe de altă parte frica de surprize, de insinuarea neobservabilă a momentului în durată, a banalului în metafizică.

Decât problema iubirii numai cea a realității este mai complicată la Camil Petrescu, categorii pe care eroii nu le pot despărți și nici cunoaște în sine, căci realitatea „îngHITE” iubirea. Singura ipostază în care cei doi termeni se împac este cea inițială : „să fie ca în ceasul dintii”, moment în care realitatea nu a ieșit încă de sub protecția ideii. În continuare însă eroii camilpetrescieni, nefamiliarizați cu devenirea, trăiesc drama rupturii - „(n)u poți fi în două locuri deodată” -, deoarece în *timpul ei* devenirea paralizază conștiința și, mai ales, își are înșelăciunea ei specială, un ritm lent până la insesizabil : „viața noastră, cum am spus, nu se schimbă decât foarte puțin”. Nu e de mirare că și primul roman al scriitorului, și mai ales al doilea, se prezintă ca o reconstituire în care naratorul nu mai suferă de efectul derutant al acțiunii. Procesul de înstrăinare a realității față de idee începe lent, invizibil parcă, cu mondenizarea Elei, proces care nu mai poate fi oprit și înțeles decât târziu, ieșind din poveste prin povestire. În mijlo-

cul devenirii sentimentale Gheorghidiu se mișcă la fel de dezorientat ca în întunericul de pe front.

Pentru a-și pregăti o ideologie disculpabilizatoare a renunțării, Gheorghidiu apelează la evidențe, la niște locuri comune, ca de pildă : „iubirile sunt trecătoare”. E ciudat că asemenea constatări sumare care înainte îl revoltau și-i provocau „intoleranța intelectuală”, sunt bune mai târziu pentru elaborarea unui mecanism justificatoriu sau, și mai mult, pentru a include elementul *duratei* ca parte necesară în conceptul despre iubire. Provizoratul sentimental se asociază cu ideea de efemeritate a frumuseții : „frumusețea are pete și e trecătoare”. În romanele prozatorului durata iubirii va fi suficient de exact stabilită și limitată, căci, vizibil, erodarea se realizează simultan pe două planuri, pe planul social și pe cel biologic. Dacă primul aspect al compromiterii este tratat critic, al doilea este chiar calculat și binevenit pentru eroul epuizat de suferință. Renunțarea la Ela va fi cu atât mai ușoară cu cât femeia va fi atinsă de inevitabilul efect biologic al timpului : „Și cum se cunoaște că a îmbătrânit. Nu simte că, așa, destul de trupeșă cum a devenit, nu mai prind anumite grații”. Ideea femeii nemaifiind atrasă de „realitatea afectată” (femeia), Gheorghidiu „scapă” de problematizarea continuă a despărțirii. El își răscumpără remușcarea cauzată de renunțare prin epuizarea, la propriu și la figurat, a experienței, tot așa cum își răscumpără frica prin morala superioară a drumului dus până la capăt. Gheorghidiu este dispus să recunoască eșecul experienței, dar, radical fiind, nu-și permite să-l evite, ținând mult la integritatea „organismului sufletesc” accesibil numai în cazul în care se trece înainte print-un „conflict al eului”, „care cunoaște altfel ceea ce cunoștea într-un anumit fel”. Cu alte cuvinte, certitudinile survenite prin revelația văzului - „ochiul suferă de atîta ori, de altfel, de halucinație” - trebuie autentificate printr-o altă experiență absolută și bună pentru a revela limitele personalității.

Prin urmare, *Ultima noapte...* oferă două concluzii esențiale. Una ar fi de natură metodologică și îl privește pe narator (pentru demonstrație despărțim naratorul de personaj) : nu se poate discuta nici o problemă existențială serioasă în termeni împro-

mutați. Noțiunile trebuie autentificate în prealabil prin experimentare (nu e vorba, ca la Eliade, de experiență de dragul experienței), iar adevărul nu e accesibil în momentul trăirii decât retrospectiv. Lecția *Ultimei nopți...* asta este : adevărul are nevoie, pe lângă experiențe, și de perspectivă. Cealaltă concluzie, care îl privește pe personaj, este mai gravă (trăirea dovedindu-se totuși mai importantă decât scrisul) : iubirea este o realitate periculoasă, cel puțin din trei motive. În primul rând se naște și evoluează invizibil, scăpând de controlul conștiinței, în al doilea rând simbioza sentimentală odată desăvârșită, nu se mai poate desface decât cu prețul suferinței, suferință ce seamănă cu „dorul” unei substanțe după cealaltă substanță. În al treilea rând, iubirea, acest „altceva”, se desprinde de absolut prin efemeritatea ei.

Simplificând situația, am putea spune că autorul epuizează subiectul iubirii în primul său roman, și asta în măsura în care *Patul lui Procust* pare un roman fără probleme și, de ce să n-o spunem, cam așa stau lucrurile. Reflecția implicată inițial în tensiune se desprinde aici de conflict și îl rezolvă evitându-l. La întrebarea laitmotivică a romanelor experimentale - te implici sau nu ? -, Fred, și cu el doamna T., răspund din capul locului negativ. *Patul lui Procust* este o veche poveste, adică reluarea primei, și pentru a o anima i se aplică o „nouă structură”. Autorul și personajele sale revin în povestea veche fructificând consecințele ce decurg din ea : se va evita conflictul, dar se va rediscuta ceea ce a scăpat cunoașterii : devenirea. Căci nimic nu este mai prețios decât ceea ce s-a pierdut. Experiența „nouă” se va transforma în pretext, în schimb va spori reflecția și cu ea va crește perspectiva. Camil Petrescu se va îndepărta iarăși de realitatea periculoasă, de acea „alergare pe pământ”, și se va reapropia de mai familiara sa transcendență. Iubirea dovedindu-se o problemă mult prea dificilă pentru Gheorghidiu, personajele din *Patul lui Procust* se vor mulțumi, resemnate, doar cu tentativa de a-i cunoaște mecanismul, modul de viață al sentimentelor. Ele se retrag repede din prima linie a vieții - dezertează de pe frontul iubirii -, și încearcă, prin retrospectivă, *recuperarea devenirii*, dar în această relansare retrospectivă se opresc exact în momentul în

care (ar) începe declinul. În loc de căutarea timpului revolut, avem de-a face cu căutarea devenirii pierdute, invocată prin memorie voluntară, deloc proustiană, orientată spre reconstrucția itinerarului sentimental și spre surprinderea momentelor în care destinul se mișcă nevăzut. Gândirea modernă ia forma expresiei clasice, cedând gustului pentru naturalețe, astfel încât avem impresia că amintirile survin spontan, provocate de câte un accident al întâmplării, și nu scormonite prin analiză. Un frumos paradox specific autorului se ascunde aici : din prea multă reflecție nici Gheorghidiu, nici Fred nu sunt capabili de spontaneitatea necesară unei procedări proustiene și tocmai această lipsă de trăire inconștientă va fi recuperată prin retorică : devenirea pierdută existențial se recâștigă retoric de către un sensibil modern tocmai (!) prin utilizarea tehnicilor clasice, în mod deosebit prin exteriorizarea și „obiectivarea” proceselor interioare. Fred Vasilescu își împrumută interioritatea exteriorului, „se lasă dus” de întâmplare ca frunzele de vânt. Sensibilitatea și gândirea nervoasă cedează unei poetici „vegetale” sebastianiene. Dacă, printre alții, lui Holban îi era teamă de plictisul produs de prea multă analiză și își înviora discursul prin procedee împrumutate de la clasici, la Camil Petrescu analiza apare deja convertită în epic. Ceea ce rămâne văzut, nu e analiza, ci „filozofia” ei, și ea reprezintă părțile mai puțin reușite ale romanului, cele ușor didactice, în care ideea se reflectă în idee, fără să se obiectiveze. În *Patul lui Procust* nu atât polifonia vocilor este interesantă, mult prea evocată, ci convertirea staticității - proprie unui sentiment cum este resemnarea - în dinamică și structură epică. Un alt paradox oferit de roman este că secvențele epice, din fericire dominante, exprimă și reprezintă superior tocmai „analiza” camilpetresciană. „Analiza”, câtă este, este de fapt și inutilă, în ea doar se răsfrânge, rezumându-se, epicul.

Și totuși, nici eroii lui Camil Petrescu nu scapă de efectele negative ale analizei, urmărind certitudini, ei ajung în final tot la incertitudini. Este un specific al romanului de tip confesiv ca personajele închise în propriul lor *eu* să rămână fără reper exterior. Multiplicarea vocilor în *Patul lui Procust* nu schimbă cu nimic

situația : câte confesiuni, atâtea nedumeriri. Dar nici nu se putea altfel, căci sub aparența voinței de cunoaștere și înțelegere a iubirii, al doilea roman al scriitorului se arată mai mult ca o apologie a necunoașterii. Romanul ilustrează atât renunțarea la trăire cât și renunțarea la reflecție. Doamna T., după despărțirea de Fred, nu mai vrea decât - s-o cităm - : „să re trăiesc o clipă... ceva din trecut” (renunțare la trăire), dar își exprimă și lipsa de voință față de clarificări (renunțare la cunoaștere) : „mi-a slăbit voința de a face efortul unei lămuriri”. Deși, la insistențele cam deranjante ale autorului-personaj ascuns în subsol, ea își va continua scrisorile (care sunt de fapt cel puțin patru, și nu trei : „și în scrisoarea trecută...”, observă în prima epistolă doamna T.), rezultatul analizei ce seamănă aici mai mult cu o simplă evocare, este ușor de prevăzut. Dezinteresul sau apatia față de cunoaștere se prezintă totuși grațios, printr-o pudoare sau rușine față de iluzia cunoașterii. Camil Petrescu o „dezinformează” pe tânăra femeie în chestiuni sentimentale, se pare că pentru a-i ocroti feminitatea misterioasă, și nici din mult elogiata intuiție bergsoniană doamnei T. nu i se atribuie prea mult. Deși i se rezervă un capitol autonom în roman, ea nu va fi implicată pe deplin în filozofia despre iubire a autorului, rolul ei este de a da tonul împăcării cu ideea de fatalitate a iubirii ; un preambul pentru ideologia lui Fred. Autonomia discursului nu se asociază cu o individualizare completă, aceasta este lăsată în suspans. Portretul femeii se configurează din cel al bărbatului. Ea nu mai seamănă nici cu Alta, nici cu Ela, nu personalitatea ei reală și concretă va afecta mult râvnita fericire în iubire, ci o lege extrumană nevăzută, cam asta este ideea scriitorului. Structural și în plan ideatic, doamna T. pare mai mult o soră-geamănă decât o iubită. Solidaritatea în renunțare și în fatalism, în ciuda tensiunii sentimentale și senzuale dintre îndrăgostiți, îi leagă mai mult decât erosul. Prin urmare, nici femeia nu se războiește prea convingător pentru relansarea relației. Singurul personaj căruia prozatorul îi acordă încredere absolută în chestiuni filozofice este Fred. Lui Ladima îi va fi interzisă experiența, după ce doamnei T. i s-a interzis o prea multă reflecție. Limitarea câmpului de mișca-

re al unor personaje va duce la totala lor capitulare în chestiuni de cunoaștere. Camil Petrescu răpește fiecărui personaj câte un element prețios din construcția interioară a personalității, încât acestea parcă se mișcă fără busolă. Doamna T., de pildă, este incapabilă să-și facă măcar ordine în trecut, bucuriile ei revoluate rămân „neclasate”. Nici o poetică a autenticității aplicată în confesiune nu o ajută să se apropie, măcar, de certitudini. Camil Petrescu se dovedește prea generos cu personajele sale în probleme secundare (poetică), dar mai economicos în cele esențiale (filozofie). Fără să fie și relevante, scrisorile doamnei T. sunt de o certă frumusețe tocmai din cauza zbaterii în necunoștință, în această mișcare între refulare și mărturisire, stare indecisă în care comparațiile, ca expresii ale exactității aproximative, sunt la locul lor. Comparațiile sunt expresii ale indeciziei permanente, căci aici nu toate personajele au privilegiul experiențelor-limită, producătoare de iluminări și de repere orientative sigure ; ele gândesc în probabilități sau prin analogii, cum procedează doamna T. Funcția comparațiilor depășește însă rolul pe care îl au de obicei figurile de stil în texte (în mod deosebit într-o confesiune intenționat anticafilă), rostul lor este, printre altele, de a ilustra pozițiile vulnerabile ale cunoașterii, necesitatea aproximării. Ele nu sunt elemente de decor, ci țin de substanța romanului, asupra căruia planează o incertitudine esențială și generală, însă nu pot deveni productive în cunoaștere decât în expresie, deoarece Camil Petrescu alternează de la o pagină la alta principiul generalului cu cel al individualului. Totuși, prin utilizarea comparațiilor, textul se înviorază cu alte referințe exterioare și astfel romanul „respiră”, evitând monotonia romanelor analitice. Consecințele la care ajunge doamna T. studiind comportamentul sentimental al lui D, adoratorul ei nefericit din tinerețe, rămân și ele neclasabile (comparațiile nu o ajută la nimic), deoarece paradoxul filozofic al autorului - iubirile sunt și generale, și unice -, nu poate fi dezlegat și rezolvat de personaje. Studiarea lui D. se dovedește neproductivă, căci personajul nu este relevant și nu face față nici ca termen de analogie, aparținând categoriei inferioare de bărbați, a celor „nesubstanțiali”. Cei substanțiali și relevanți - în concepția elitistă

a prozatorului - își ascund cu succes sentimentele. În consecință, cota de certitudine la care se ajunge în acest „roman al cunoașterii”, cum se obișnuiește să fie taxat, este clar ilustrată de autoarea scriitorilor : „știu un lucru, că X nu mă iubește”.

Dar nici nu se putea mai mult, sau altfel, o eventuală lămurire din partea doamnei T. ar fi și stricat „jocul ielelor”, joc rezervat de către autor exclusiv lui Fred, singurul moștenitor al problematicii din *Ultima noapte*... În această calitate, primul lucru pe care Fred îl pune la cale în relația lui cu doamna T. va fi, eufemistic spus, *stabilirea duratei* : tânărul aviator iese din angajamentul sentimental exact în momentul de înflorire a relației, înainte de a suporta o (virtuală) decepție din partea femeii, căci în conștiința lui își păstrează încă ecoul o idee ușor misogină a lui Gheorghidiu - „Dar nu, toate sufletele acestea de carne și mătase devin prea târziu, și de prisos, bune”. Prin urmare, pericolul iubirii va fi repede diminuat prin desprinderea femeii de absolut, numai că astfel - o inconsecvență sau o nouă contradicție - Fred o va urmări pe doamna T., sufletul lui geamăn, în această cădere în efemer, tocmai pe singura femeie-idee ! Cea mai dureroasă autoamputare fiind astfel realizată, Fred își va concentra atenția asupra singurei probleme care îl mai preocupă și care este cea esențială, a confesiunii și a romanului deopotrivă : verificarea retrospectivă a personalității în raport cu devenirea revolută. Amantul ascetic al doamnei T. se va întreba, disimulând întreba-rea în nedumeriri și ezitări, filozofii și psihologii, cum de te lași sedus și fixat de himerele ideii, în timp ce realitatea dă atâtea semne de mobilitate, iar devenirile înfloresc peste tot ? Într-adevăr, Fred nu va scrie un roman (sarcina va fi atribuită insensibililor, autorului-personaj din subsol, de pildă), în schimb, el își va cerceta, confesându-se, neputința față de devenire, singura maladie responsabilă pentru intrarea lui în capcanele iubirii. „Analiza” se produce printr-o simptomatologie epică, personajul fiind surprins în situații romanești clasice în care se comportă însă ca un *orfan al devenirii*, ceea ce și este de fapt. E capabil să se familiarizeze cu nenumărate calități pe care și le dorește el însuși, dar capitulează în fața provocărilor impuse de viață. După nu

prea multe exerciții, se dovedește un excelent jucător de box, câștigă campionate de tenis, încearcă recorduri cu aeroplanul, dansează pe gustul femeilor, se afirmă ca bun jockey etc. În schimb, după cum însuși o mărturisește, numai romancier nu ar putea deveni - și aici nu se ascunde nici un paradox -, căci pentru a fi scriitor e necesară, asta e ideea lui Fred, și o mare doză de insensibilitate sau, altfel spus, imunitate, dar înainte de toate puțința de a surprinde devenirea în desfășurarea ei. Aici Fred e un neîndemânatic, în schimb se consolează cu recuperarea, cu această reflecție secundară, știind bine că numai cei atinși de microbii ideii de absolut au infirmitatea de a nu se descurca în prezent. Din devenire, singurul moment surprins și întipărit în conștiință este momentul de început, căci în el apare *ideea*, iar sub lumina albă a acesteia, restul rămâne nevăzut. Apologia începuturilor se explică cu gustul și nostalgia după estetica lor necompromisă, dar și cu regretul că ceea ce urmează (schimbarea), se produce lent („lucurile merg prea încet”), încât noutatea lor nu valorează cât frumusețea momentelor de naștere. Frica de a pierde existentul este mai hotărâtoare decât curiozitatea față de schimbări : „Știu bine că un moment nou se va crea. Dar va dispărea unul vechi...”. Astfel psihologia se transformă în filozofie : sentimentul de securitate oferit de momentele inițiale duce la refuzul tranzițiilor periculoase și „vulgare”, pentru că acestea „violează” începuturile.

Determinat de estetica începuturilor și de inestetica tranzițiilor, Fred Vasilescu își va trăi iubirea față de doamna T. „inconștient”, dar pe gustul și convingerea sa, ferindu-se de prea multă reflecție. Confesiunea din *Într-o după masă de august* se vrea un fel de recuperare ulterioară a devenirii prin gândire, pierdută anterior voluntar din frica de simultaneitatea trăirii cu reflecția. Despărțind programatic timpul gândirii de timpul trăirii, Fred salvează puritatea celor două dimensiuni (viață/reflecție), dar îi scapă prospețimea analizei. În schimb, i se îmbogățesc posibilitățile înțelegerii și ale disimulării, adică modalitățile de adaptare a propriei situații la ideologie, a cazului unic la lege, a individualului la general. Asta îi va fi posibil deoarece trecutul reprezintă un

material docil pentru interpretare : trebuie doar bine alese „perspectivele”.

Numai că, în esență, sub masca reconstituirii se ascunde un păcat - ieșirea lașă și premeditată din devenire -, păcat pe care nici o literatură nu-l poate justifica. Vina, desfacerea brutală a simbiozei sufletești, e prea mare ca să poată fi răscumpărată prin literatura care, astfel - un paradox fatal - se contaminează transformându-se într-un lanț al dezvinovățirilor și al disimulărilor. Ruptura fiind inițiată de Fred, acesta înfățișează iubirea ca pe un memento, aducându-i o serie de contraargumente, deși știe bine că este vorba de singura devenire substanțială. Din culpabilitate, propria devenire nu va fi înfruntată însă direct, ci filtrată și mediată prin cazul lui Ladima. Deplasarea textului spre reconstituirea vieții sentimentale a cuplului Emilia-Ladima se sprijină și pe o altă idee a naratorului, și anume pe convingerea că numai personajele extrovertite și egoiste au memorie (cum e actrița), cele superioare sunt preocupate de propria lor interioritate și suferă de amnezie. Afișarea deficienței de memorie este și ea un gest disimulatoriu.

Împreună, scrisorile lui Ladima pot fi considerate ca un pseudo-jurnal sau ca *documente ale devenirii* - de aici prețul lor -, corectând „deficitul” de memorie al lui Fred și scutindu-l în același timp de confruntarea dureroasă cu propriul său trecut. Monstruozitatea cuplului Emilia-Ladima vine ca argument superior în ideea de renunțare la iubire, aceasta, prin exemplul nefericitului poet, prezentându-se ca o devenire incredibilă, intratabilă și, prin urmare, periculoasă. „Datarea” scrisorilor de către Emilia îi prilejuește lui Fred o reconstituire atestabilă din care nu dispar nici schimbările, înțelese de el înainte ca „prea lente”. Astfel, documentele vor fi citite în stricta lor ordine cronologică. Amantul ocazional al Emiliei va avea deosebită grijă ca lectura epistolelor să respecte succesiunea lor originală. Numai o asemenea lectură îi va oferi prilejul de a urmări cum, de pildă, Ladima trece în ele de la „dumneavoastră” la „dumneata”, iar apoi la „tu”. Fred nici dacă vroia nu putea să-și aleagă o serie de tranziții mai amenințătoare decât aceste documente ale imposibilului. Prin detectarea

„evoluției” sentimentale dintre Emilia și Ladima, Fred își tratează o veche maladie moștenită din copilărie : nedeprinderea cu tranziția. Dacă la o vârstă prematură nu pricepea cum din notele muzicale ale mamei („boabe negre ca piperul”) se născuse sunetul, acum nu înțelege cum din nimic se naște amorul. Iată un nou motiv pentru a denunța iubirea. Numai că actuala experimentare a metamorfozelor invizibile este cu totul gratuită, căci posterioară renunțării la doamna T. O iluminare *de acum* nu poate justifica o decizie *de atunci*. Astfel, legitimitatea demersului este discutabilă, ca și afișarea relației monstruoase dintre Emilia și Ladima. Nici sancționarea personajelor în paginile jurnalului - Emilia e prezentată ca o femeie vulgară, egoistă și insensibilă, Ladima demodat, neglijent - nu este cu totul îndreptățită, căci și Fred este, la fel, prizonierul propriei sale personalități, chiar dacă superioară celorlalte. Emilia este incapabilă să-și administreze în cuvenite faze tranzitorii interesul ei egoist, iar Fred, de asemenea, nu găsește tehnicile, tot tranzitorii, de socializare a eului. La masa cu scriitorii se simte „strâmtorat” de accidentul cu musca căzută în farfurie, negăsind o formulă de ieșire printr-o glumă, de pildă, după cum Emiliei îi scapă, și ei, știința trecerii firești de la dialog la obiect. Lipsa de mobilitate a personalității este un simptom general pentru personajele din roman, chiar și pentru Fred care, conștient de necesitatea adaptării eului intim la factorul social, preferă atitudinea antisocială a neînțeleșului. Nesocializându-și eul, nu-și mai socializează nici iubirea : doamna T. este, în măsura în care este un personaj real și nu idee sau o fantomă, victima „intoleranței intelectuale” (pseudonimul lașității) a lui Fred. Relația lor durează până ce se desfășoară înafara Bucureștiului, departe de lume, neobligându-l pe Fred să găsească modalități de comunicare cu societatea. El gândește cum gândea și Gheorghidiu, transferând cauza rupturii înafara lui : „pentru ce nebunia acestei organizări sociale contrariază fericiri atât de firești ?”.

Argumentele lui Fred se înfățișează suficient de vulnerabile ; el vine în propriului său ajutor cu o construcție și organizare a confesiunii care să-i sprijine ideologia ascezei. În aparență multipli-

careea vocilor servește la crearea unui numitor comun în chestiuni sentimentale, numai că polifonia nu duce niciodată la sincronizarea opiniilor, deoarece personajele invitate la mărturisiri (Emilia, Ladima, Cibănoiu, Penciulescu, Bulgăran etc.) rămân despărțite și ținute izolate unul de altul, închise și ele în *eul* și în opinia lor. Disimularea poeticii polifonice echivalează cu o poetică a disimulării și se dovedește de două ori gratuită : prima oară pentru că este ineficientă și improductivă în cunoaștere, a doua oară pentru că e și aceasta un procedeu posterior. Ideea relativității dusă până la limită produce tocmai necunoaștere, intenția adevărată a lui Fred, căci altfel și numai o intuiție l-ar fi ținut aproape de femeie. Că polifonia e chiar o diversiune retorică o atestă contradicția lui Fred : apologetul individualului și al unicității apelează la opinia publică, la societate (!). Fred Vasilescu produce, ca și Emil Codrescu, o confesiune plină de procedee disimulatorii, pentru că și la el motivul renunțării la femeie este frica. Naratorul-erou încearcă, de fapt, o exploatare a defensivei afective - și artistic reușește magistral prin exprimarea momentelor de comprimare sufletească -, numai că nici cea mai divizionistă „nouă structură” nu poate masca dezertarea de pe frontul iubirii. Asumarea suferinței nu poate fi interpretată nici ea ca dovadă de curaj, căci suferința este aici diminuată prin fragmentare și calcul, bine spiritualizată adică. Decât o viață plină de capriciile și riscurile devenirii, mai bine o moarte controlată, cam asta este deviza și programul lui Fred.

Camil Petrescu, traumatizat de compromiterea *ideii* în *Ultima noapte...*, de calvarul ei în planul realității, în *Patul lui Procust*, după o perioadă sau durată premeditată și bine stabilită, o desprinde de devenire, „salvând-o”. Apariția „neașteptată” a doamnei T. la una dintre ultimele decolări spre Capetown ale lui Fred e înțeleasă de acesta, prin gestul de solidaritate al femeii, ca o refacere simbolică a simbiozei pierdute. Numai astfel putea deveni romanul o întoarcere la începuturi, la momentul de naștere al *ideii*, închizând, dacă nu cercul lumii, al operei fără discuție. Ridicarea în nori a lui Fred semnalează sfârșitul mandatului terestru al *ideii*.

A Magyarországi Románok Kutatóintézetének kiadványa

Felelős szerkesztő: Dr. Berényi Mária

Tördelés: Ruzsa János

A kötet 500 példányban, A/5 formátumban

11,625 ív terjedelemben készült

Nyomtatás: Mozi Nyomda Bt., Békéscsaba

Felelős vezető: Garai György